

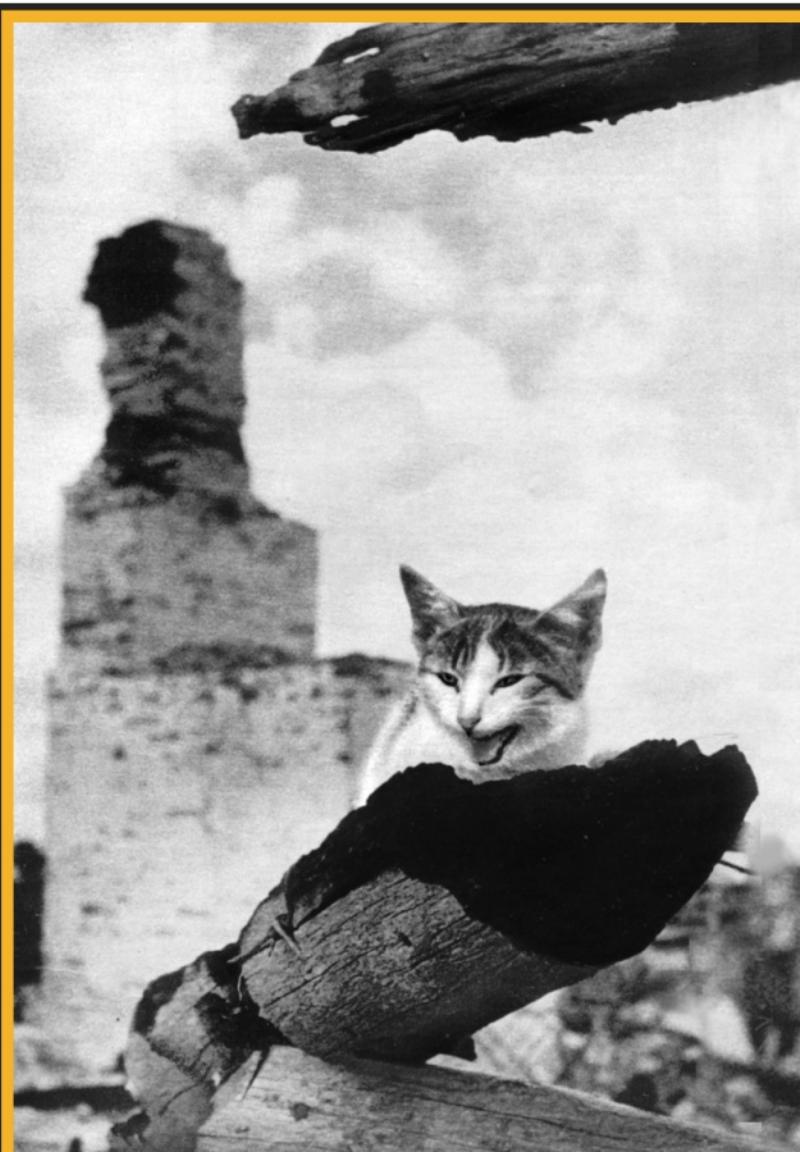
6

2006

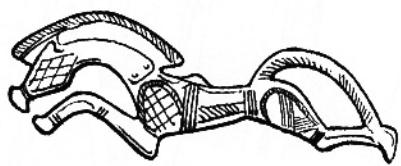
Аз сэхнүүдээр чунаог түрэн
зоньж, урийн че өсвөрийн садбуур хөгжлэс.
МОХАНДАС ГАНДИ

Сэргэдэг цэгслэгийн фэлмэндээр бэз нэй.
Францаг зэмбисонд

MAX ДҮГ

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Главный редактор – Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств.секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2006

MAX ЛУГ

6
'06

Журнал цәеуы 1934 азы майә фәстәмә

РЕСПУБЛИКАЕ ЦӘГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ЦӘДИСЫ ӘРВЫЛМӘЙОН ЖУРНАЛ

Сәйрәг редактор – ХЪОДЗАТЫ Ахсар

Редакци

Бәрнөн секретарь, проза — ГУСАЛТЫ Барис
Поэзия, драматурги — МАМЫҚАТАЫ Хъазыбек

Журналы әхсәны уынаффәдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЬОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизә, КЪУСРАТЫ Анатоли,
НӘКҮЫСАТАЫ Наирә, ХОДЫ Камал

Дзәуджыхъәу, 2006

НОМЫРЫ ИС:

ДАРЧИТЫ ДАУЫТ: 95 АЗЫ

ДАРЧИТЫ Дауыт. Амдзәвгәтә	8
----------------------------------	----------

ДЗАСОХТЫ Музафөр. Даэллаг Ир. Автобиографион повөстъ.

Дарддәр	13
----------------	-----------

АСАТЫ РЕУАЗ: 85 АЗЫ

АСАТЫ Рөуаз. Лирикон рәнхъытә. Амдзәвгәтә	79
--	-----------

ХОХОЙТИ ЭНВЕР: 50 азы

ХОХОЙТИ Энвер. Рохс ама тар. Амдзәвгитә	83
--	-----------

АДӘМОН СФӘЛДЫСТАД

Нарты каджытә. Дарддәр	91
-------------------------------	-----------

Ирон зарджытә	121
----------------------	------------

ФЫДЫБӘСТӘЙЫ СТЫР ХӘСТ: 65 АЗЫ

Әнәх хәст цард, ау, аххәст цард нәү?..	138
---	------------

ПУБЛИЦИСТИКАӘ

ТЕММОЕВ Саметдин. Хохаг адәмты паддзахад: фадәттә, гәнәнтә...	149
--	------------

УИДӘГТӘ

ДЖЫККАЙТЫ Шамил. Бурсамдзәли әмәх Бонвәрнон. Мифологион этюд	155
---	------------

ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ

ДАРЧИТЫ Дауыт: 95 азы

Дауылт ақмағ Мәрзойты Сергеі.

Галиулылар жаңылар: Даурат, Токаты Асекх
Ардасенти Халыбылтыр, Цырыхаты Михал, Ботазты Умар.

ДАРЧИТЫ Дауыт

АЕМДЗÆВГÆТАË

РУХС ЦЫРÆГТЬТАË

Уарыд... Уарыд... Дысон уарыд...
 Не 'нцайгæйæ, тыңг сæх-сæх
 Ам фæкодта... Дымгæ зарыд...
 Гогызау нымпылдта зæхх.

О, фæлæ дын уæлæ хæхтæй
 Сау дымгæ куы ратахт, уæд
 Мигъты 'хæнты урс цырæгтьтæй
 Хур æркодта махмæ фæд.

Ачынд цыма æрдзæн хинтæ,
 Райгуырд цыма ногæй хъæу,
 Ссыгъди, кæс, цырæгтьтæ минтæ —
 Сыфтæй афтид иу дæр нæу.

Алкæм, алы ран — цырæгтьтæ,
 Фестад доны мал кæсæн...
 Худы быдыр... Худынц рæгтьтæ...
 Аз сæ уацайраг фæдæн.

Уарыд... Уарыд... Дысон уарыд...
 Не 'нцайгæйæ, тыңг сæх-сæх
 Ам фæкодта... Дымгæ зарыд...
 Сулæфыд чындзdzонау зæхх.

ЦЫ НÆ ВÆЙЙЫ

Тæрс бæласыл нæ фæзайы харбызтæ,
 Дзырдта-иу дын, æвæппæгæн, дæ фыд,
 Фæлæ мын арфдæр басчъил кæ дæ дыстæ,
 Кæд бавзарис дæ цардбонтæй рæвдыд.

Кәннод, мә хур, цы нә вәййы, уәвгәйә,
Харбызагур куы смидәг уай, мыййаг,
Ды тархъәды. Да фәндагән, цәугәйә,
Алхынцъытә уәд разындән йә таг...

ФЫЦЦАГ НЫХАС

Ды маңы дзур,
Амбарын ай мәхәдәг,
Мәхицән дын куынә кәнин тәрхон,
Сывәллонау куынә цырын сывәдәг —
Фыццаг ныхас ныфғыссын нәу әнпөн!

Куы йыл фәбадынц сау мигътә бәзджынәй...
Куы цы... Куы цы... Нә сын вәййы кәрон...
Куы та йыл хур әрәнцайы йә тынтәй —
Фыццаг ныхас ныфғыссын нәу әнпөн!

Уый агурын аз алкәддәр кәрәффәй,
Мә хорз бәллиц әргомдәрәй зәгъон,
Куы фенин уый, уәд ракәссын дзәнәтәй —
Фыццаг ныхас ныфғыссын нәу әнпөн.

Фәлә мын райгуырд уый, зәгъгә, дзәбәхәй,
Фәлә мә хуымгәнд рафтыдта цъәх тау,
Фәцух вәййын уәд иуцасдәр мә мәтәй,
Ома, мә хъысмат разындис рәдау.

НЫХӘСТЫ ЦӘНД

Цыфәнды уа, цыфәндыдәр, цыфәнды,
Зәгъгә, мә бахъуыд иу ныхас әндәр,
Хуыздәр, уәд къахын райдайын сә цәнды —
Ү йе ссарын сызгъәринай зындәр.

Мән та хъәуы къәссайы дзаг ныхасәй...
Зәгъгә, мә бахъуыд истытә фыссын,
Евәд хәхтә уәд ауынын мә разәй —
Аз райдайын мәхимидағ тыхсын...

Мæ цæнгтыл арфдæр батулын мæ дыстæ...
 Мыдыбындз алкæд алыран мыдгур
 Дыв-дывгæнгæ куыд фæсудзы йæ куысты,
 Куыд нал вæййы йæ базыртæн цæлхдур.

Куыд фæтындзы уый иу къуышпæй æндæрмæ,
 Куыд фесгары мыд-дидинæг хуыздæр,
 Куыд февзæры дæ бæласæн йæ сæрмæ —
 Йæ хæрз халдих æрбаваийын æз дæр.

Æз райдайын ныхæсты цæнд ысгарын,
 Мæ хорз бæллиц — кæд иу ныхас уæддæр.
 Кæд иу ныхас... Мæ уд, мæ зæрдæ хъарын —
 ыскалид раст сызгъæринау цæхæр.

АРТ АЕВÆЛЛАЙГÆ ЦÆГЪДОН

Мæхимæ дæр фынfenæгау фæкæсы,
 Цымыда дын мæнæ ме 'мбæлтты хуыздæр
 Зæххы къори йæ хъæбысы фæхæссы —
 Фæкæссын æм цымыдисай æз дæр.
 Цæмæй кæна мæ развæндаг æнцондæр,
 Цæмæй кæной мæ къахдæфтæ рæстаг,
 Цæмæй сыгъдæг уа ме 'хсæв дæр, мæ бон дæр,
 Цæмæй мæ цардæй мачи уа хъæстаг,
 Цæмæй цæуон næ сай зæххыл рæсугъдæй,
 Цæмæй-иу худа мидбылты зæххон
 Амæйын æз мæ зæрдæйæ, мæ удæй
 Адзухæй арт æвæллайгæ цæгъдон.

ХЪУЫНТЫЗ ФÆЗЗÆГ

Хæрз хъуынтызызæй фæззæг ныйивæэти мæнæ,
 Йæ уæнтыл уымæлæй цъæх мигътæ фæлмæн,
 Арызæрста уурс ыссад хæхтыл гæзæмæ,
 Амæйæмæ сæркъулæй кæсынтыл фæдæн.

Йæ нучы синагау ныллыстæг и дон дæр,
 Кæны ма йæхицæн сындæгтай сæр-сæр.
 Мæ гыцыл уылынгау ныццыбыр и бон дæр —
 Рынчын лæгау дымгæ ныннаты кæмдæр.

Кәнә та цъәх бирәгъяу комы нынниуы,
 Кәнә та йә разәй сыфтәртә хәссы,
 Кәнә та къуыттыйау нымпылы мә риуы,
 Кәнә та сындәггай уымәл миты ссы...

Әнусон къәдзәх дәр фыццагау нае худы...
 Фыдсылау у дымгә хәхбәсты тызмәг...
 Бәлас дәр йә къуыс-къуысәй размә фәңуды —
 Тәхуды ныр тагъддәр күү 'рләууид зымәг!

Ныйивәэти фәzzәг, ныддаргъ и ныр мәнә,
 Йә уәнтыл уымәләй цъәх мигътә фәлмән,
 Арызәрста урс ыссад хәхтыл гәзәмә,
 Аз дәр аәм сәркъуләй кәснынтыл фәдән.

А ЗӘХХЫЛ ФӘНДАГ

Фәцис...
 Фәцис мә рагуалдзәг, фәхицән...
 Ертадысты йә къуылдымтә, йә таг,
 Амә әрвилбон агурын мәхижән
 Андәр тигътәм әвәд рәтты фәндаг.

Цәуын аәмә нае тәрсын аз йә даргъәй...
 Нә тәрсын аз: күзд үздәни, йе цы?
 Нә фәхизы хәххон бараг йә саргъәй —
 Атар донау йә саулохаг тындзы...

Дзырдтой кәддәр мә хистәртә мәнән дәр,
 Дә уаргъ дәр, дам, гыццыл, мыйиаг күү наеу.
 Үзд раст ныхас... фәкәсси мәм цәмәндәр —
 Нә үздәни мә развәндаг цъәх наеу.

Куы-иу мәм хур ныккәсдзәни рәвдаугә
 Амә-иу уәд цъәх гауызау йә тын
 Еркәндзәни мә фәндагыл уый таугә —
 Аңцон үздән уәд афтәмәй пәуын...

Фәлә... Фәлә кәд вәййы цард фәндөнәй?
 Куы хур... Куы мигъ... Куы та ныууары мит...
 Ёмә, аңаңцойә, әхсәвәй-бонәй
 Фәкәны уәд әрра дымгә къуыззитт...

Йә базыртәй гәбына мит фәмәрзы,
 Кәнәе гәдыйяу бакәни хъуыр-хъуыр,
 Кәнәе цәф арсау комрабын ныккәрзы —
 Йә уылантә әгәрәттә, ыстыр.

Хъәуы... Хъәуы... Хъәуы цәуын фәндагыл...
 Куы бахауон әз иу ахәм зын ран,
 Уәddәр мәнән наә фәзындзән мә уагыл —
 Ис рагәй дәр мә фәндагән нысан.

Фәцис...
 Фәцис мә рагуалдзәг, фәхицән...
 Ёртадысты йә къуылдымтә, йә таг,
 Ёмә әрвүлбон агурын мәхицән
 Ёндәр тигътәм әвәдрәтты фәндаг.

ДЗАСОХТЫ Музaffer

ДӘЛЛАГ ИР¹

Автобиографион повесть

ДЫККАГ ХАЙ

Писать Memoires заманчиво и приятно...

Александ^р Пушкин

*...Когда человек пишет о самом себе,
он пишет и о нас, и о других.*

Виктор Шкловский

Воспоминания — богатство старости.

Файн^а Раневская

I

әригъәд, дам, авд фәлтәры хәссы. Мәхи тәригъәддүйнүл нымайон әви нае, уйыл дәр бәлвүрд нае зонын, уәвгә, тәригъәд кәмә нае, иу ахәм адәймаг цы зәххыл наема райгуырд, уым әз әнәтәригъәд кәм уыдзынән! Әнәаипп кәм уыдаиккой мә фыдәлтә дәр, уәлдайдәр, мә райгуырды размә цы авд фәлтәры цард, уыдон? Авд фәлтәры кой уымән кәнын, әмә сә тәригъәды фәстиуджытә, куыд мәхәдәг, афтә мә хистәр әмә кәстәр мадызәнәг аегәр дәр ма бавзәрстой. Ме 'ртә хистәр әфсымәры гуыргә ракодтой, фәлә цардәй ницы федтой: фондз азәй дзы фылдәр ничи фәңкард. Әз әмә мә дыууә хойән хъысмат фагәй фылдәр йеддәмә къаддәр нае фәци. Бынтон әнахъомтәй әнәфыдәй кәй баззадыстәм — Дибәхан та, кәд гуыринаг кәй уыд, мә фыд уый зыдта, әндәр ын

¹ Дардәр. Райдайән кәс журнал «Мах дүджы» 2004 азы 2 әмә 3 номырты.

йә райгуырды хабар хъусгә дәр нал фәкодта — хъысмәтмә уйй ағытъад нае фәкаст, фәлә ма нае әнәнүййарәгәй дәр ныууагъта.

Вेиринкә әмәп папәйә иу дәр йәхі низәй нае амард. Цас фәңардаиккой, уйй Хуыцау йеддәмә чи зоны, фәлә мә фыдән хәсты быдыры йәзынг куы ахуиссыд, уәд ыл дыууиссәдз азы дәр наема цыд. Мә мад әвирхъау хуызы фәмард аст әмәп дыууиссәдзаздыдай. Чи дзы цас фәңард, уыцы азтә кәрәдзимә бафтау, уәд дзы рауайдзән 85-87 азы.

Ныртәккә, ацы рәнхъытә куы фыссын, уәд Ирыстонәй дән цалдәр фондзыссәдз километры дардәр, фәлә мә зәрдә нәхимә тынг ахсайы. Мә фыды кәстәр хо Оляйы тыхст рынчынай ныууагътон. Мә хистәртәй ма мын әрмәстдәр уйй бazzад. Хуыцау тагъд рәстәджы ма зәгъәд, фәлә уйй куынәуал уа, уәд ма, мә мады мадәрвадәлты ус Серычкәйы загъдау (мә мады 'фсымәр Хәчъассәйы зианы хабар куы фехъуыста, уәд уйй дәр афтәзагъта), мәхи кәмәй схондзынән, уйй нал уыдзән. О, әмә Оляйыл ныртәккә цәуы, мә мад әмәп мә фыд дыууәйә цас фәңардысты, уыйбәрц.

Инна бәлләхты кой нал кәндзынән, фәлә, кәй ранымадтон, уыдон дәр фаг сты, мә фыдәлты авд фәлтәрәй кәңцидәрты тәригъәддҗын раконынән. Уәвгә, уыцы фыдәлтән мә фыдырыгъәй сә нәмттә дәр нае зонын, мә мадырдыгъәй та суанг сә мыггәттә дәр. Исчи мә куы бафәрсы, кәй хәрәфырт дә, зәгъгә, уәд әрмәст Хосаты койә хъуыдаг нае ахицән вәйий: ранымайын, мә инна фыдәлтәй чи кәй хәрәфырт уыди, уйй дәр. Кәй зәгъын ай хъәуы, кәйонгты сә зонын, уйй онг. Зонгә та кәнын хәрзгыццыл: мә фыд Сосыгко уыди Хъәрдҗынты хәрәфырт, уйй фыд Елдзарыхъо — Бесолты, уйй фыд Дауыт — Хуыдәлты, уйй фыд Байма — Гаситы, уйй фыд Бабо (Баба) — Гатеты хәрәфырт. Уымәй дардәр мә хәстәджыты нымайын мә бон нал бавәййы.

Чи зоны, иуәй-иутау хәдзары карджын хистәртә куы 'рәййәфтаин, уәд, раздахән кәмән нал и, уышы әнустәм хәстәгдәр ләууыданын, аппынници, фәлә мын царды кәй тәригъәдтә фидгә әрцид, уыдоны нәмттә уәддәр зонин. Уәвгә, әмбисәндтә дәр куыд әмбаргә сты, уйй зын раиртасән у. Мәхи әмәп мә мадызәнәдҗы кой кәнын, фәлә мә ныййардҗытән та кәй аххос уыд, кәй азар сә басыгъта, сә цоты хуртәй нае бафсәстысты, афтәмәй тыхмард бынтон әнафоны кәй аххосәй акодтой?

Францы, дам, бæллæхтæ иууылдæр сылгоймаджы æккой баппарынц. Кæмдæр цыдæр фыдбылыз æрцид, уæд сæ бирæ хъуды кæныны сæр нæ бахъæуы: æвиппайды сылгоймаджы агурынмæ фæвæййынц. Ёмæ, чи зоны, раст фækæнынц. Уыцы æгъдауæн бындур куы нæ уаид, уæд æй иу фæлтæр иннæмæ нæ фæлæвæрдтаид, искуы æрдæгфæндагыл бazzадаид æмæ йæ аbon ничиуал зонид. Иннаærдыгæй та алцы сылгоймаджы аххос кæнын бынтон растыл зын банымайæн у.

Мæ зæрдыл ирон театры кæңыдæр спектаклы иу ныв æрлæуыд. Иу лæг дзы францæгты хуызæн алцыдæр сылгоймаджы аххос кодта. Стæй йæм иуахæмы йæ хъуыдтыæ дызæрдыггаг фæкастысты æмæ, иуцасдæр йæхинимæр фæсагъæс кæныны фæстæ, йæхи бафарста: «Мæ хъуг фаднizæй фæрынчын æмæ, цымæ, уым дæр сылгоймаг у азымджын?» Алырдæм дæр æй куы сбарста, уæд загъта: «Сылгоймаджы къуыммæ бахæссæн бирæ кæмдæрты ис, фæлæ алы ран аххосджын нæу!»

Уыйау, фыдæлты азымы дарын фæстагæттæн кады хос уа, уый æнхъæл нæ дæн. Ёз æрмæстдæр фыдæлтыккон æмбисæндтæй иуы кой ракодтон æмæ уый фæдыл мæ хъуыдты адзæгъæл дæн. Стæй мæхи æмæ мæ кæстæрты дæр тæригъæдтæ фидæгыл нæ нымайын. Царды цы фæндæгтыл рацыдтæн, уыдонæй никæцыйæ хъаст кæнын. Мæ райгуырды размæ (æви куы райгуырдтæн, уæд) мын мæ ныхы цы ныффыстæуыд, уый æвзарын, ме 'ргъомбасты цы фæци, уый хæссын æмæ хъысмæтæй рахъаст кæнон, уый мæ зæрды кæрон дæр никуы 'рæфтыд. Иуæй-иуты хуызæн мæ фæстæмæ раздахын ницы фæнды. Мæ царды тæккæ амондджындаэрыл цы бон нымайын, уый дæр дыккаг хатт нал бавзарин, уымæн æмæ мын раздæры ад нал скæнид, цы бавзæрстоң, уый фыццаджы хуызæн нал банкъарин, чи зоны, раздæр-раздæр та уымæн, æмæ иунæг цауæн дæр фæстæмæ раздахæн кæй нæй.

Цард къæвдабонтæ æмæ хурбонтæй араэzt у. Фæскъæвда хурбон куыд адджын у, афтæ адæймагæн амонд æрхæссы, судзgæ хуры фæстæ фæлмæн къæвда куы рацæуы æмæ дуне сатæгæй куы байдзаг вæййы, уæд уый дæр. Бонтæй рауайы мæйтæ, мæйтæй — афæдзы афонтæ. Уалдзæджы фæстæ зымæт никуы ралæууы. Цæмæй адæймагæн йæ цард йæ фарсы бахæца, уый тыххæй хъуамæ дидинæгæн йæ дыргъ фена, дыргъæн — йæ бæркад. Бæркадджынæй зымæджы къæсæрæй дæр бахизæн ис. Стæй

канд бахизән нәе, фәлә, дзы цас гәнән ис, уыйбәрц фылдәр фәңдерән дәр.

Куы зәгъын, цардәй чи хъаст кәны, уыданәй нә дән. Цы ис, уый дәм хорз куы нә кәса, уәд, хорз цы у, уый никуы банкъардзынә, дәхи амондджын куы нә хонай, уәд амондджын никуы уыдзынә. Мә иу зонгә сылгоймаг йә ләгән әртүркаг ус уыд әмә-иу хъазгәйә афтә дзырда: «Нә ләдҗы устытәй тынг бузныг дән». Цәмәй, зәгъгә, йә куы бафарстон, уәд мын мидбылхудгәйә дзуапп радта: «Ахәм ләдҗы мын ныуугәттөй! Уыдан әдиле къоппатә куы нә уыдаиккой, уәд әм, цымә, цы аипп артой?! Әгъдау әм нәй? Адәм әй нә уарзынц! Цы дзы сәе зәрдәмә нә цыд? Искуы-иу хатт къуымәлдзәфәй әрбацәуы, әмә уым диссагәй цы ис?! Әнцад, әнәуынәрәй йә хуыссән бацагуры әмә райсомәй афоныл йә куыстмә ацәуы. Әмә мын ахәм ләдҗы чи баләвар кодта, уыданәй бузныг куыннә хъуамә уон?!»

Әз дәр мә цардәй ницәмәй хъаст кәнын, нә фәлә Хуыцауәй бузныг дән. Кәд мә царды фыщаг әмбисы, растдәр зәгъгәйә та, цы рацардән, уымән йә фыщаг цыппәрәмхайы, мә сәр бирә фыдтә байяфта, уәддәр мыл фәстәдәр хуыздәр бонтә скодта, бирә цыдәртә мә кәй фәрцы ферох — уәвгә уыдан рохгәнән нәй, фәлә уәддәр — мә цәстидзагәй дунемә кәй фәрцы ракастән, адәмы хуыздәртәм мын фәндәгтә чи бацамынта.

Мә повесттә әмә романты, суанг ме 'мдзәвгәты мә царды хабәрттәй бирә цыдәртә равдистон. Кәддәр Сергей Есенин йә чингүйтәй кәңцыдәрән йә автобиографи ныффиста әмә дзы фәстагмә ахәм хууыды загъта: иннә хабәрттә иууылдәр базондзыстут ме 'мдзәвгәттәй. Гюстав Флоберы хууыды ноджы бәлвирдәр уыд: «Ахсин Бовари — уый әз мәхәдәг дән».

Адәймаг цыфәнды куы фысса, кәйфәнды царды хабәрттә куы 'вдиса йә уацмысы, уәддәр ын йәхшицәй дард ацауән нәй, йәхси удыхъәди миниуджытә дзы равдисдзән. Әввахс мә чи зоны, уыданән мә фыстыты, кәй зонынц, ахәм хабәрттә бирә разындузән. Мә бинонтә әмә мә хәстәдҗыты кой нал кәнын, фәлә мә сыхәттә, мә хъәуккәгтә, мә зонгәтәй арах әрүхъусын, фәсномыгәй кәй хабар фәкәнис, уыдан нын амонын нә хъәуы, зәгъгә. Уәвгә дзы хаттай иуәй-иутә рәдигә дәр фәкәннынц. Се 'хсән, мә фыны дәр нәй никуы федтон, ахәм ләбуурдҗытә дәр разины.

Кәддәр йә мадән әвзәр чи уыд, мә иу радзырды ахәм әртә 'фсымәры кой уыд. Сә ныйярәг куы фәрынчын, уәд сә иуы дәр нал хъуыд әмәй йә кәрәдзимә ралас-балас кодтой. Мә уацмыс мыхуыры куы рацыд, уәд мәм әфсымәртәй хистәр додойгәнгә әрбацыд әмәй мын алывыд акалдта, чи стәм, цы стәм, уйй дзәбәх зонгә дәр куы нә кәныс, суанг ма нын нә мыггаг дәр раст куы нә ныффиystай, уәд нә әнәхъян хъәуыл цы фәхудинағ кодтай, зәгъгә. Кәд, дам, нын нә нәмттә аивтай, уәддәр, дам, нә адәм базыдтой.

Күйдәртәй мәхи сраст кодтон, стәй мә мәхи раст кәнныны тыххәй мысын дәр ницы хъуыди, уымән әмәй хъастгәнәджы уымәй размә никуы федтон, никуал ай федтон уйй фәстә дәр. Цы йын зәгъинаг уыдтән, уыдон дзырд куы фәдән, уәд йә масть иуцасдәр әрләмәгъ әмәй ма мын фәстагмә афтә: «Кәд мә әнәдзургә нә уадзыс, уәд әппәты тынгәр аххос-джын нә кәстәр у. Аермәст йә ном Уырызбет нә хуыйны, фәлә Хуысина. Ныйярджытә хъуамә уымә цардаиккой. Нә фыд куы амард, уәд мады ме 'ккой баппәрста. Иуцасдәр мәм фәци, әмәй мә бинойнагән йә бон куынәуал уыд, уәд ай астәуккаг әфсымәрмә аластон...»

Ахәм әмбисәндтә канд мәнүл не 'рцыд. Мамсыраты Дәбейы тыххәй Токаты Асәх йә мысинаегты ахәм хабар радзырдан: «Иу хатт абалц кодтам Быдыры Дәргъәвсма. Дәргъәвсес уынгты куы сцәйцидыстәм, уәд Дәбе иу хәдзары цур бауromын кодта машинә.

— Ам цәры мә хорз хәстәг... Эз тагъд фездәхдзынән,— загъта, рахызти машинәйә әмәй бацыди кәртмә. Мах ләууәм, шофыримә ныхас кәнәем, әнхъәлмә кәсәм, фәлә Дәбе нал әмәй нал зыны. Эз рахызтән машинәйә, бацыдтән кәрты дуармә хәстәг. Райхъуысти мәм сылгоймаджы хъәрәй ныхас. Ба-кастән әрдәгәхгәд дуарәй. Дәбе бадти кәрты астәу... Ацәргә ныллағ, фәлә хәрзхуыз сылгоймаг ләууыд йә разы әмәй мәстыйә цыдәр цъәлхъәр кодта. Сылгоймаг мәсты уыд, уйй бамбәрстон әмәй фәстәмә раздәхтән. Чысыл фәстәдәр ра-цыди Дәбе дәр.

Цыбырәй та хабар афтә уыди. Дәбейән уымәй бирә раздәр мыхуыры рацыди худәдҗы радзырд, арахъхъ уәйән чи кәны, ахәм сылгоймаджы тыххәй. Уыцы усы, Дәбейы хәстәдҗы, цавәрдәр фыдәвзаг сардыдта, радзырд дәуыл ныффиystа,

зәгъгә. Сылгоймаг рафыкти... Ныр әй йә кәрты куы федта, уәд ыл йә масть акалдта...

Үырдыгәй суанг хъәуы астәумә, ләгтә кәм ләууысты, уырдәм ницыуал дзырдта Дәбе. Әрмәст ма йәхинымәры хъуырхъуыр кодта: «Әвзәгтә, әвзәгтә... Әвзаг цард дәр аразы, әвзаг цард дәр халы — кәй комы уа, уымә гәсгә...»

Әмә, дам, зынгджын стъәлфаг нәу, стәй, дам, къәрныхы сәрыл зынг нә судзы. Уәлләй, афтә судзы, әмә хуыздәр нә хъәуы. Стәй, цәмәй дәхи цыбырхъуырәй равдисай, дә къуымыхдзинад әнәхъән адәмыл ныххъәр уа, уый тыххәй зынгджын уәвүн дәр нә хъәуы әмә къәрныхүәвүн дәр. Уымән мәхәдәг ңалдәр хатты әвдисән уыдтән. Цәвиттон, мә повесть «Уалдзыгон стъалытә» мыхуыры куы фәзында, ууыл цас рәстәг рацыдаид, уый ма чи хъуыды кәнене, фәлә иуахәмь не 'рвадәлтәм зианы уыдтән әмә, рагәй кәй нал федтон, мә уыцы хъәуккагыл сәмбәлдтән. Уый мәнәй дзәвгар хистәр уыд, кәмдәр бирә рәстәг фәци әмә кәрәдзизи нал базыдтам. Чидәр нә ногәй базонгә кодта. Мә хъәуккаг мә ном куы айхъуыста, уәд фырмәстәй цәхәртә акалдта, йә бурдзалыг әрғүйтәй әмә ныллағ ныхноджы фәнарәгдәр кодтой. Әваст йә сырх сәрүхъуынты онг сәхи сәппәрстөй, йә тәнәг билты зыр-зыр ссыд әмә, адәмы йәхимә чи 'ркәсүн кодта, ахәм хъәләсүуагәй дзырдта:

— Уәдә ды «Max дуг» («Уалдзыгон стъалытә» раздәр журналы мыхуыргонд әрцыд) фаджысәй (уый йә йә тәккә номаёй загъта) чи фесәфта, уый дә?

Адәм әм әррамә кәсәегау әркастысты. Әгәр-әгәр куы кодта, уәд әм мә фарсмәцәуәг мә 'мхәрәфырт йә күх си-сынмә хъавыд, фәлә йә әз әмә, мемә чи уыд, уыдон нә бауагътам зианджын әмә мәрдзигойы адәмәй худинаг у, зәгъгә.

Цәуыл смәсты мә хъәуккаг? Йә номы хуызән номыл мә повесты кәй сәмбәлд, уый йә зәрдәмә нә фәцид, мән үеддәмә, дам, ахәм ном никәуыл ис әмә, дам, әз, ды цытә фыссыс, ахәмәй никүници бакодтон. Фыщаджыдәр, мә хъәуккагыл цы ном сәвәрдтой, ахәм нәмттә иу әмә дыууә нәй, суанг ма йыл аргъяутты дәр әмбәләм. Дыккагәй та, кәд повесты цы хабәрттыл дзырдәуы, уыдонмә ницы бар дарыс,

стәй дыл уыдонәй дәр никәцы бады, уәд адәмъ дәхимә цы 'ркәссын кодтай?

Ахәм уавәры иу әмә дыууә хатты куы баһаудаин, уәд ницы кәны, фәлә мыл, иуәй, ахәм ңаутә къордәй фылдәр әрциди, иннәмәй та мын-иу дзы алқаецыдәр масты хос фәци, фәлә та-иу цыфәндыйә дәр мәхицән зәрдәтә әвәрынмә фәдән. Мә хәләрттәй хабәрттә кәмән радзурын, уыдонәй та ма мыл иуәй-иутә суанг уайдзәфтәй дәр раләууынц, хъумә цин кәнай, дә фыстытә аххосджынты кәй рәхойынц, сәхи дзы кәй ссарынц әмә сә сәхимә кәй әрхъусын кәнинц...

Үәлдәр куыд загътон, афтәмәй фыссәг, кәимә цард әмә цәры, кәмиты уыди әмә цы федта, уыцы нывтә йә зәрдәйы әппәты арфдәр фәд ныуудзынц әмә фысгә дәр уыдоны тыххәй уымән фәкәны. Мә ивгъуыд бонтыл куы ахъуыды кәнин, уәд мә арәх, цы фәндагыл раңыдтән, ууыл афәлгәсүн әрфәнди. Ахәм зонд адәймагмә, әвәцәгән, азты уәз әнкъарын куы райдайы, арахдәр уәд әрцәуы. Афтә куы нае уаид, уәд бирә хабәрттәм әндәр цәстәй кәсид әмә, цәмәй сә ахс-джиагдәртә ма ферох уой, уый тыххәй сә йәхимә фыссид әмә, сә афон куы раләууид, уәд сә, куыд әмбәлы, афтә уәрәх әмә аххәстәй спайда кәнид. Фәлә, әвәцәгән, алы карән дәр йәхи миниуджытә ис әмә, цы ис, уымәй разы уәвүн хъәуы.

Бирә федтон, зәгъгә, нае зәгъын, бирә зонын, зәгъгә, ууыл ахъуыды кәнинәй та мә Хуыщау баһизәд, фәлә, цы федтон, уыцы ңаутәй иуәй-иуты тыххәй цыма радзурын әмбәлы, афтә мәм кәсси. Кәд не 'мбәлы, уәддәр мә хъуыдымә гәсгә рохуаты ныуудзынмә әвгъуа сты. Бирә номдзыд адәмъ федтон, кәимәдәрты дзы зонгә дәр уыдтән. Зәгъәм, кәд адәмъ фылдәр уыди әмә йә мә цәстүсүндө хонын, уәддәр федтон Никитә Хрущевы, иумә ма къамы ист дәр стәм. Фембәлтән Михаил Шолоховимә, Лидия Руслановаимә, Борис Спасскиимә (шахмәттәй йемә дәр хъазыдтән), Мариэттә Шагинянимә, Сергей Есенины чызг Татьянәимә, зыдтон, «В окопах Сталинграда»-йы тыххәй Сталины преми райсәг Виктор Некрасовы, ныхас кодтон зынглонд фысаджытә Аркади Первенцев әмә Сергей Воронинимә, ме 'мдзәвгәтә мын тәлмац кодтой Яков Козловский әмә Вероника Тушнова... Фәлә уыцы хабәртты тыххәй фәстәдәр...

Мæ фыццаг æмдзæвгæ республикон мыхуыры фæзынд, скъола каст куы фæдæн æмæ институтмæ куынæма бацыдтæн, уæд — 1955 азы «Мах дуджы» фарæстæм номыры. Абоны хуызæн ма йæ хъуыды кæнын: ради фыййау уыдтæн æмæ мæ фыстæ хызтон Сидæны кувændon бæласы дæллаг фарс. Уæд постхæссæг Икъаты Сона уыди æмæ йын, æвæццæгæн, нæхимæ загътой, фыййау дæн, зæгъгæ. Икъатæ хъæугæрон Сидæны бæласмæ хæстæг цардысты æмæ мæм Сона хæрзæггурæггаг фæци «Мах дуг»-имæ. Ме' мдзæвгæ мыхуыргонд кæм уыд, уыцы фарс мын йæхæдæг рафæлдæхта æмæ мæм æй афтæмæй радта. Æз мæ цæстытыл нæ баууæндытæн æмæ та-иу журнал цалдæр хатты бафæлдахыны фæстæ ногæй рафæлдæхтон æмæ та-иу, мæ ном æмæ мыггаг мыхуыргондæй куы ауыдтон, уæд иу цины уылæнтæ зæрдæйы аленк кодтой. Раст зæгъын хъæуы, ме' мдзæвгæ, куыд æй арвыстон, афтæмæй нæ рацыд. Чидæр æй йæхимæ гæсгæ фæхуыздæр кæнынмæ хъавыд, фæлæ йæ, уæды цæстæй акæсгæйæ дæр æмæ абоны цæстæй акæсгæйæ дæр, бирæ æвzæрдæр фæкодта. Фæлæ ныхас ууыл нæу, уымæн æмæ мæм уæд куыд кasti, афтæмæй сæйрагдæр уыди, журналы мæ номыл цыдæр мыхуыргонд кæй æрцид, уый. Уыцы заман «Мах дуджы» фæстаг фарсыл ахæм фыстытæ уыд: «Журнал «Мах дуг» мыхуыр кæны ирон советон фысджыты уацмыстæ...» Дардæр дзы цы фыст уыд, уыдон мæм афтæ нæ хъардтой. Мæнæн сæйрагдæр уыд «Мах дуг» ирон фысджыты уацмыстæ кæй мыхуыр кæны. Иугæр ирон фысджыты уацмыстæ чи мыхуыр кæны, уыцы журналы ме' мдзæвгæйæн бынат разынд, уæд æз дæр ирон... Дардæр цы ныхæстæ хъуамæ загъдæуа, уыдон зæгъынмæ кæд æвзаг нæ тасыд, уæддæр зондæн йæ куист æнæкæнгæ нæ уыд æмæ зæрдæйы циныл æфтыди...

Уымæй афæдз раздæр ме' мдзæвгæтæ Эрьидоны районы газет «Ленинон» куы раугъята, уæд сæ нæхи Аслæнбæг кæй ба-кастаид, ууыл æз æппынðæр дызæрдыг нæ кæнын, чи зоны, Доскийæн дæр уый тыххæй загътта, Музafferæй цы рауайдзæн, уый фенен мæ тынг фæнды, зæгъгæ. Тохты Ванæмæ мæ схонын дæр, æнхъæлдæн, Аслæнбæджы зæрды æрæфтыд. Раздæр ма йæ куы загътон, нæхи хъæуы æртæ поэты уыд: Чехойты Сæрæби, Тохты Ванæ æмæ Хъаммæрзаты Алихан. Сæрæби

цалдәр азы хасты фәуыны фәстә 1954 азы суәгъд әмәхъәумә әрцыд. Сыбырәй куысыздәхт, уый фәстә йә фыщаг хатт федтон Веринкәйы зианы. Күйд дзырдтой, афтәмәй ахстәй уый хәдразмә ссыд. Тохты Ванә әмәХъаммәрзаты Алихан нәхи хъәуы цардысты. Ме 'мдәвгәйы тыххәй мын әппәтәи фыщаг йәхъуыдтә дәр Алихан загъта. Алиханәй ма иу хъуыддаг мәзәрдил бадардтон. Бадардтон, зәгъгә, цалынмә цәрон, үәдмә мәнә ферох уыдзән: мән мады цыртыл йә ном, йә мыггаг, йә райгуырд әмә амәләтәи азтә Алиханы къухәй фыист әрцыдысты. Хъаммәрзайы-фырт канд әмдзәвгәтә нә фыста, фәлә үыд нывгәнәг дәр. Кәддәр әвзәрстыты рәстәг Сталины ныв афтәи хорз скодта, әмә үыл адәм сә цәст әрәвәрдтой. Әнусы әмбисы сәртү йәем кәсүн әмә нывгондау — цима нывгонд нә үыд, уый хуызән! — мән цәстүтил уайы. Зәххыл әвәрд үыди, үәддәр гышцил нә зынди. Мән нымадмә гәсгә, Сталин, царды цәй бәрзәндән үыд, уымәй стырдәр йеддәмә къаддәр нә үыд. Алихан дамгъәтә фысынмә дәр рәвдз үыди. Хъәуы разамынд лозунгтә әмә пла-каттә фыссәгыл никүи стыхст. Әвзәрстыты рәстәг уа, әндәр бәрәгбон әрбахәццә кәна, Алиханы-иу клубы, кәсәндоны кәнә хъәусоветы әдзухдәр федтаис ахорәнтимә архайгә. Хъыгагән, уәззая низы ахәсты баҳауд әмә йә курдиат әххәстәй нә райхәлд. Азтә үыл цас цыдаид, уый нә зонын, фәлә йә ләджы кары әрдәгмә кәнә бахәццә үыдаид, кәнә нә, афтәмәй мәрдтәм баңыд. Фыстыта та үын күйинә базза-даид! Бирә дәр ын баззад. Сә фылдаер — әнәмыхуыргонд. Күйд дзурынц, афтәмәй йәм ье 'мсис адәм әмбәлгә цәстәнгас нә дардтой әмә йә әнәраст хъуыддәгтә йәхимә хъусыныл фәкодтой. Чи зоны, мыхуыры оргәнтаем хәстәг цәуын дәр уымән зивәг кодта. Мән хъәуккәгтәй мын әй чи дзырдта, уый нал хъуыды кәнүн, фәлә, дам, куы амард, үәд ын сә хәстәджытәй иу ус йә къухфыстыта басыгъта, адон, дам, уыдисты йә сафәг, афонәй раздәр, дам, мәрдтәм адонаны тыххәй баңыд...

О, әмә Асләнбегимә Ванәтәм ссыдыстәм. Фәндыди йә, әмдзәвгәтә чи фыссы, йә уыцы әрвады зындыонд поэтән фенен кәнүн. Әз тынг зивәггәнгә цыдтән. Тарстән Ванәимә фембәлынәй. Мемә мән фыстыгтәй исты рахастон әви нә, уый ма кәй зәрдил ләууы, фәлә, мән истәмәйтү куы фәрса, үәд,

цы дзурдзынæн, уый куы нæ базонон, уымæй ме уæнджы мигъ бадт. Ванæ та фендджын адæймаг уыд. Хæсты размæ каст фæци ирон педтехникум, нæ зындгонд фысджытæй бирæтæ кæм ахуыр кодтой, уымæ Ванæйæн йæхииимæ дæр, уыцы педтехникум. Тарстæн, кæд мын мæ фыстытæй искаецыйыл йæ цæст æрхæцыд æмæ дзы йæ зæрдæ нæ барухс, уымæй дæр. Тæргæ цæмæйтты кодтон, уыдон мæ нæ рох кæнынц, фæлæ, фембæлды рæстæг цы ныхæстæ кодтам, уыдонæй, зæгъæн ис, æмæ мæ зæрдыл ницыуал лæууы. Äрмæст хорз хъуыды кæнын, Ванæйы стьолыл радиоприемник æмæ Кьюстайы æртæтомон кæй лæууыди, уый. Мæ зæрдыл бадардтон, Ванæ тынгрынчын кæй уыд, уый дæр. Хæсты размæ ие 'нæниздзинад фæцуудыдта, фæлæ æрыгон лæппумæ æнцад бадын худинаг каст æмæ акъоппыта къаходжыты æмрæнхъ æрлæууыд. Кодта æндæр куыстытæ дæр æмæ бынтон раууатмæ æрцыд. Астæуыстæджы хъултæй иу дæр нал куыста. Äрмæст, йæхи куыд дардта, уымæ гæстæгæничи загътаид, низæн тасын бакуымдта, зæгъгæ. Низæн тасын æцæгæй нæ бакуымдта Ванæ. Уый ноджы хуыздæр базыдтон фæстæдæр, йæхииимæ дæр æмæ йын ие сфæлдыстадимæ дæр хæстæгдæр куы базонгæ дæн, уæд.

Æмæ ма уыцы фембæлды тыххæй цалдæр ныхасы. Аслæн-бег æмæ Ванæ цæуылдæр ныхас кодтой, афтæмæй чидæр дуар æрбахоста. Сæ сыхæгты лæппу уыдаид, æвæцæгæн, Аслæн-бегæй хистæр, Ванæйæ кæстæр, ахæм. Салам раттыны фæстæ æрбадт æмæ ныхасгæнджытимæ байу. Иу заман, цавæр ныхас загътаид, уый æримысын ма кæй бон у, фæлæ йын æфсарм-джын рапонæн нæ уыд, уымæн æмæ йын Ванæ уырыссагау афтæ бакодта: «При несовершеннолетних нежелательно такие слова произносить». Кæд æй, цæмæй æз ма бамбарон, æндæр æвзагыл уый тыххæй загъта, уæд нæ фæрæдыди, уымæн æмæ, кæд уыцы ныхæстæ мæ зæрдыл бадардтон, уæддæр «несовершеннолетний» цы амоны, уый нæ зыдтон...»

Ванæимæ уый фæстæ тынг балымæн стæм. Хъæуы уæвгæйæ-иу æм кæд нæ баудатæн, ахæм замантæ бирæ не скодта. Кæрæдзимæ писмотæ дæр фыстам. Фæсмон кæнын, йæ писмотæ йын кæй нæ бахъахъхæдтон, ууыл. Стæй канд Ванæйы писмотæй нæ фæкодтон æнæхай мæхи. Бирæ адæм мæм фыстай, уæлдайдæр «Рæстæдзинад»-ы кусын куы райдыдтон, уæд. Дыууадæс азы бæрç дзы фæкуыстон æмæ уыцы рæстæджы дæргъы иу æмæ дыууæ писмойы нæ райстон Хүссарæй, зæгъай,

Цәгатәй. Уәлдайдәр мәе культурәйы хайады сәргъләууягәй күү сәвәрдтой әмәе аивад әмәе литературәйи фарстатә мәнмә әмәе, кәимә күистон, уыданмә хауын күү райдытой, уәд. Уыдан бахъахъәдтон, зәгъгә, уәд бирә ахсджиаг цаутә рох кәнин нәе баугътаиккөй, аивад әмәе литературәйи иу кәнәе иннәе архайәджы цард әмәе сфералдыстад бәлвырдәр раиртасынән әнәмәнг феххуыс уыдаиккөй.

Ванә бирә нәе фыста, стәй тагъд дәр нәе кодта, фәләе йын йәе архайдәмә бахәләгәнән уыд. Расть-равдҗы гәххәттыл иу рәнхъ дәр никуы баууәндыйд. Цалынмә-иу зәрдә әмәе зонды срәгъәд, уәдмәе йын бонрухс нәе уынын кодта. Кәронмә-иу цы уацмыс фәци, уый-иу арәхдәр мәнмә сәрвиыста. Әмдәзәвгә-иу цыфәнды хорз күү уыдаид, уәддәр дзы кәронмә разы никуы уыд. Иәе писмойы-иу уый әнәмәнг бағиппайдта. Кәд нәе фыс-дҗытәй искаэй хәдәфсарм рахонән ис, уәд уыданәй иу уыд Ванә дәр. Схъәл ныхас, хиуылаэрвәссондзинад ын әнад уыдьсты. Уый бәрәгт у йәе фыстытәй дәр. Кәд бирә азты дәргъы, зәгъән ис, әмәе уатәй дарддәр никәдәм цыд, уәддәр йәе ныфс нәе саст. Зәрдәмәгүргәнәг ныхас дзы нәе фехъуыстаис...

Ахәм цау әрымысыдтән. Иәе фыд Арис адзалы рынчын әрци. Хуыздәрән ма йәе горәты рынчындонмә сластой. Ванәимәй әмәе ныңцыдыстәм. Уынджы фаллаг фарсмә нәе бахизын хъуыд әмәе иу афон, дыууәрдыйгәй дәр змәләг күүнәул уыд, уәд фәцагайдтам. Фәцагайдтам, зәгъгә, Ванәйән йәе бон цас тагъд цәуын уыд! Уынджы астәумә бахәццә уыдаиккам, афтә дәләрдыйгәй иу машинә кәцәйдәр рагәпп ласта. Фәтагъдәр кәнәм, зәгъгә, Тохы-фыртмә дзурын, фәләе уымән тагъддәр къаҳдзәфгәнән нәе уыд әмәе мәм, цыма машинәйән йәе кой-йә хъәр дәр нәй, уый хуызән дзуры:

— Ләг марыны бар әм нәй!

Иннәе хабар та Фысдҗыты цәдиси тыргъты әрцидис. Дыккәгәм уәладзыгмә схызытыстәм (Фысдҗыты цәдис партийи уәды обкомы агъуысты чыылдыммә Цәдисты хәдзары уыд) әмәе ныл уым Хъайтыхъты Геор амбәлд. Фәцәүәм әртәйә, әмәе әмбисфәндагмә 'ввахс Ванә афтә күү бакәнид: «Геор, мәхи сәр әмәе мәе дәе къәхтә күү уаиккой!» Ахәм ныхәстән Геор дзуапп ма раттаид, уый мә никуы бауырныдтаид, фәләе уәд йәе былы бынәй иу сым дәр не ссыд. Чи зоны, цыргъзонд ныхасән аккаг аргъ скодта, чи зоны, әндәр истәй тыххәй.

Тохы-фыртәй-иу цыргъзонд ныхәстә арәх схауд. Аргъ дәрсын кодта. Хозиты Яковы эпиграммә дәрәппәтә фыццаг уымәй фехъуистон. Әппәтә фыццаг, зәгъгә, йә уымәй фәстәмә никәмәйуал фехъуистон. Мыхуыры дәр ыл никүү сәмбәлдән. Яков Боциты Бароныл цы эпиграммәтә ныффыста, уыдан иууылдәр зындгонд сты. Фәлә, куы зәгъын, ацы эпиграммә цәмәндәр гәсгә рохуаты бazzад, афтәмәй та иннәтәй къаддәр цыргъзонд наэ.

Зындгонд куыд у, афтәмәй Бароны чингүйтәй иу хүинди «Цины бонтә». Уый тынг раджы рацыд (1937 азы) әмәй йә абоны фәлтәры минаевәрттәй бирәтә наэ зондзән, фәлә «Саст рәхыс» — йә номдзыд роман — амонын никәмән хъауы, уымән әмәй йә скъолаты ахуыр кәнүнц. Гъе, әмәй Яковы эпиграммә дәр ацы дыууә чиныджы нәмттимә баст у:

«Цины бонтә», «Саст рәхыс»-тә
Ис «Когиз»-ы^{*} тонн,
Уымән әмәй у сә фыссәг
Боциты Барон.

Цы поэтты кой ракодтон, уыдан артәйә дәр нахи хъауккәгтә уыдысты, фәлә уыданәй раздәр базонгә дән Дзугаты Хъазыбегимә. Уый дәр әмдзәвгәтә фыста. Цалдәр әмдзәвгәйи йын бакастән наэ районы газеты (Хъазыбет арыдойнаг уыд). Фыста, куыд иронуа, афтә уырыссагау дәр. Фәсауунмә йә зыдтон. Фехъуистон, мәнәй иу кълас дәлдәр кәй ахуыр кәны, уый дәр. Йә иу әмдзәвгәйи фыста, хорз чи ахуыр кодта, ахәм ләппу әваст әвзәр бәрәггәнәнтә исын куыд райдыта, уый тыххәй. Әмдзәвгәйи кәрөн рабәрәг, аххос цәй мидәг уыдис, уый:

Мой подсказчик Родин Коля
Проболел четыре дня.

Дзуапп дәтгәйә-иу ын, цы наэ зыдта, уый ахуыргәнәджы сусәгәй чи дзырдта, уыцы Родин Коля цыппар боны кәй фәрүнчын, уымә гәстәгәе йе 'мкъласон «дыууә»-тә исын райдыта.

Хъазыбегимә «Ленинон»-ы редакцийи хъумамә базонгә уыдаин, әндәр кәм! Тынг ныфсджын әмәй мәм сәрән фәкаст. Зыдтой йә канд районы газеты кусдҗытә наэ, фәлә Фысдҗыты цәдисы дәр. Әз Фысдҗыты цәдисы никүима уытән, уый куы базыдта, уәд әм диссаг фәкаст әмәй мә разәнгард кодта,

* Когиз — комитет государственного издательства.

загъта мын, комкоммә, дам, Балаты Темболмә бацу әмәй йәмде 'мдзәвгәтә равдис. Кодта мын әндәр фысджыты кой дәр: уыдонимә дәр зонгә уыд. Әз әм мәхинимәр, кәй зәгъын ай хъәуы, бахәләт кодтон, фәлә мә цыфәнды тыңг куы фәндидайд, уәddәр Фысджыты цәдисмә бацәуын мә ныфс ницы хуызы бахастайн. Куыд бацәудзынән әмәе сын мәхи куыд амондзынән, уыдәттыл-иу куы ахъуыды кодтон, уәд-иу фырәфсәрмәй мә цәсгом ссыгъд, мә зәнгты-иу хъаруымыттаг нал уыд, мә къәхты бын-иу зәхх кәдәмдәр фәцәйцид. Әппынфәстаг әрцидән ахәм хъуыдымә: «Цыфәнды куы фәуа, уәddәр Фысджыты цәдиси къәсәрәй бахизыны фаг хъару мәхимә не ссардзынән».

Дәс къласы каст фәуыны фәстә хъуамә иуцасдәр сулағыдаин, әз та сагъәсты бын фәдән. Ахуыр кәнын мә фәндиди, фадәттә та мын нә уыд. Мә кәстәр хотәй иуыл фындаәс азы цыд, иннәуыл — әртындәс. Әмәе сә цыппар фәннадажы астәу иунәгәй куыд ныууагътаин?! Мә уыцы хъуыдыйтә мын куы бамбәрстой, уәд мыл дыууәрдигәй уайдзәфтәй раләү-уыдисты, уәд, дам, ма дәс къласы та цәмән фәдә, кәд дәм дардәр ахуыр кәныны зонд нә уыд, уәд. Әнә мән куыд уыдзыстут, зәгъгә, сын куы загътон, уәд мә фәрстыты бын фәкодтой: «Әмәе нын дзаумәттә ды 'хсадтай? Кәнәе нын хәринағ кодтай? Әви нын нә хъуджы дыгъттай? Уәдәе нә уроктә дәр әнә дәу әеххуысәй скәндзыстәм!» Иу дзырдәй, ахуыр кәнынмә куы аңауон, уәд цыма мә хоты цард хуыздәр йеддәмә әвзәрдәр ницәмәй фәуыдзән, мәхимә дәр афтә кәсын райдыта...

Кәдәм бацәуон, уый мын рагаңау бәрәггонд уыд: педтехникум, койә рагәй кәй зыдтон, әрмәст йә ном фехъусгәйә дәр-иу мә зәрдәйи рәбинагдәр тәгтә кәмә базмәльдисты, уыцы педтехникум. Цәмәй ма мә йәхимә сайдта: ахуыр кәнын дзы институттәй дыууә азы къаддәр хъуыд. Уый та мә уавәры мәнәе нә уыд. Мә хотәм ахуыргәнәгәй раздәр әрәздәхтәин, фәлә мә уынаффәтәй ницы рауд. Уыцы азәй фәстәмә әви уымәй размә дәр афтә уыд, уый нә базыдтон, фәлә әз мә гәххәттыта куы бахастон, уәд техникуммә фәлварәнтә иннә ахуыргәнәндәттәй раздәр дәттын райдытой. Иу дзырдәй, байрәдҗы кодтон. Әндәр уавәрты куы уыдаин, уәд мәстджынәй рацыдаин, фәлә уәд мәхи фәсмонәй хәрыны

онг не 'рцыдтән. Байрәджы кодтон әмә мә хоты раз дәр сыйғдағ қәсгомәй әрләудзынаен. Фәлә ма сфаңд кодтон мә гәххәттытә пединститутмә раттын. Уырдәм әрәджы нәма уыд. Мә зәрдә қәуыл дардтон, уый абор дәр нә зонын, фәлә, әвәццәгән, әппәт хъуыддәгтә аразәг дәр Хуыщау у. Институт кәм ис, уый дәр фәрсгә-фәрсгә ссардтон. Күы баңыдтән, уәд, гәххәттытә кәдәм ләвәрдтой, уыцы рудзынджы цур иу цъиуызмәләг дәр нә уыди. Иуцасдәр, цы кодтаин, уый нә зыдтон әмә цавддурау мә бынаты әнәзмәлгәйә ләууыдтән. Уалынмә кәңәйдәр фәзында, иу мәхи карән хъоппәгцәст, тымбылдзәстом, сауәрфыг рәсугъд чызг әмә, цима дәс азы иумә фәцахуыр кодтам, уый хуызән мә күы афәрси:

— Да дәр дә гәххәттытә дәттыс?

О, зәгъгә, йын күы загътон, стәй кәңци факультетмә, уый күы базыдта, уәд бәлвырд фәхъәлдзәгдәр.

— Ээз дәр сә уырдәм радтон..

Кәд сә радта, уәд ма фәстәмә Җәмәй 'рбаңыд, уымәй дәр әй нал бафарстон, уымән әмә чызг мә хъуыддәгтә кәннынмә фәци. Мә гәххәттытә мын арафәлдах-бафәлдах кодта әмә дзы күы ницы аипп ссардта, уәд загъта:

— Курдиат ныффыссын йеддәмә дә ницуал хъәуы.

Йә ныффыссынмә зивәг кәй кәннын, уый йә кәңцидәр әнкъарәнәй бамбәрста әмә мә бәсты курдиат фыссынмә февнәлдта.

Фыст әй күы фәци, уәд мәм әй авәрдта, дәхи къухәй йә рафысс, зәгътә.

Мә гәххәттытә күы радтон, уәд базонгә стәм: Гуәцәлты Валя, цыколайаг. Цалдәр къуырийы фәстә дыууәйә дәр студенттәй агәпп ластам әмә фондз азы иу къорды фәцахуыр кодтам...

Фыццаг хатт мә уәд бауырныдта, сины сәстүтәй дәр кәңцидәртә кәй фәрәстмә вәййынц, уый. Техникуммә, къаддәр ахуыр кәннын дзы кәй хъәуы, тынгдәр уый тыххәй цыдтән, институтмә та — кәй нә бахаудзынаен, ууыл мә зәрдә даргәйә. Иу ныхасәй мә техникум бахауынәй фыдәнхъәл фәкодта, институт та — нә бахауынәй.

Фыццаг фәлварән ләвәрдтам ирон әвзагәй. Фәлварәнтә чи иста, уыдон цал уыдысты, уый ныр зын зәгъән у, уымән әмә уәдәй нырмә әнусы әмбисмә әввахс рацыд, бинтон бәлвырд нымайгәйә та — фараст әмә дыууиссәдз азы,

фәлә дзы иуы ном әнәрәдыйдәй мә бон зәгъын у: Әхсараты Райә, дәстгай азты дәргъы ирон әвзаг әмә литературәйи кафедрәйи чи фәкуыста, ие 'фсымәр Энвер Фыдыбәстәйи Стыр хәсты кәмән фәмард, Советон Цәдисы Хъәбатыры ном кәмән радтой, Әхсараты уыцы Райә. Фәстәдәр мын Райә куыд дзырдта, афтәмәй мын мә фысгә куысты цалдәр рәдиды сраст кодта. Иу ныхасәй, цәмәй әвзәр бәрәггәнән ма райстаин, ууыл бацархайдта. Хъәуккаг мәгуыр ләппу кәй дә, уйй, дам, де 'ддаг бакастыл дәр бәрәг уыд әмә, дам, дын тәригъәд кодтон. Куыд бамбәрстон, афтәмәй Райә ахәм әххуыстә бирәтән бакодта, әмә мәм афтә кәсси, цыма йәм йә хорздзинәдтыл фәсмон никуы 'рцыд.

Аргъ нәй Райәйи хуызән адәймәгтән. Чи зоны, Әхсарон куы нә уыдаид, уәд мә дардәрәи хъуыддәгтә куыд аңыдаиккай, цавәр фәндәгтә мәм әнхъәлмә каст.. Афтә әнхъәл дән, әмә цалфәндыхуызона куы уыдаиккой, уәддәр дзы, әз кәй сәргъы әрләууытән, уымәй амондджындәр нә уыд, цы нысанмә тырныдтон, уымә цәугәйә дзы, Райәйи фәрци кәуыл баззадтән, уымәй хуыздәр никәцы разындаид.

Ахуыр кәнын куы райдыдтон, уәд, нә хъәумә колхозән әххуыс кәнынмә чи 'рцыд, уыцы студентты иууылдәр институты сәййәфтон. Иуты ма дзы каст фәуынмә афәдз хъуыд, иннәтә та әртыккаг курсмә бахызытысты. Уәд ма институты цыппар азы ахуыр кәнын хъуыд. Афәдзы фәстә ма йәм иу аз бафтыдтой. Фыццаг дзы кәуыл амбәлдән, уйй уыди Бәгъиаты Хъазыбет. Бәрәгъуыны дәр әппәтү разәй уымә базонгә дән. Мә фыццаг фембәлд нәхи хъәуы әмә нә фыццаг фембәлд горәтү... Уыдоны әхсән бирә әвирхъау хабәрттә әрцыди мә царды. Афәдзы размә — уевгә, Хъазыбегимә куы базонгә дән, ууыл фараст мәйи дәр әххәст нәма рацыд — әз уыдтән дунейи тәккә амондджындәр адәймаг, фәлә уыцы амондәй иунәг бонмә ницыуал аzzad — 1954 азы 27 ноябрь мә мад трагикон әгъдауәй фәмард. Хъазыбет, әнкъараг зәрдәйи хицау, уайтәккә дәр, мәхи куыд дарын, ууыл фәгүүрыско әмә мә, цы кәнын, уымәй бафарста. Радзырдтон ын мә хабәрттә. Күиннә фәхъыг кодтаид мә хъытыл, фәлә мын йәе бон, зәрдәтә бавәрынәй уәлдай, цәмәй баххуыс кәнын уыд!

III

Мæ фыды хæсты размæ цалдæр къуырийы æмгъуыдмæ æфсæддон ахуыртæм куы акодтой, уæд мæныл цыппар азы æмæ фондз мæйы дæр æххæст нæма цыди, фæлæ дзы мæ зæрдyl къорд хабары бадардтон. Хъуыды ма кæннын, йæ сærдасæн куыд цыргъ кодта, уый. «Кодта», зæгъгæ, дыууæйæ йæ цыргъ кодтам. Мæнмæ роны иу кæрон радта, иннæуыл та йæхæдæг хæцыд. Цыргъ кæннын райдайыны агъоммæ мæ цалдæр хатты бафарста, фидар хæцдзынæн, нæ, уымæй. Æз мæхимæ хуымæтæджы лæг фæкастæн! Ныфс ын бавæрдтон, роны кæрон кæй не суадз-дзынæн, уымæй æмæ дыууæ къухæй роныл ныддæвдæг дæн. Ноджы мæ галиу къах фæразæй кодтон æмæ йыл быщæуы хуызæн мæ уæз аугътон. Рахиз къах кæд фæсте уыд, уæддæр хъæддых лæууыныл архайдта. Иу дзырдæй, дыууæ къахы æмæ дыууæ къухы хъару мæ ныфс æмæ сæрыстырдзинадимæ куы байу, уæд мæ папæ бафарста:

— Цæттæ дæ?

Роны кæрон дыууæ къухæй тынгдæр нылхъывтон, мæ къæхтыл мæ уæз æруагътон æмæ мæ фыдæн мæ сæры батылдæй бацамыдтон, райдайын дæ бон у, зæгъгæ.

Папæ роныл йæхирдæм ахæцыд æмæ, мæ бынаты лæугæйæ куы бazzадтæн, уæд цыргъ кæннымæ бавнæлдта. Сærдасæн-иу иуырдæм роныл йæхи хафгæ рацыд, стæй иу уыцы рогæн фæфæлдæхт æмæ-иу папæйы' рдæм аçыыгъгуытт кодта. Афтæ цалдæр хатты. Æз мæ тых-мæ бонæй роныл фидар хæцыныл архайдтон, фæлæ, кæронмæ куы нæ бафæразон, уымæй тæрсын райдыдтон, æрмæст æй фыдæн схъæр кæннын нæ бауæндыдтæн. Æмæ... фæрæдыдтæн. Иу заман папæ роныл йæхирдæм тынгдæр ахæцыд, цы — мæ дыууæ къахы дæр фæцудыдтой, æмæ рон йæ астæуыл æмбисы онг фæлыг. Папæ ие 'взистæргъæвæгджын рон афтæмæй куы ауыдта, уæд, фырмæстæй цы акодтаид, уый нал зыдта. Суанг ма мын мæ уалхъус дæр ныццавта...

Мæ фыдæй ма мæ зæрдyl лæууы къорд æндæр хабары дæр. Уыдоны кой мæ кæцыдæр чингуыты кæннын. Уæлдæр ма йæ куы загътон, мæ фыдæй куы фæхицæн дæн, уæд бынтон саби уыдтæн, фæлæ мæ кæстæр xo Дибæхан æнæмадæй куы бazzад, уæд ыл дыууадæс азы цыд, афтæмæй дзы йæ зæрдyl æппындæр ницы-уал лæууы. Æрæджы йæ фарстон, Веринкæ дæ зæрдyl куыдæй

ләууы, зәгъгә, әмә дзы әрмәстдәр иу хабар әримысыд...

Нә хәдзарән даргъ тыргътә уыд. Кәрәй-кәронмә йыл фәйнәджытә хуыд. Хәсты рәстәджы сә немыц сугән фефтыдтой әмә, Ставд-Дүртәй куы ссыдыстәм (нә хъәуккәгтәй бирәтә немыцәй тәрсәйә, уырдәм алыгъдысты), уәд ма дзы әрмәст бынхәдтә сәййәфтам. Веринкәй йә алыхуызон фәйнәджытәй бамбәрзын кодта әмә йыл хәдзармә Җауән фәцис. Фәйнәджытәй иутә бәзджындәр уыдысты, иннәтә — тәнәгдәр, стәй алырдәм тәстытә әмә, кәй зәгъын ай хъәуы, се 'хсән уыд бирә зыхъхыртә. Дәргъәй-дәргъмә тыргътә арах мәрзын хъуыд, уымән әмә, иуәй, нылләг уыдысты, иннәмәй — гом әмә-иу нағ фыстән, уәлдайдәр та — сәгътән уырдәм схизыны фадат куы фәци, уәд зивәг никуы бакодтой. Хъомтәм-иу афоныл куы нағ ракастыстәм, уәд-иу уыдон дәр уәле бынмә ракәссын сәхицән хәсыл банымадтой. Алыхуыzon мәргъты кой кәнгә дәр нал кәнын. Гъе әмә-иу уымә гәсгә тыргътә арах мәрзын хъуыд. Стәй канә тыргътә нағ, фәлә тыргъты бын дәр: мәрзгә-мәрзын-иу бырәттән фәйнәджы зыхъхыртәй әнәныккаелгә на уыд әмә-иу рәстәгәй-рәстәгмә бынмә бырын әмә бырәттә раҳафын баҳууыд. Гъе әмә иу ахәм заман Веринкәй Дибәмә дзуры:

— Къәлидоры (Җәмәдәр гәсгә тыргъты басты къәлидор дзырдат) бын-ма ныммәрз.

— Әз дзы нағ баңаудзынән,— дзуапп ын радта чызг.

Әфсон кодта, әндәр дзы күйннә хъуамә баңыдаид, уымәй размәй йә иу әмә дыууә хатты ныммарз! Зивәг кодта әмә әфсон ссардта, уымә, баууәндән кәуыл нағ уыд, ахәм әфсон.

Әмә йын уәд Веринкәй дәр афтә:

— Уәдә дзы әз баңаудзынән...

Әрмәст ма ацы хабар әримысын баци Дибәйән йә бон.

Чи зоны, уый йә амонд у. Мә хуызән дзы бирә цаутәй йә зәрдил куы дарид, уәд ын зындәр цәрән уаид, фылдәр цәссигтә фәкалтаид. Әнусы әмбис рацыд, әнә мадәй куы бazzадтән, уәдәй нырмә, фәлә, йә кой раңаугәйә, мә цәстытә доны кәд нағ разылдысты, ахәм бон нағ хъуыды кәнын, әнәкәугәйә мә мады тыххәй дзурын нағ фәразын. Фәстәдәр мә ацы хъуыдитә әмдәвгәйи хуызы дәр загътон:

Мә цәстыл ауайәд мә хъәу —

Мә ивгъуыд февзәры мә цуры...

*Мæ бон әнәңгæстысыг нæу
Мæ мады тыххæй дзурин.*

Уымæй ноджы фæстæдæр та Лев Толстойы боныджы ба-
кастæн ахæм рæнхъытæ: «Мæ мады тыххæй әнәкæугæйæ дзу-
рын мæ бон нæу».

Тынг диссаг мæм фæкаст, нæ хъуыдтыæ кæй байу сты, уый.
Уымæй мæм къаадæр диссаг нæ фæкаст, цытджын уырыссаг
фыссæт йæ мады зонгæ дæр куы нæ кодта — йæ нийтарæгæй
куы бавдæлон, уæд ыл дыууæ азы дæр æххæст нæма цыд —
уæд ын, цымæ, йæ зæрдæ уынгæг цавæр хъуыддæгтæ кодтой?

Æртыккаг диссаг та уый уыдис, æмæ Толстойыл ацы
рæнхъытæ фысгæйæ æртæ æмæ æртиссæдз азы кæй цыд. Дæ
мады зонгæ дæр ма кæн, афтæмæй йæ кой кæнгæйæ дæ цæссыг
уромын ма фæраз!

Æвæццæгæн, нийтарæгæмæ уарzonдzинад адæймагæн йемæ
райгууры æмæ амæлы, йæхæдæг цардæй куы ахицæн вæййы,
æрмæстdæр уæд...

Мадæн цалфæнды хъæбулы куы уа, уæддæр се 'ппæты дæр
æмхуызон фæуарзы, æмхуызон тынг æй фæуарзынц хъæбултæ
сæхæдæг дæр, фæлæ мæнмæ цæмæдæр гæстgæ афтæ кæсы, цыма
мæн Веринкæ мæ хотæй фылдæр уарзта, стæй йæ мæхæдæг
дæр фылдæр уарзын — «уарзтон» зæгъын ме 'взаг тасгæ дæр
нæ кæны, уымæн æмæ йæ мæртæм фылдæр йеддæмæ къаадæр
нæ уарзын. Зондæй йæ æмбарын, раст кæй нæ дæн, уый, фæлæ
зæрдæйы ныхмæ æрлæууын никæй бон у. Уый ничи баууæндын
кæндæн, Веринкæ мæн фылдæр нæ уарзта, ууыл. Уæдæ йæ æз
фылдæр кæй уарзын, ууыл та мæхæдæг фидарæй æууæндын,
æвдиссæнтæ дзы нæ хъæуы.

Веринкæ тынг хиуылхæцgæ адæймаг уыд. Фæразон, зын-
дзинæдтæн — быхсаг. Кæй зæгъын æй хъæуы, йæ маst-иу йæ
хъуырмæ куы схæццæ, ахæм рæстæджытæ дæр ыл-иу скодта
æмæ-иу уæд суанг Уæллагыл дæр — табу йæхицæн уæд! — нал
бацауæрста:

— Амæндæя уарæг дæлæмæ 'рхайæд!

Уæлдай карздæр ныхæстæ-иу ссардта, рæстæй-иу æй чи баф-
хæрдта, йæхи æмæ-иу йæ сывæллæтты тæригъæды чи бацыд,
уыдонæн. Æлгъитгæ-иу сæ нæ кодта, фæлæ сыл-иу йæ рæстdzи-
над бафтыдта, йæ рыст зæрдæйы маst райсын-иу арв æмæ зæххы
æвджид бакодта, ницы аххосджын уæвгæйæ-иу ын йæ сыгъдæг

уды тәригъәды чи баңыд, уый бадомын-иу хурән бафәдзәхста...

Хъуыды ма кәнын, иу хатт нын нә уистә Даргъ хүымтәй (ис ахәм къох Бәрәгъуыны зәххыл) дәләссыхаг Бәгка күү аласта, уәд, арвмә йә күүхтә әххуысагур даргәйә, цы ныхәстә загъта, уый: «Мә сывәлләтты тәригъәды чи баңыд, мә рыст җәнгты фәллад чи ницәмә 'рдараңта, уымән ай Хуыцау ма ныббарәд!..»

Әлгъитын нә уарзта, фәлә-иу дзы хаттәй-хатт ахәм ныхәстә дәр схауд. Хылгәнгә йә никүү никәимә федтон. Әрмәст кәддәр нә сыхагимә фәзулдзых. Ноджы ма не 'рвадәлтәй дәр күү нә уыдаид! Кәйдәр нә карз әлгъист ракодта. Әнхъәлдән, сәз зөронд ус. Әнхъәлдән, мән. Ве-ринкәйән ай кәнә әз радзыртон, кәнә йә йәхәдәг фехъуыста. Ома сәм уый фәстә ләбургә бакодта, исты уайдәфтә сын загъта? Нә-а. Йә маң әдзәмәй равдыста: цалдәр азы сәм дзыхәй нал сдзырта. Йәххицән дзурәгау цы ныхәстә загъта, уыдон ма абон дәр мә хъустыл уайынц:

— Цагъды уәлдәйттәй ма мын чи баззад, уымән ахәм карз әлгъистытә ракән... Уагәры йын цы ракодта?

Кәд әлгъитын нә уарзта, уәлдәр, йә маң әдзәмәй ссәуа, ахәм ныхәстә-иу ссардта, уымәй размә дәр әмә уымәй фәстәмә дәр кәй никүү фехъуыстон, ахәмтә. Уыдон дәр-иу фылдәр мә хотәм хаудысты..

Цалынмә Бекъаны ГЭС скуюста, уәмә күү сойын цырагъы рухсәй пайда кодтам, күү та — фәтәгенән цырагъы. Нә мады боныгон быдыры күистытәй не 'вдәлд әмә-иу йе 'мпъузинәгтә әхсәвмә әрхаста. Ахәм заман-иу дзы цырагъы рухс чи бау-уон кодта, ууыл-иу бустәй раләууыд:

— Рухс күүрәйттә дә акъуырәнт!

Уыцы ныхәстә цы амонынц, уый махәй ничи зыдта, фәлә цырагъәй иуварс аләууын кәй хъәуы, уый әнәмәнг кәнинаг хъуыддагыл нымадта әмә-иу, ныхас кәмә хауд, уый йәхи иуварс айста.

Әртә мадызәнәджы стәм, әмә нә Райәйә нылләгдәрәйничи баззад. Раст зәгъын хъәуы, уый не 'ппәтәй дәр фыдә-бонджындәр уыд. Хәринаң кәнын, дзаумәттә әхсын фылдәр уымә хауд. Уәдә хъуг дуцын дәр Райәмә каст, уымән әмә Дибә бынтон сывәллон уыд. Әппәт уыдәттә йә рәэстыл исказ-цырыгъәй фәзындысты әви нә, уый нә зонын, фәлә йә сыхы

дәр «Гыццыл Райә» хуытой, — нә хәddәле чи цард, уыдоны чызг дәр Райә (Реуазтәй) хуынди әмәе уый мә хойә бәрzonдәр уыди.

Уый иу хъуыддаг, фәлә ма дзы ис әндәр хабар дәр. Ве-ринкә-иу Райәмә куы дзырдта әмәе-иу ай куы нә хъуыста, уәд-иу әм ноджы хъәрдәрәй фәсидт:

— Рай-йә!

Әппынфәстаг-иу ай чызг куы фехъуыста, уәд ын-иу дзуапп радта:

— Уәй!

— Руайтә бакән, уый дын «уәй»! Къуырма бадә, дә хъусты хәф макуы фәмиза, абондәргъы дәумә куы дзурын, уәд кәм зәххы скъуыды ныххаудтә!

Ацы хабәрттә, чи зоны, Райә хъуыды дәр нал кәны, әмәе сә куы бакәса, уәд мәем, гәнаен ис, әмәе фәхәрам уа, фәлә әз мысгә ницы әркодтон, цы фехъуыстон әмәе мә цы нә ферох, уый сусәг кәнын та мә туджы дәр нәй әмәе Райәйи туджы дәр, әмәе йәм дзы хъуамә хъыг мацы фәкәса. О, әмәе, зәгъын, кәд, Райә махәй ныллағдәрәй кәй бazzад, уым Ве-ринкәйи ныхәстә дәр исты сахадыттой...

Ноджыдәр-ма мә мадәй иу ахәм әлгъыстмә хәстәг ныхәстә мә зәрдыл бадардтон. Йә дзуапп бәлвырд кәмән уыд, ахәм истәмәй-иу дә куы бафарстаид әмәе ын-иу, «нә зонын», зәгъгә, куы загътаис, уәд дыл-иу фәхъәр кодтаид:

— Дә зонгуытыл фәбый, кәд ай зоныс, уәд!

Мәнә ацы рәнхъытә куы фыссын, уәд мә сәры февзәрд әнахуыр хъуыды. Уәлдәр цы уайдзәфты кой ракодтон, уыдоммә әнәнхъәләджы раиртәстон әнахуыр иудзинад: әртәйи дәр ис рифмағонд дзырдтә: къуырәйттә — акъуырәнт, Райә — руайтә, зонын — зонгуытыл. Хуыматәджы афтә уа, уый әнхъәл нә дән...

Веринкә нә уарзта әнәффарм ныхас, әнәуаг дзыхәй дзурын. Йә цуры дәлгоммә ныхас кәнын дәрничи уәндыд. Тәрсгә дзыничи кодта, әффармы та, чи йә зыдта, уыдон — иууылдәр. Быдыры кәимә куыста, уыдонәй бираәтәй фехъуыстон, әвзәр дзыхәй дзурын нымады дәр кәмә нә уыд — ахәм сылгоймәгтә та алы хъәуы дәр уыдис — суанг, дам, ма дзы уыдон дәр стъәлфыдысты. Исчи, дам-иу дзы әнәуаг ныхас зәгъынмә куы хъавыд, уәд, дам-иу йә алыварс ахъахъәдта

әмә, дам-иу, Веринкә уым куы уыд, уәд дам-иу йә дзых йә армытәәпәнәй амбәрзта. Әнаәфсарм ныхәстә чи нә уарзта, уымән ноджы тынгәр уәңгәл уыдысты әнаәфсарм митә...

Иу хатт Әрыдонәй әрбацәйцыдыстәм. Къутуты цурмә (афтә хуыдтам, колхозы хортә кәдәм ластой, уыцы бынат) куы фәцәйхәецә кодтам, уәд кауы раебын иу ләджы чъылдымыздәхтәй ауыдтам. Веринкә иннәрдәм азылд әмә йәхицән дзурәгау дзырдта, әз дәр кәй хъуыстон, ахәм ныхәстә: «Дә ныхбынташ түг фәкәләд, мә ныхбынташ — әхсыр! Дә ныхбынташ түг фәкәләд, мә ныхбынташ — әхсыр». Цалынмә уыцы ныхәстә къорд хатты дзырдта, уәдмә ләгән йә кой дәр нал уыд. Әвәццәгән, Къутутәм баңыд. Мах дәр дардәр нә фәндаджы кой кодтам.

Мә мады куыд хъуыды кәнин, мә фыды афтә куы зыдтанин, уәд мын дыууә хатты зындәр уыдаид. Кәд дзы исты зонын, уәд — адәмы ныхәстәй. Уәвгә, адәмы ныхәстыл дәр әүүәнк нәй. Сә иуәй-иутыл. Мә фыды тыххәй сә цы бирә ныхәстә фехъуыстон, уыданән сә тәккә ахсдиагдәр раст нә рауд.

Мәхи зонынхъом куы фәдән, уәдәй нырмә хъусын: «Сосыгкойән дурты бын дәр мәләт нәй!» Уәлдайдәр хәстү фәстә фыццаг азты. Кәй фырт дән, уый-иу чи базыдта, уыдан-иу мын зәрдәтә әвәрынмә фесты, цы ләгдзинәйтә йәм уыди, уыдан дзурынмә-иу февнәлдтой, әппәтү фәстагмә та-иу загътой: «Тәргә ма кән, тагъд әй ардәм хъәуы. Сосыгкойы дурты бын куы банағәной, уәддәр ын мәләт нәй!» Афтә мын дзырдтой, канд нә хъәуккәгтә нә, фәлә йә әндәр хъәутәй чи зыдта, уыдан дәр. Раздәр сыл, раст зәгъгәйә, әүүәндидтән әмә әнхъәлмә кастән, папә хәстәй кәд ссәудзән, уымә, фәлә куынә әмә куынә зынд, уәд адәмы ныхәстәм әндәр Җәстәй кәсын райдытот: җәмәй мын мә зәрдә балхәной, уый тыххәй афтә дзырдтой, ныфс мә бауадзын уыд сә зәрды, уымән әмә ныфсимә Җәрын әнцондәр у, хорздзинадмә әнхъәлмә кәсын адәймаджы зоныгձавдәй ирвәзын кәнү.

Мә хуыздәр әрдхорд Лолаты Хадзыби мын нәхи хъәуккаг Әккәлаты Дауыры афтә фәэмыйдта: «Мәрдтәй Җәуән куы уаид, уәд дзы Әзасохты Сосыгкойә раздәр ничи раздәхид!» Уыцы ныхәстә куы фехъуыстон, уәд ма мын цы бамбарын хъуыд, мә фыд әгас кәй нал у. Уый ма суант, йә мәләтүл

әппындәр чи не 'ууәндың, уыдоны дәр кәй бауырныңта. Үәддәр әм әз әңхъәлмә кастән. Кәй ссәудзән, ууыл мә әүүәндың кодтой Веринкәйи ныхәстә. Йә зәрдәмә чи нә цыд, ахәм ми-иу куы бакодтон, уәд-иу мәм афтә 'ртхъирән кодта:

— Фәләуу, мәнә папә ссәуа!

Ахәм заман-иу тәрсыны бәсты цин кодтон, папә ссәудзән, зәгъгә.

Әрмәст уыцы цинтәй әңгәт цин никәцы рауад, фәлә ма абор дәр мә фыды тыххәй ногәй-ногдәр хабәрттә хъусын. Чи зоны, се 'пәт раст не сты, чи зоны, къәхтә-къухтә дзы кәуыл бафтыңдауыд, ахәмтә дәр дзы ис, фәлә, ахъуыды кәнгәйә, мәхинимәр афтә фәзәгъын: кәй хъәуы мә фыдыл иститә мысын?

Зәгъәм, нә сыйхы чысыл дәлдәр чи цард, Цуцаты уыцы Агуыбे мын ахәм хабар радзырдта. Нә алыварс цы 'рвадәлтә цард (фондз хәдзары), уыдонай иутә арахъхъ арахътой. Арахъхъ та чи нә уагъта, фәлә уыдон, әвәңгәтән, иннәтәй арахдәр уагътой әмә, дам-иу Сосыгко афтә загъта: «Бесотә арахъхъ куы фәуадзынц, уәд сә бәләстә дәр расыг вәййынц».

Уыцы хабар куы фехъуистон, уәд мә мидбылты баҳудтән. Агуыбейил цәмәй тынгдәр баууәндөн, уый тыххәй ма йә ныхасмә бафтыңта: «Уый әңгәйдәр афтә уыди. Иннәтәй бәләстә къалиутыл-иу сыйф дәр не змәлыд, Бесоты бәләстә та-иу ратас-батас кодтой».

Нә хъәуы цалдәр бичетты уыди. «Бичетт» цы амоны, уымән абор дәр ницы зонын. Кәд «пикет»-әй равзәрд, уәддәр бәрәг нәй, фәлә махмә, хъәуы цыппар уынджы фәндәгтә цы ран башу вәййынц, уым-иу обаугонд скодтой, йә алыварс ын-иу бәләстә ныссагътой, астәүәй та-иу фәхсбандәттә сарәзтой. Мах сыйхы цы бичетт уыд, уый астәу зади бәрзонд акъаци бәлас. Йә алыварс та уыди бандәттә. Әз ма дзы әрәййәфтон ставд бәласы лыггаг, әмә-иу адәм уым фәрсәй-фәрстәм рападтысты. Иуахәмы та сыйхы ләгтә акъаци бәласы бынмә әрәмбырд сты әмә алы ныхас кодтой. Иутә фәхсбандоныл бадтысты, фаллаг сыйхаг та — бәласы ставд, фәлә зылын лыггагыл. Папәйи сәры әнахуыр хъуыды кәцәй февзәрд: фәстәтә бауад әмә, ләг цы къодахыл бадт, уый фәфәлдәхта. Ләг фәуәлгоммә әмә ма йыл къодах дәр батылд. Йә сәр

рог цәф фәзи, фәлә, йә былы туг куы рахъардта, уәд кә-
уынхъәләсәй нырдиаг кодта:

— Уауу, мә сәй, уауу, мә дыл! Дә мадыл... Сосыгко! Уауу,
мә сәй, уауу, мә дыл! Дә мадыл... Сосыгко!..

Аңы хабар та нә хәрәфырт Уырымты Мишкайы бинойнаг
Беккузызарты Нутәйә (Анүтәйә) фехъуыстон.

Нутә Холысты райгуырд. Йә фызд куы амард, уәд фылдәр
йә мадырвадәлтәм хъомыл кодта. Уыдон та Бадыхъәуы цар-
дысты. Мә фызд дәр уым райгуырд, стәй әстдәс азмә, ца-
лынмә Бәрәгъуынмә ралыгъд, уәдмә уым цард әмә Нутәимә
кәрәдзий хорз зыдтой. Хәрәфырт әмә мадырвадәй уәлдай
ма уыдисты әмгәрттә дәр. Иу хатт, дам, мын Сосыгко афтә
зәгъы: алы мыггаджы дәр цалдәр әзвәры ис, махмә та иу
йеддәмә нәй әмә, дам, дын дә мадырвадәлты әз уымәй фер-
вәзин кәндзынән. Күвид, зәгъгә, йә куы бафарстон, уәд, йә
цәсгомы иу нуар дәр нә фезмәлыд, афтәмәй загъта: «Мызу-
рыбынмә йә мемә рацәйхондзынән, хидыл куы фәцәйхизәм,
уәд әй фесхойдзынән әмә дардәры хъуыддәгтә Бады дон
бакәндзынән. Әз фәфәдис уыдзынән әмә адәмән фехъусын
кәндзынән, йә сәр разылд әмә доны ныххауд, зәгъгә».

Аңы хабар дәр мын, әнхъәлдән, Нутә дзырдта. Гыщыләй,
дам, тынг фыдуаг уыд Сосыгко. Хистәр кәстәрән зондамонәг
кәм нә вәййы әмә йын-иу, коммә кәс, зәгъгә, ахәм
зәгъджытә куыннае фәуыдаид. Иуахәмы та йәм чидәр әрләу-
уыд әмә йын иннәтәй карздәрәй бафәндзәхста:

— Коммә кәс, коммә, Сосыгко! — әмә дардәр йә фәнда-
гыл аңыди.

Сосыгко бавдәлд, әмә, Бады ком дзәбәхдәр кәдәм зынд,
уым къардиуы сәр сбадт әмә Фәсфидарәй (ис ахәм хох Ба-
дыхъәуы) йә цәст нал иста. Цас фәбадтаид, Хуыщау йә зонәг,
фәлә иу заман, уайдзәф ын чи бакодта, уыцы ләг фәстәмә
'рбацәйцид. Ләппуыйы әнахуыр ран бадгә куы федта, уәд әм
дзурь:

— Уым та цы кусыс, Сосыгко?

— Афтә мын наэ загътай, коммә кәс, зәгъгә?!

Нартыхъты Габоци куыд зәгъы, афтәмәй мә фыды хорз
зыдта. Уый мәнәй къорд азы хистәр у, иннәмәй Бәрәгъуыны
кәрәдзимә хәстәг цардыстәм. Уә хәдзар, дам, куы арәзтат
— әвәццәгән, уыданы бәстыхай раздәр сраевдз — уәд наэм

Сосыгко әрцыд әмәе, дам, уә хәдзарән мах хәдзары хуызән бындуру әрәвәрдта. *Әңдәртә*, Габоциты хәдзар махоны хуызән тигъыл әвәрд ис, әрмәст уыданән — иу фисыныл, махән та фондз хәдзары уәлдәр раст ахәм фисыныл. Сә дуәрттә, сә рудзгүйтә, дам, бынтон иухуызон әвәрд сты. Иу хатт ыл мәе фыд йә бәхы куыд баууәндыд, уый дәр дзы нә ферох. Бәхыл, дам, мә бәргә сәвәрдта, фәлә әдас нә уыдтән. Тәрсә-ризгәйә, дам, ай уәддәр бәхдоммә бахәццә кодтон.

Габоци мын куыд радзырдта, афтәмәй хәсты размә Бехъяны Къобостән стыр хъәд уыди. Уый ма бирә әндәр кәмәйдәрты дәр фехъуыстон. Ныр дзы ахәм стыр бәләстә нал ис, фәлә уәд йә тулдзытә арвыл әмбәлдысты. Нә хъәуукәгтә йәем әхсәвигәтты цауаг уыдысты. Дыкъухыг хырхытә-иу ахастой әмә-иу, әхсәв бонәй нәма фәхицән, афтә сугәй дзаг уәрдон кәнә бричкә Бәрәгтүүны куы иу хәдзары кәрты баләууыд, куы — иннә. Мәе фыд дәр, әвәццәгән, ком нә дардта. Мәе мады 'фсымәр Хәчъассә мын куыд дзырдта, афтәмәй, нә хәдзары мәт уыйбәрц нә кодта, адәмыл цас тыхсти. Куы иу, куы иннәйи тыххәй әхсәвдзу кодта, афтәмәй та-иу хъумә нәхимә суджы къәцәл нә уыдаид. Веринкә йә комәфтыд хуыдта. Махмә «дзырдамонд» нә дзурынц, фәлә «комәфтыд». *Әппындәр*, дам-иу куы ницы ракодтаид, уәддәр, дам-иу ай ууыл сәвәрдтой. *Әвәццәгән*, ацы хабар дәр иу ахәм заман әрцыд.

Къобосты хъәды иу әхсәв акалдәуыд цалдәр бәласы. Райсомәй хъәдгәстә Бехъяныл куы азылдысты, уәд куынна башыпрайдтайккой, сә бәләсты ставдәртәй къалиутә йеддәмә куы ницыуал бazzад, уәд! Кәй зәгъын ай хъәуы, фыщагдәр кәуыл фәгуурысхо сты, уый уыди мәе фыд. Хъәдгәс Бобола әппәтә разәй бахоста мах кулдуар. Папә, хъуыддаг цәй мидәг ис, уый куы базыдта, уәд ай, сугтә әркалән әмә бафәсвәдгәнән кәмыйтә ис, уырдәмыйтә фәрахон-бахон кодта. Уәддәр Боболайы нә уырныдта, Сосыгко бәласкалжытимә нә уыди, уый. Уәд мәе фыд бавдәлд, әмә йә скъәтмә басайдта, уым дәр-ма баджигул кән, зәгъгә. Куыннадәр әрдәгтальынг скъәтә фәмидағ, афтә йын папә хъуджы къәләт үе 'фцәгъыл әрцауыгъта. Ләг, къәләт йә хъуырыл, афтәмәй әддәмә лиздәг фәци. Уәдмә кәрты сыхәтә әрәмбырд сты әмә, ләджы афтәмәй куы федтой, уәд алырдыгәй сә пыррыччытә райхъуыстысты.

Ацы хабар мын Габоци, цал хатты амбәләм, уал хатты радзуры. Йә дзырдараәхсты кой дәр мә хъусыл арәх әрцәуы. Уымә, дам, никәуыл ауәрста. Хәстәг у, хион у — уәлдай йын нә уыд. Кәмән цы 'мбәлд, уый зәгъынәй әфсәрмы нә кодта.

Не 'рвадәлтәй иу йә фос ныууәй кодта, хәрзмыгагдәрәй аивынмә сәхъавыди, әви сын се 'хәйә әндәр исты балхәнын йә зәрды уыд, Хуыщау йә зонәт, фәләй үәзәдҗы къәйил аззад. Әмә, дам, дзы мә фыд афтә загъта: «Джери йәхи йәхәдәг кулак скодта». Стәй, дам, ын иу хатт та афтә загъта: «Джери, амәл, зәгъгә, дын зәгъин, фәләй үәд куывды ңауыс. Фәлтау уал ңәр әмә хъизәмар кән!»

Әмә мә фыды кой қәңырдыгәй не 'рыхъусын!..

Томайты Дзантемыримә къорд азы «Рәестдинад»-ы редакцияны фәкуистам, фәстәдәр та иу-дәс азәй фылдәр иу кәрты фәңдардыстәм. Қәңы аз уыд, уый нал хъуыды қәнин, фәләйин санатори «Ирыстон»-мә путевкә радтой. Уым базонгә мә хъяуккаг Сопойты Смелимә. Мә кой сәм цы хуызы раудаид, уый абон ничиуал сбәрәг кәндзән, уымән әмә дзы иу дәр әтас нал у (рухсаг уәнт дыууәйә дәр!), фәләй, әвәңдәгән, мә койә мә фыды коймә рапызтысты. Смел нах хъяуәй радијы раңыдаид, уымән әмә йә әз не 'рәййәфтон, фәләй мә фыдимә кәрәдзийи хорз зыдтой әмә ын йә хабәрттә Дзантемирән фәкодта. Томайты-фырт санаторийә куы 'рцыд, үәд мыл Смелы фәдзәхст сәмбәллын кодта, ссарәд, дам, мә — йә телефон әмә мын йә адрес дәр радта — әмә, дам, ын әз йә фыды хабәрттә фәкәнен. Җаттә кодтон мәхи фембәлдәмә, фәләй хъуыдаг иу бонәй иннәмә әргъәвтон әмә та мыл, бирә хәттиты цы сайд әрцыд, ахәм сайд әрцыд. Смел, әвәңдәгән, уымәй размә дәр хъыгдард уыд әмә санаторийә әрцәуыны фәстә бирә нал аңард. Куынна фәсмон кодтаин, фәләй ма дзы цы рауд! Әрмәст кәмдәр цыдәр кәй ис, уый та мә бауырныңта. Смел мәрдтәм цы диссәгтә фәңайхаста, уыдоны размә дзырды зәрингүүрд Хъайтыхъты Азәмәт фәзи әмә мын мә фыды фәрнәйдзаг хъуыддәгтә, фәстәмә здәхән кәңәй нал и, уырдәм хәссын нә бауагъта. Җөвіттон, Азәмәт дәр Смелыл әнәнхъәләдҗы фембәлд әмә дзы мә фыды

тыххәй цы ныхәстә фехъуыста, уыдонәй әртә хабары ныфыста. Ныфыста сә афтә дәсны әмә аив әвзагәй, әмә Смелимә кәй нә фембәлдән, ууыл фәсмон нал кәнын. Суанг ма мәм ахәм хъуыды дәр сәвзәрд: әгайтма нае фембәлдән, уыцы хабәртә мәнән куы ракодтаид, уәд әз сә ныфысынмә афтә хорз нае сарәхстан. Цәмәй Азәмәты дзырдарапәхстдинадыл сымах дәр баууендат әмә уәм мә ныхәсты рәстдинад тынгдәр бахъара, уый тыххәй ма, уә хорзәхәй, дәсны таурәгъянәгмә уәхәдәг байхъусут:

«Мә бирә хәләрттәй иу бәрәгъуынаг Сопойты Смел уыдис (рухсаг уәд!). Кәддәр мын йәхи конд кард баләвар кодта, әмә йәм ныр куы 'ркәссын, уәд мәм цыма ѹе 'рттиваг әндөн фарсәй фәлмән мидбылхудгә ракәссы. Мә цәсттыыл ауайы хәрзконд, хәрзуынд, уәхсты хуызән әнә уәлдай фыд ирон ләджы фәлгонц.

Смелы әвзагыл әдзүхдәр бадти йә уарzon хъәуы ном. Иудон кәимә нызта, иу уәлдәф кәимә улафыд, уыдоны-иу хъәуы сәрәй хъәуы дымәгмә номхыгъдәй нымайын куы байдыдта, уәд-иу комы цәгатмә хурбакәсәгатай йә тәнәг цәсгом ныррухс, худындзәг-иу йә цәсттыыл абадт. Раппәлынәй уәлдай дзы никуы никәй фыдгой фехъуыстаис.

Санатори «Ирыстон»-ы уләфгәйә мын-иу Смел йә цардәй бирә хабәртә әрымысыд. Мәнә дзы әртә цауы.

...1932 азты Ирыстоны хъәууон дуканийы хъуымаң зын ссараЙ уыдис, Бакуы дуканиты та, дам, алыхуызон хъуымәцтәй тәрхәдҗитә дәләмә тасыдысты. Мах әртә әмбаләй Дзасохты Сосыгко (юе 'цағ ном Созырыхъо хуынд, фәлә йә хъәубәстә буцдәрән афтә хуытой), Хъантеты Буца әмә әз бәгүыләгтәу ауынаффә кодтам әмә номдзыд Бакуы сахары иу изәр поездәй әрхызыстыстәм.

Дард, әнахуыр бәстәйы, әнәзонгә адәмь 'хсәнмә әртәйә дәр фыццаг хатт бахаудыстәм әмә нәхи бәрнаджы фосау әнкъардтам. Әхсәвы вагзалы иу къуымы бәргә бакъуыбар стәм, фәлә нә нә хохаг дарәс уайтагъдәр цәстфәлдахдҗитә әмә дзыпкъаҳдҗиты цәсты бафтыдта.

Бәллцион адәмәй вагзалы къухбакәнән нә уыди. Расть мәнә чыргъәды бындзытә къуырттәвәргәйә куыд фәгүүв-гуыв кәнынц, афтә сә уынәрәй не 'нцадысты. Дзәбәх араәт, къәскуыргомау ләппуләг нә разы цәуылдәр скатай. Уалынмә

дын нәем замманай дзыппыдаргә сахат бавдисгә йәхи куы 'рбакъултә кәнид:

— Фәндагғат мәм нал ис әмә уә ацы сахат ничи балхәнид?

Уәды рәстәджы ахәм дзаума тынг каджын уыдис әмәйәм мә зәрдә бахъазыд.

— Багәдзә уал кә, Смел, сом уал нә хъуыддәгтә бакәнәм,— фәзәгты Сосыгко, фәлә сахаты хицау йәхи бинтондәр куы ныммәгурыхуыз кодта, уәд ын фәтәригъәд кодтон. Іхңа куыддәр йә күх ссардта, афтә поездмә әнхъәлмәгәсәг адәмы 'хсән фәтары.

Аслам аргъәй ахәм зынаргъ дзаума мә къухы кәй бафтыд, ууыл куынна бацин кодтаин, фәлә ыйн йә сәр куы фегом кодтон, уәд мә буар ауазал. Түг сәрмә ныцавта, җәстытә атартә сты, къәмисәнты дзәхст-дзәхст ссыд. Мә къухты уыди зәронд сахаты афтид агъуд.

— Иугәр топп куы фехсай, уәд ын йә нәмыг нал әрцах-дзынә, дәхи дзәгъәлы мауал хәр,— сабыр мә кодтой ме 'мәлттә, фәлә мәнән мә масти дзәкъул ныдымст әмә мә къухы фыдтәм дәндагәй ләбурдтон, сайд мыл Җәмән әрцид, зәгъә.

Адәймаг Җәуәнты куы нә ауайа, хәтәнты куы нә ахәта, уәд фәндагыл рәдийаг вәййы. Махән дәр иу рәдид ағъгъәд нә уыд әмә та дыккаджы дәр ныссагъыстәм. Усгуры кары чи уыдаид, ахәм пыррыкрихи ләппу ныл тамако пъәртгәнгә йәхи ахаф-ахаф кодта. Җәстфәлдахджыты, дзыпкъаҳджыты фаудта, алы какулатә сыл калдта. Йәхи ныл тәригъәдгәнәг скодта әмә нәм йә дәндәгтә къәс-къәсгәнгә әрбахаты:

— Аэз зонын, уе 'фхәрәг кәм бады, уый. Кәд уә фәнды, уәд цомут әмә уә тын уә къух ссара.

— Ё, Хуыщауы хорзәх дыл, зәгъын, сәмбәла, — бацин кодтон аэз әмә дын артәйә дәр нә хәрзәнәдҗы фәдыл фәраст стәм. Уынгмә нә расайдта, әмә ныл уым аууоны сәхи хъәрцүгъатау ныцавтой. Не 'хчайы капеччитә нын астигъынмә хъавыдысты, фәлә мах дәр, уыдон куыд әнхъәл уыдысты, бинтон афтә сә ләппынтәй нә разындыстәм. Нә хъәр, нә хъәләбамә милицә әхситгәнгә фәзындысты. Стигъ-джытә стигъ-джытә сты әмә җәстыфәныкъуылдмә фәтары сты. Милицә махыл нә баууәндыйдысты, ағъдаухалджыты гакк ныл аныхәстөй әмә нә къарцы фәмидағ кодтой.

Камерәйы байиәфтам, йә тәнтә хоры күтүйау кәмән ныдымстысты, ахәм дынджыр хәмхүтджын азербайджайнаг ләдҗы. Уый-иу фынәйә куы ныххуыррытт кодта, уәд-иу цары сәрстытә әрызгъәлдысты. Әмәй айдагъ ууыл куы уыдаид, фәләе дзы йә гуыбыны гыбар-тыбуриимә цы уәззау тәф цыд, уымән зын бысхән уыд. Нәе уләфәнтә-иу хәдәтты фәдджитәй бәргәе сәхгәдтам, фәлә... Сосыгко йәм мәстәй ахсисти, фәләе йә Буцаимә сабыр кодтам әмәй та-иу уәд йә цәхәрцәстүтәй мәен асыгъта, адон нын дә фыдбылызтә сты, зәгъгә. Мәе аххос зыдтон әмә-иу фырәфсәрмәй мәе сәр мәе сагәхты атыистон.

Цыдәриддәр уыди, уәддәр фыдәхсәв фыдрынау ахуиссыд. Нәе амондән уыдаид, нәе зонын, фәләе хуры цәстәй хуыңаубон ракаст, әмәй бәстәе базмәлыд. Уыңы бон милициәй кусдҗытән дәр уләфән бон уыд әмәй хайады радгәсү әвдҗид уыдыстәм. Каертмәе нәе атезгъо кәннынмә куы рахуыдта, уәд нәе цурмә әрбаңыд, артын фондз азы бәрәц кәуыл цыдаид, ахәм сырхуадул, хәрзконд ләг, хұыматтәг, аив дарәсү. Гуырдзиаг кәй уыд, уый бакастәй дәр әмәй йә ныхасыхъәдәй дәр бәрәг уыд. Радгәс ын рапорт куы радта, уәд, хиңау кәй у, уый бамбәрстам әмәй нәе цәмәй нәе цыпәрәймаг әмбаләй фәиртаса, уый тыххәй йын нәхи ныффәлдыстам.

Хиңау, әвәңцәтгән, мах фененын размә базыдта, кәңәй стәм, нәе аххос цәй мидәг ис, уыдәттә. Ноджы ма йә хорз зәрдәйыл уыдис әмәй хъазәгау фәзәгъы:

— Мәнәе мәе богаләй зәгъут? Уымәй уәе аз ныртәккә дәр фәхищән кәндзынән. Әрмәст дзырдәй, йемәе хъәбысәй рахәпүт әмәй уәе йә кәд исчи абырса, уәд — уәе хәдзәрттәм фәндараст! Кәд мәе богал фәуәлахиз уа, уәд уымән та бапъерозты къопп әмәй дзулы буханкә.

Богал ныщцин әмәй кәрты къуымты йәе дынджыр къабәзтә ивазгәе арсау әрзылд. Мах кәрәдзимә кәсисыныл фестәм. Хиңау, йәе мидбылты баҳудгәйә, уайдзәфгәнәгау скәрдү:

— Ау, сау халон хохаг сахъ цәргәсү абырса, мәен уый нәе уырны, әви уәе уәе хәдзәрттәм нәе фәнды?

Уыңы ныхәстү зынгәй Сосыгкойы топпыхос ныппәртт ласта. Йәе цъәх цәстүтә фертиятой әмәй, хиңауы раз баләугә, фәзәгъы:

— Раст зәгъ, нәе асайдзынә?

— Гъе, гормон, уый та куыд загътай? Ләгтә куы хуынәм!

— Цәй, уәдә, цы уа, уый уәд, чызджы быны, мыйяг, куы нае кәндзынән,— махәй бар курәгау фәзәгты не 'мбал әмә кәртү астәумә уәндон къаҳдзәфтәгәнгә баңауы.

Дыууә ләджы арс әмә йә хыбылау кәрәдзи цәнгтыл куы 'рхәңдиңсты, уәд мах Буцаимә кәрәдзиуыл бакъул стәм әмә, дардәр цы уыдзән, зәгъгә, адәргәй гәдыхъәдау рыйтыстәм. Әмә кәд цыпәргай цәстытәй кастытәм, уәддәр, әвиппайды цы 'рцыд, уый нае бағиппайдат. Хицауы богалән уәлгоммә йә тъәпп зәххыл фәңцид әмә йә дзагъыр цәстытә хъоппәгәй аzzадысты. Зәххәй дзыккағыңаң къаннаң аджы бынау цы цъәх дур зынд, уымә йә къәбут әрхаста әмә адәргъ.

Хицауы сырх цәстом цикъәйау афәлурс. Йә цонджы тугдадзин ма йын астәрста, гье стәй мах әртәйә дәр йә кусән уаты фәмидаң кәны, нае гәххәттүтә, әхчата, рәттә нын нае къухты фәсадзы әмә нае феддәдуар кәны, ам, дам, уә дымгә дәр күйд нал уа, афтә.

Фароны фистимә нае къонатыл сәмбәлдыстәм. Хиуәттә, сыхәгтә, зонгәтә нае фарстой нае балцы хабәрттәй, фәлә дзы раппәлинагәй ницы уыд. Мә сахаты хабар хъәубәстыл айхъуыст, әмә-иу мә ме 'мгәрттә маестәй марәгау дардәй дәр фелхыскъ кодтой, Смел, әркәс-ма дә сахатмә, рәстәг цас амоны, зәгъгә, фәлә ацал-ауал азы нае хуылфыты әмбәхстәй цы сусәгдинад фәхастам, ныр әз дәүән уый райхәлдтон әмә Хуыцауәй курын хатыр, — загъта Смел әмә йә хәзнаты чырыны дуар әрахгәдта.

...Цыдис 1933 әххормаг фыд аз. Бурдым мыдамәст фәззәг теуайау схәң-ныххәңгәнгә нае хъәумә дәр әрбахәцца, әмә адәм иучысыл фәхъыртхъомдәр сты. Нае колхозы правленийы уынаффәмә гәсгә Хуыдәлты Ҳадзымәт, Кобесты Ҳадзырәт, Җасохты Сосыгко, Хосаты Гәбәти әмә әз фонд бричкәйә нае изәр ныххастам Әрдженарағмә не скъолайән сугтә ласынмә. Сыздәхтам Җылаты коммә әмә уым иу рәсугъд фәзы суадоны был әрфысым кодтам. Нае бәхтү суәгъд кодтам, сә раззаг къәхтүл сын сахсәнтә бафтыдтам әмә фәсалгәрдәджы хуыррытгәнгә хызтысты.

Бон әрцынад. Тар әхсәв йә бартә райста әмә ололийы әнкъард хъарәг әрдзы сабырдинад хәлдта. Мах гуыргуыраг арты фарсмә нае уәйлаг нымәттәй иу әркитидтам әмә йыл әрфынг кодтам нартхоры кәрдзынта, хәндыдҗы цыхт, айчытә

әмәе арахъхы әвгтә. Нә нард фынгәвәрдмәе цалхыдзаг мәй дәр бәгънәг сабийау сыйбәл, нә сәрмәе йә цышпәртыл әрбахылд әмәе нәм йә дынджыр ңастан хай курәгау ныддардта.

Нә буц хистәр Хадзымәт күйдәр йә күхмәе дзаг сыйка райста, афтә дыууә хотыхджын ләдҗы нә уәлхъус февзәрдисты. Милмә сисгәйә нә зәххыл дәлгоммә куы ныххуысын кодтой, уәд дзы иу иннәмәе йә дыууәхстон авәры әмәе нын не 'хсәвәр зыдгәнгә йә дзәкүлы әфснайы.

Нә зонын, Сосыгко нә цураәи куыд фәтүлиф кодта. Топпитетә нәм чи дардта, уымә гәдыйау фәстәты әрбахъуыздыд әмәе йын фатхъәдәй йә бәрзәй ныддаудта. Ләг әнәе хъыпп, әнәе сипшәй фәсүтир. Сосыгко йын йә гәрзтә фелвасы әмәе иннәе тыхгәнәджы күхтә куы сдарын кәны, уәд йә хъәр анәры:

— Хадзымәт, Хадзырәт, бәндәнтә!

Чысыл фәстәдәр дыууә гуыдынхъус тыхгәнәгән циппәртә бастәй се 'взәтә күтәрү курынәй бапъерозы гәххәттау тәнәг кәнын байдыдтой, афтәмәй ныл әрбон. Не 'нәхуынд уазджытә сәхи хуыдтой змейкәйаг цуанәттә. Хадзымәт әмәе сә Хадзырәт топпәргъәвдәй хъаҳхъәдтой, афтәмәй нын нә бричкәтә сугтәй куы байдзаг кодтой, уәд сә Хуыщауы бар ныууагътам.

Хур арвы астәумә схәццә, афтә мах дәр дзагармәй къәс-къәсгәнгә паддзахвәндагмә әртылдыстәм әмәе изәрәй нә хәдзәртты Сосыгкойы ңаэрәнбоны тыххәй скүйтам.

...1937 азы дәр ма колхозон әппәт куыстытә дәр уәхс-куәзәй уыдисты. Уәрәх быйырты зад хуымтә рувынмә къәпитә нә фаг кодта әмәе колхозонта тыхстысты. Уалынмә дын чидәр сәрдары хъусы куы бацәгъид, уартә, дам, Мызуры әрзәткъахәнты механикон әрмадзы куырдәй кусы сызгъәрин күхтү хицау Хъуппеты Сосләнбег. Уый, дам, әфсәйнагәй ләдҗы нывтә дәр аразы. Йә ңаффады конд — әндон әхсист, йә рацагъд къәпи та, дам, алмаси. Ацы хабар нын нә сәрдары уәззау уарғъ фәрөгдәр кодта. Сосыгкойы күхтү әрмәдҗы әхца ныссадзын кодта, әмбалән та йын мән хал схаудта әмәе иу бон нә изәр Мызурмә бахастам.

Нә уәздан фысым Дзусты Бате нә фырбуцәй цармә скәсүн кодта. Уәд әз фыщаг хатт фәххәстә дән, фондзыстъалы-джын сомихаг конъяк кәй хонынц, уыцы диссаджы нуазинаң

әмә сау еугәфәй. Фәсахсәвәр ма дәвгар фәмисыдыстәм ивгүүид бонтә, стәй уәд райдзаст уаты сыйғыдәг, фәлмән хүиссәнты әфсәстәй батылдыстәм. Цәйбәрц арәдзә-мәдзә кодтаиккам, нә зонын, фәлә уалынмә хох рафәлдәхәгай бәстә гыбар-гыбур сси.

— Фәдис, хъаймәт әрцыдис! — хъуисти уынгәй хъәртә, әмә мах дәр нә фысымтимә феддәдуар стәм. Адәм цъалхәй-малхәй сә фатертәй къәдзәхәбынта мәлгъидысты.

— Цы у, цы бәлләх әрцыди² — хүиссәгхъәлдәзәгәй чидәртә кәрәдзи фарстой.

Күйд рабәрәг, афтәмәй Әрыдоныдан фурдау раивылд әмә әнәхъән ком йә сәрыл систа. Доны билты цы уәладзыг хәдзәрттә уыд, уыдоны спичкәйи къоппытау ныхъуырдан. Йә уазал дымгә къәдзәхтү сәрмә дәр хәецә кодта әмә билтә цавта.

Әнәхъән поселок фыдәхсәв фәци, афтәмәй ныл әрбон. Тарст адәм стырәй, чысыләй къәдзәхәбынты, дурты сәртыл хүыргәрчытау бакъуыбәрттә сты. Ивылд дон знәтәй-знәтдәр кодта. Адәймаджы сәр-иу әм хохи сәрәй кәсгәйә дәр разылд. Әнәхъән комы, суанг Нарыхъәуәй Алагирмә цъиу атәхән дәр нал уыд. Иу хид, иу ауәзты мур дәр дзы никәм-уал бazzад. Садоны та әрзәткъаңджытән әфсәддон хәйттә ссад әмә әндәр хойраджы продукттә бәхуаргъәй хастой Ходы әфцәгыл.

Поселочы күистуәттә дәр иууылдәр нылләууудысты. Әвдәлон адәм-иу уәлбылтәй къордтә-къордтәй Әррадоны уыләнтәм кәсгәйә сә уәгъд рәестәг мардтой. Мах къордтимә уыди әрзәтүссән фабричи кусәг Таболты Уывыдзыхъо, йә дәларм, күисты йын кәй радтой, дыууә ахәм дзыхъын ног бур ботинкәйи. Күи-иу иуырдәм бауд, оххытә-оххыттәңгә, күи та — иннәрдәм. Раст әй цыма ардаугә ачында, уыйау дын Сосыгкөйи күи афәрсид:

— Цымә ацы доны иннәрдәм чи баленк кәна, ахәм ләт искәм ис³

— Мәнә дә дәларм цы ботинкәтә ис, уыдон әри әмә әз баленк кәндзынән,— фәцырд Сосыгко.

Әз ын фыщаг хъязын әнхъәл уыдтән, фәлә хъуыддаг әңгәт хәснагмә күи рахызт, уәд мә зәрдә йәхи риуы къултыл ныххоста. Ноджы ма Уывыдзыхъойән къәссайы комылхәңджытә

дәр куы фәцис, уәд нә фысым Батейы агурағ фәдисы азгъордтон. Фәстәмә куы фездәхтыстәм, уәд кәсәм, әмә Сосыгко фаллаг фарс айнәг къәдзәхы сәрәй фәлгәсү.

— Сосыгко, аңырдаң маул сәфәнд кән! — нә удтәй арт ңағъдәгә йәм мах Батеимә хъәр кәнәм. Уый нәм йә къух, хорз, зәгъгә, фәтылда әмә бәрzonдәй йәхи ўрра уыләнтәм нывзылдта. Әз адәргәй кәм ләууыдтән, уым әрбадтән әмә дыууә къухәй мә цәститыл ныххәңдән. Донәй сурмә куы сгәпп ласта, уәд фәйнәрдүгәй, ура-а, зәгъгә, адәмы хъәр райхъуист, әмә та әз дәр ме 'муд әрцидтән.

Әз, куыд әнхъәл уыдтән, Уывыдзыхъо ахәм әнәрхъуыды нә разынд. Сосыгкойән цы ботинкәтә фәхәрд, уыдан ын уынджы нә радта. Йә сыхәтимә нә сәхимә ахуыдта, нәл сәгъ нын акусарт кодта әмә ма ды дәр уым куы уыдаис.

Нә фысымтәм уазәджы фынгыл къуыри фәбадтыстәм әмә, ивылд дон куы нә сабыр кодта, уәд Ходы әфәгәгил Къора-Урсдонмә фистәгәй аләвәрдтам, уырдыгәй та — наехимә.

Сәрән, ныфсхаст, әвзыгъд ләппуләг Сосыгко колхозон быдырты дәр бәргә исты стуихтдинәндә равдыстаид, фәлә Фыдыбәстәйи Стыр хәстү уәлахизы сәраппонд йә цард нывондән әрхаста. Уый хъысмәтмә әгъгъәд нә фәкаст, әмә, сә хуртәй кәмән нә бафсәст, уыцы әртә әнахъом хъәбулы Ыны ноджы уәззәудәр дурәй ныщавта. 1954 азы колхозон быдыры сә мад Веринкә йә куысты уәлхъус фәмард.

Фыдуаг зымәджы карз тымыгътән сәлын нә бакуымдой Сосыгкойы әртә сыйзгъәрин талайы Музәфер, Дибәхан әмә Райә. Хуры рәдау тынтаң сәхи ивәзтөй әмә адәмы рәгъы раңызысты...

Сопойты Смел ма цыдәр зәгъинаң уыдис, фәлә әхсәвәрмә сидәг санаторийы дзәнгәрәг йә хъуыры фәбадт, әмә әз дәр мә блокнот бахгәдтон».

IV

Мадызәнәджы быныл баззайын дәр әнамонддинад у, уәдә цы, әндәр-иу мә мады хо Катианнә йә хъысмәтәй нә хъаст кодтаид. Йә хистәр хотә Веринкә әмә Евдинкә (мах ай Гыгы хуыдтам) йә разәй фесты, йә кәстәр әфсымәртәй иу — Тасолтан хәстү бazzад, Хәчъассә та Евдинкәйи фәстә амард.

Æмæ-иу куы ратыхст, уæд-иу, мæгуыр, афтæ фækодта: «Цымæ мæ Хуыңау мæ хотæ әмæ әфсымæрты фæстæ цæмæн ныуагъ-та, ацы дунейы цы нæ федтон, ахæмæй ма мын цы бazzад? Цæуыннæ мæ айсы йæхимæ?» Катыйаннæйыл дæс әмæ әртиссæдз азæй уæлæмæ цыд.

Мæ фыды хо Оляйы царды зилдухæнтæ зындæр уавæрты баппærстой. Æртæ 'фсымæры әмæ дыууæ хойы уыдысты әмæ, Оляйыл фондз әмæ ссæдз азы дæр нæма цыд, афтæ дзы иу дæр æгас нал уыд. Йæ мадæй дзиidзидаид сывæллонæй бавдæлон, йæ фыдимæ дæр уыйас бирæ нæ фæцард, стæй, цы фæцард, уый дæр — фыдыустыгимæ, фыццаг — иуимæ, уый фæстæ та — иннæимæ. Кæд ацы дунейы искæмæй рæвдыд баййæфта әмæ фæлмæн ныхас фехъуыста, уæд — Веринкæйæ. Афтæ куы нæ уыдаид, уæд ыл йæ мардмæ уæрджытæ хойгæ не 'рбацыдаид, йæ рустæ йыл нæ ныттыдтаид. Кæд әм йæ номæй никуы сдзырда-та әмæ йæ «Чынðз» хуынта, уæддæр әм чынðзы цæстæй нæ каст, Веринкæй йæм ходыгъды цæстæй куыд нæ каст, афтæ. Хоты хуызæн уыдысты. Дыууадæс азы кæй æхсæн вæййы, ахæм хотæ алы хъæуы, чи зоны, алы сыхы дæр ссардзынæ!

Ралæууыд 1947 азы зымæг. Бæстæ фыруазалæй къæрццытæ кодта. Уый размæ зæххыл хоры гага не 'рзад. Быдыртæ ба-сыгъдысты. Адæм сыдæй мардысты, сыдæй мæлын чи нæ куымд-та, уыдон та рæсигæ кодтой. Мах дæр иннæтæй ницæмæй хицæн кодтам, фæлæ цыфæндыйæ дæр цард йæхиуæтæ домдта. Лæппутæ устытæ хастой, чызджытæ чынðзы цыдысты. Кодтой авдæнбæттæнæтæ әмæ кæхçытæ, ноггуырдтыл æвæрдтой нæмттæ, бадтысты куывдты. Оляйæн дæр йæ чынðзы цæуæн бон ахæм гæвзыикк рæстæгæрæйæфта. Фæлæ адæм хорз сты. Нæ фарсмæ æрбалæууыдысты. Алы рæттæй хуынта хастой. Кæд мыл дæс азы йеддæмæ нæ цыд, уæддæр ма цыдæртæ хъуыды кæнyn. Фауыны хуызы йæ дзырдтаиккой, æвæццæгæн, æндæр иннæ хуынты астæу нæ хæстæгдæр æрвадæлты æртæ кæрдзыны цæмæн равзæрстой?! Æртæ кæрдзыны, зæгъгæ, барæй ныффиистон, уымæн әмæ хуыны чыритæ нартхоры ссадæй конд уыдысты. Адæм сыл сæ цæст уымæн æрæвæрдтой. Цы бакодтаиккой, мæгуыр, кæд сæ рæбыны дзулаг нæ разынð, уæд! Уæвгæ сын, чи зоны, сæхи цæсты æфтауын не 'мбæлд, иннæ адæмæй алчи æртæ чьирихор мæнæуы ссад куы ссардта, сидзæргæстæ сæхи дæлджинæджы бынаты куы нæ 'рæвæрдтой, уæд лæгджын

хәдзар, махмә тәккә әввахсәр әрвадәлтә, сәхимә адәмы цы 'ркәсын кодтой?! Чи зоны, мә ныхастә раст не сты, дардәй кәсгәйә уайдзәфтә кәнын әңон у, фәлә сәм хәстәгәй чи каст, уыдонмә дәр әндәр хъуыды нә уыд.

Цыдәридәр уыди, уәddәр мә фыды хойы әрыдойнәгтә Цомайты Акканән ахастой, Җәмәй мын мә ног сиахс дуу-уәрдәм хәстәгәйә айяфын райдайа, уый тыххәй. Чындахсәвәй фәстәмә канд мә фыды хойы сәрхицау нә уыд, фәлә ма мә мады мад Лезийи мады 'фсымәр дәр.

Чынды куы ахастой, уый дыккаг бон Веринкә сыхәгтә әмә хиуәтты әххуысәй хуындауутты сраевдәм кодта әмә сә Әры-донмә арвыста. Хуындау чи уыд, уыдонәй ма әрмәстдәр нәхи Алиханты Асләнбеджы хъуыды кәнын, иннәтә чи уыдысты, уый мә ферох. Кәд ма исты зонын, уәд мә къәхтыл уыдысты Веринкәйи къалостә. Къанауы былмә (афтә хуыйны, Бәрәгъуыны заххытәй Әрыдоны заххыты әхсән арәныл дон кәуылты аугъстой, уый) куы бахәццә стәм, уәд миты рагъыл хъазт сарәстам әмә фәндүрүз зәлтә быдирты сәрмә фәйла-уәнтә кодтой...

Фыццаг рәстәджыты Оляйы зәрдәйә ног хәдзары ницәмәй районд уыд. Ләппу йын райгуырд әмә цалдәр мәйи фәстә амард. Дыккаг ләппүйи райгуырдыл Җәттәдәрәй сәмбәлдысты. Фыццаджыдәр, рагацау ахъуыды кодтой номыл. Әрләу-уыдысты Сосләнбетыл. Хуымәтәджы нә. Сә мыггаджы уыдис ахәм номимә зәронд ләг. Нәхи хъәуккаг. Иугәр уый бирә цәрү, уәд хъуамәйә кәстәрү дәр уыцы амондәй хай фәуа. Дыккагәй та йын авдән әрбахастой нәхицәй, ома Оляйы цәгатәй, мән кәм ауызтой, уыцы авдән. Җәмәйдәр сәм аз амондҗын фәкастән. Афтәмәй мәхәдәгә дәр Җәрәццәгтыл бирә фыдәбәтты фәстә нымад әрцидән.

Кәд ма йә хъуыды кәнүт, уәд мәнән уыдис артә хистәр әфсымәры әмә әртәйә дәр фәд-фәдил амардысты. Әз куы райгуыртән, уәд мә нәхи Асләнбеджы мад Лубә хуыйы цармы батыхта, кәд Җәринаг уа, уәд ын ницы уыдзән, зәгъгә. Рәстәг куыд равдыста, афтәмәй мын ницы уыд әмә мә фәстәмә дзәбәхәй райстой. Амонды хос фәци уыцы авдән чысыл Сосләнбетән дәр. Авдән ма ныртәккә дәр әгас у. Цомайты цары әфснайдәй ләууы. Куы йә фенин, уый мә бәргә фәфәнди, фәлә мә хәрәфырттәм куы вәйиын, уәд мыл

мәрдyroх бахацы, мәхи зәрдыл уәвгә не 'рләууы, мә зәрдыл та мын ай ләууын ничи 'ркәны. Мә авдәны әрмәст Сосләнбеджы наә ауызтой, фәлә ма йә фырт Мараты дәр.

Куыд загътон, афтәмәй Оляйән уыдтән хүйндзау. Йә ләппу Сосләнбег ус куы куырдта, уәд уымән та мә иннә хәрәфырт Баситы Алыбегимә минәвар аңыдтән әмә дзы ницәмәй фәсмойнаг дән. Әхболәтты Алиханы хәдзары ссардтам уазәг-уарzon фысымтә, сәйргадәр та уыдис, әнәдзуаппәй наә кәй наә рарвыстoy әмә нын сә дохтыр чызg Фатимәйы раттыныл кәй сразы сты, уый. Диссаджы чында басгуыхти Әхболон. Ацал-ауал азы мә фыды хойән цы ләггад кәны, уый әмби-сондән дзуринаг у. Әниу куыд уазәг-уарzon әмә кәрдзындәтton у, уый та! Сәдә барәджы сә дуармә куы 'рфистәг уаик-кой, уәддәр сын цыма ләггад кәнын бафәразид, әгъдана сын раттид, хъәстагәй дзы ничи баззаид, афтә мәм кәсы. Кәсгә мәм наә кәны, фәлә уый әңгәгәйдәр афтә кәй у, уымән мәхәдәг әвдисән иу әмә дыууә хатты наә уыдтән. Кәңцифән-ды афон сәм куы бахойын, стәй сәм кәимәфәнды әмә цал-фәнды әмбалимә куы баңауын, уәддәр цыбыр рәстәгмә нәртон фынг наә разы февзәры. Афтә ныр дәс әмә ссәдз азы бәрц. Фынджы уәлхъус дәр әмә ийн адәмы астәу дәр арфәйы ныхас зәгъын кәддәридәр мәхицән хәсыл фәннымайын. Иуахәмь та ийн арфәтә кәнын куы райдытton, уәд, йә мид-былты бахудгәйә, куы сдзурид:

— Ди та әдзух мәнәй феппәлыс!

— Тыхсгә ма кән, фауын дә куы хъәуя, уәд дәр дәм наә бафсәрмь кәндзынән, — дзуапп ын радтон аз.

Бонтә цыдысты, азтә кәрәдзийи ивтой. Сосләнбег әмә Фатимәйән фәзынди кәстәртә, раздәр — Иннә, уый фәстә — Марат. Марат куы нәма райтуырд, уәд йә ныйгарджытә — дыууә дохтыры — аңыдысты дард балцы — Хуссар Йеменмә, чысыл Иннәйы та фыды мадмә ныууагътой. Цалдәр азы зәронд ус әмә гыццыл чызg аддҗынәй фәцардысты. Ныйгарджыты зәрдә сә хъәбулмә не 'хсайдта, уымән әмә сә ныфс уыди, куыд бинонты хистәрәй, афтә кәстәрәй дәр. Куы-иу сәм ныщцыдтән, уәд-иу Оля әппәтеси фыццаг цәмәй раппәлыд, уый — Иннәйы ахуырәй: әппәт предметтәй дәр иста иттәг хорз бәрәггәнәнтә. Скъола дәр майданимә каст фәзи. Йә дардәры ахуырән равзәрста йә ныйгарджыты дәсныйад әмә

баңыд медицинон академимә. Ам дәр йә ахуыр нә фәләмәгъдәр — райста сырх диплом. Мәскуымә ординатурәмә аңауыны размә ссардта йә амонд. Уым дәр та сәйрагдәр архайджытәй иу уытән аз: Иннәйы күң ләвәрдтам, уәд әппәты уәле бадтән аз, ома чызгәтджытән уытән сәе хистәр. Әмә ма ноджыдәр иу ахәм хъуыдаг. Иннәйән ләппү күң райгуырд, уәд уытән кәхцәрбахәс-джыты хистәр. Фынджы уәлхъус та бадтән мығгаджы хистәры фарсмә.

Аңы хабәрттә иууылдәр радзырдтон, нә хәдзарвәндаг хәрзәмбәлджытә кәй сты, уый равдисыны тыххәй. Гыщыләй фәстәмә дәр нә сыхәттә бәллыйысты, җәмәй-иу искуыдәм балцы кәнә әндәр исты хъуыдаджы фәдыл Җәугәйә сә размә фәуыдаиккам, уымән әмә зытой, күң сыл амбәләм, уәд рәствәндаг кәй фәуыдзысты. Уыңы хъуыдаг әңгәйдәр афтә кәй у, уый тыххәй ма архәсдзынән иу әвдисән.

Горәтмә күң слыгъдыстәм, уәд-иу нә алы хатт дәр нә сыхәттә искуыдәм Җәугәйә сә размә Җәуын кодтой, афтәмәй та-иу, хәрзәмбәләг стәм әви нә, уый зонгә дәр нә кодтой. Иу рәстәджы нә сыхәттә уыдысты Хуыдиатә. Уәд цардыстәм раздәры Ной Буачидзей номыл уынджы, Пушкины скъола кәй хуытой, уый бакомкоммә. Костя әмә Мисурәтән уыдис иунәг чызг — Нинә. Ие скъоламә Җәуыны рәстәг күң 'рхәццә, уәд нәм Мисурәт әрбаңыд әмә Дибәмә әрхатыд, скъоламә, дам, әй ды ахон, сымахән, дам, хорз къах и. Әмә әңгәйдәр Нинәйы балц фәрәстмә. Скъола каст фәзи сыйгъәрин майданима. Уый фәстә райста дохтыры дәсныйад, йә амонд ссардта, хъомыл кәнү кәртә ләппүй.

Чи зоны, мә ныхәстә кәйдәр зәрдәмә ма фәңәуой, әнәнхъәләджы хабәртты сә баннымайой, фәлә цы фыссын, уыданәй иу дәр әримысгә нәу, стәй Җайбәрц раңардтән, уыңы рәстәджы дәргы иу хатт дәр никәмәй ма фехъуыстон, мах хәдзарвәндагәй исчи кәйдәр размә фәзи әмә уыңы чидәр фәндарасты фәндагыл нә аңыд, зәгъгә. Кәд рәствәндаг кәй фәвәййынц, уымә мах әппындаәр ницы бар дарәм, уәддәр мын әхсызгон у, уадз әмә нә адәм фыдәмбәлджыты бәсты хәрзәмбәлджытәй зоной.

V

Астæуккаг скъола каст куы фæдæн, уæд мæ ахуыргæнæн чингуытæй кæцыдæры æппæты фæстаг сыфыл ныффиистон: «Хæрзбон, скъола!» Цæмæдæр гæсгæ, уырыссагау. Уæвгæ уый бынтон æнæнхъæлæджы næ уыд: авдаzon скъолайы куы ба-кастæн, уæдæй фæстæмæ мын ирон æвзаг æмæ литературае ахуыр кæныны фадат нал уыд, уымæн æмæ, уыцы предметтæ кæм цыдысты, ахæм скъола næ хъæумæ хæстæг næ уыд, æмæ ахуыр кæнын райдыдтон уырыссаг астæуккаг скъолайы — Николаев-скы станицæйы. Уырдæм канд мах хъæуккæгтæ næ цыдысты, фæлæ ма Мустыздæх æмæ, раздæр халсарыкуыстgæнæг Æры-доны æстæм совхоз кæй хуыдтой, уый кусджыты сывæллæттæ дæр. Эппæт предметтæ дæр — уырыссаг æвзаг æмæ литературае фæстæмæ — ирон æвзагыл чи ахуыр кодта, уыдон, æрмæстdæр уырыссаг æвзагыл (фæсарапынагæй фæстæмæ) кæм дзырдтой, уым цас арахстайлкой, уый зын бамбарæн хъуамæ ма уа, фæлæ уырыссаг скъоладзаутæй æвzæрдæр бæрæггæнæнтæ næ истам. Сызгæрин майдантæ кæмæн саккаг кодтой, ахæмтæ дæр дзы уыдис. Фыццæгты-иу, кæй зæгъын æй хъæуы, зын-дзинæдтыл дæр æмбæлдыстæм. Къуыхцы кодтам, рæдыстыстæм, худæджы уавæрты дæр-иу бахаудтам.

Æстæм къласмæ куы бацыдистæм, уæд иу уроочы ахуыргæнæт næ хъæуккаг чызджы систын кодта æмæ йæ фærсы:

- Урок рассказать можешь?
- Можу, — дзуапп ын радта чызг.

Иууылдæр ныххудтыстæм, цима næхæдæг уымæй хабедзендæр уыдистæм, уый хуызæн. Дзæгъæлы næ фæзæгъынц, куырис сыйгъди æмæ иыл бæттæн худти. Мах худын næ хъуыди, фæлæ ахуыр кæнын. Эмæ ахуыр кодтам. Ахуыр кодтам кæрæдиуыл худгæйæ дæр.

Иу къласы кæимæ бадтæн, уыдонæн сæ фылдæр станицæйæттæ уыдисты, æмæ скъолайы фæстæ алýрдæм ныппырхсты. Бирæты дзы уæдæй нырмæ уынгæ дæр нал фæкодтон. Ам дзы чи бazzад, уыдонæй дыууæйыл арахдæр амбæлын.

Уæлдæр ма йæ куы загътон: Николаевскы скъоламæ цыдысты æстæм совхозы кусджыты сывæллæттæ, канд æстæм къласмæ næ, фæлæ фыццæгæм къласмæ дæр, уымæн æмæ поселочы ни-цивæр скъола уыд. Уыцы дуджы совхозы директорæй куиста

Николай Щербинин, фәстәдәр әй раззәрстой Николаевски станицәйи Легейдойи номыл колхозы сәрдарәй. Мәнмә гәсгәйын Социалистон Фәллойи Хъәбатыры ном дәр уыцы бынаты күсгәйә радтой. Гье әмә мемә иу къласы ахуыр кодта йә фырт Толик. Фәстәдәр сси хъәууонхәдзарадон наукәты кандидат, ныртәккә кусы Хәэхон әмә хохрабын хъәууонхәдзарадон науқон-иртасәг институты. Мемә ма ахуыр кодта ме 'мхъәуккаг, ме 'мхәрәфырт Кобесты Азәмәт. Уый та, Ново-черкасски политехникон институт каст фәуыны фәстә, бирә азты бакуыста мелиораци әмә доны хәдзарады министрады, уыди йә разамонәг дәр.

Мә ацы дыууә әмкъласоны цардвәндагыл уәләнгай цәстәнгас ахәстәйә дәр раиртасән ис, адәймагән йә хъысмәт бирә кәмдәрты әмә бирә цәмәйдәрты йәхиицәй аразгә кәй у. Толик — кәд дәсгай азты кәмәндәрты Анатолий Николайы фырт у, уәлдәр мәнән, скъолайы йәм күйд дзырдан, уыцы Толикәй баззад — иуәй, йә мадәлон әвзагыл ахуыр кодта әмә йын махәй әңциондәр уыд, иннәмәй, хуымәтәг бинонты ахсән нә хъомыл кодта. Йә мад уыди медицинон күсәг. Уәлдәр ахуыргондзинад әм уыди әви нә, уый нә зонын, фәлә нә хъәуу медицинон пунктән разамынд ләвәрдта. Махәй Николаевскмә цас уыд, махәй астәм совхозмә уымәй къаддәр дәрдзәг уыд, афтәмәй Толичы мады әрвилбон дәр йә куыстмә ластой тачанкәйи. Ахәм дыууә бәхы иftyгъд дзы уыд, әмә-иу уынгты күи 'рцәйтахт, уәд-иу йә размә маргъы мыггагәй цыдәриддәр уыд, уыдон фәйнәрдәм лиздынмә фесты. Әдасдәр нә уыдысты цыппәркъахыгтә дәр. Бәхтәрәджы ном Богдан хуынди. Йә пыррыкк рихитә-иу дымгәмә ныспака сты, афтәмәй-иу рохтыл дыууә къухәй фидар ныххәңид, цыма сә иу уысм дәр сәхи бар күи суагътайд, уәд тачанкә зәххәй фәхицән уыдаид әмә йә әрцахсын никәйуал бон бауыдаид. Дохтыр мад әмә директор фыдән уыдис иунәг хъәбул әмә йәм әвзәр цәстдард хъумә ма уыдаид, әрмәст уый ىе 'гъдауыл нә зынди. Ләппу йәхи дарын зыдта, иннәтәй әндәрхуызон уәвүйнил никүы бацархайдта. Абонаи цәстәй акәсгәйә, цыма дзаумайә дәр уыйас ницәмәй хицән кодта. Уәдә ахуыр дәр, уымәй хуыздәр чи кодта, ахәмтә уыди нә къласы, йә зонындзинәдтә уымәй цауддәр кәмән уыдысты, ахәмтә дзы күйд уыди, афтә.

Кәд нә рәдийын, уәд кәнә райдайән скъолайы, кәнә ав-дазоны, нә къласы ахуыр кодта Ревазты Нинә. Уый «әртә» дәр никуы райста әмә «фондз» дәр — иууылдәр ын «цып-партә» әвәрдтой. «Цыппартыл» ахуыр кодта Толик дәр. Чи зоны, әндәр бәрәггәнәнтә дәр иста, фәлә цима сә фараст дәсәм хай «цыпартә» уыдысты, җәмәдәр гәсгә мәм афтә кәсес.

Әндәр бинонты әхсән хъомыл кодта Азәмәт. Йә мад уыди хәдзары әфсин, бирәе бинонтә кәм уыд — уымә иууылдәр йәхицәй кәстәртә — ахәм хәдзары әфсин. Йә сәрыхицау Хадзыраты кусынмә ничи амбылтаид. Уәлдай фылдәр уарзата фос. Ныртәккәй заман ай әрыгонәй күң 'рәййәфтаид, уәд ын йә фысы дзугтә әмә хъомрәгъяуттә зәхх нә урәдтаид. Фәлә уыцы дуджы дәр, ңас гәнән уыд, уыйбәрц амәлтәе кодта. Фос дардта. Зилинәй сәм нә фәлмәцыди. Кәд истәмәй тыхсти, уәд әрмәстәр, бирәе кәнүн ын сә кәй нә уагътой, уымәй. Бирәе кәнүн ын сә канд хицауд нәуадзгә нә уыд. Ууыл нә ауәрстөй, хәләг әм чи кодта, кәйдәр фәллоймә ныхильн чи уарзата, уыдан дәр. Ахәм бон-иу райхъал, әмә-иу йә фосы рәгъауы къорд галы кәд нал банимадта. Давджытәй әмә цыдысты фистәгәй дәр әмә машинәты дәр. О, о, машинәты. Иу хатт уыди әви фылдәр хәттыты, уый бәлвырда-динад базоныныл никуы бацархайдтон, фәлә дзы машинәйи дзаг стуртә күң фәхъуыд, ахәм рәстәждытә дәр скодта...

Азәмәт уыд авд әфсымәры әмә дыууә хойы хистәр. Мәнәй дыууә азы хистәр уәвгәйә иу къласы җәмән ахуыр кодтам, уый бәлвырда нал хъуыды кәнүн. Цыфәндыйә дәр кәңцидәр къләсты бафәстиат әмә йә афтәмәй сәййәфтаин.

Мә зәрдым ма ләууы, ахуыр күң фестәм, уәд нын иу райсом нә кулдуар әрбахоста. Кәрәдзиуыл бацин кодтам. Цы фәндтә мәм ис, уымәй мә бафарста. Дардәр ахуыр кәнүн мә зәрды ис, уый күң бамбәрста, уәд мын йәхи хабәртә дзуринмә дәр фәци. Йәхи фаг Җәттәйил нә нымадта әмә ахуыр кәнүнмә Җәуын иннә азмә аргъаевын сферд кодта. Әңгәгәйдәр, әнәхъян афәдз чингүйтәй йә сәр не скъил кодта әмә дыккаг аз әнтыстджынәй фәлварәнтә радта Новочеркасски политехникон институтмә. Йә дардәры Җардвәнда-джы тыххәй уәлдәр загътон.

Толик әмәт кәд фәйнәхуызон бинонты әхсән рав-зәрдисты, уәddәр сә иу кодта нысанмә тырныңдзинад. Уый куы нае уыдаид, уәд Толикән йә дохтыр-мад әмәт директор-фыд (чи зоны, директор-фыд ын къуылымпый хос нае фәци, фәләт йын йәхәдәг, ома фырт фидар әңцой куы нае уыдаид, уәд йә къухы уыйбәрц нае бафтыдаид) ницы баххусыс кодта-иккөй, Азәмәт хұыматәг бинонты әхсән кәй хъомыл кодта, уый йә куыннае бахъыгдардта, афтә...

Август йә кәронмә фәцәйхәецә кодта. Горәтмә райсом цәудзынән, зәгъгә, афтә та, «Хәрзбон, скъола!» кәм ныф-фыстон, уыцы чиңиг мә размә фәци. Бирә цыдәртә мын мә зәрдил аәрләууын кодта. Әримысыдтән, Веринкәйән, цәххәви сапонимә цы чингүйтә балхәннын кодтой, уыдонәй иуы әмдзәвгәй рәенхүйтә:

*Ацы бонты кадимә,
Бад, тәхуды, мадимә,
Фәләт нае гәнән.
Мады бәсты ме 'мбәлттә,
Ме 'фсымәртә, ме 'мгәрттә
Барәвдауынц мән.*

Цәй кад әмәт цәй цыдәр! Фәләт мә куыд тынг фәндиди, Веринкә мә цуры куы уыдаид. Скъола куы фәуыдзынән, уыцы бонмә куыд тынг бәллыди! Әмәт йә хъысмат уыцы чысыл цинәй дәр — уәвгә уымән тәккә стырдәр цинтәй иу уыдаид — әнәхай куыд фәкодта! Мә уроктә ахуыр кәнгәйә-иу исты куы нае 'мбәрстон, уәд-иу хаттәй-хатт афтә стыхстән, әмәт диссаг. Ахәм заман-иу Веринкә әй цыфәнды куист дәр ныу-угъята әмәт-иу мәнмәт әй каст скодта. Әз-иу хұыздәрән, цы нае 'мбәрстон, уый ног әмәт ногәй кастән. Веринкә кәсын-фыссын нае зыдта, фәләт зонд әмәт зәрдәйә әнкъардта, цы кәнгәт у, уый әмәт та мын-иу сабырәй афтә:

— Дардәр әй бакәс, дардәр, әмәт әй үәд бамбардзынә...
Әмәт, диссагәй цы кәнны! Дардәр-иу әй бакастән әмәт-иу алцыдәр әй бынаты абадт. Афтә иу әмәт дыууә хатты нае уыд. Әрмәст-иу мән, куыд кәннын хъәуы, уый иу хаттәй иннәмә ферох әмәт та-иу мын үәд Веринкә къуырцәвәнәй раңауынән баххусыс кодта.

Мә мады 'фсымәр кәд дард цард, уәддәр-иу нае хохәй быдырмә арәх абәрәг кодта. Кәм нын-иу къафеттә аәрхаста,

кәм әндәр исты зәрдәлхәнәнтә. Йе 'рбаләуд нын-иу кәддәриддәр бәрәгбоны хүйзән уыди. Әнәмәңг-иу нәм уыди кусарт. Карк дәр кусарт у, уәдә циу! Туг дзы не суадзынц! Әртә цәрвәджын уәлибәхы тыххәй та дзурын дәр нә хъуыди. Уыданы фарсмә графин арахъхь куы 'рәвәәрай, уәд уый кәңзы бәрәгбоны фынгәй цауддәр уыдзән! Хәчъассә-иу Хуыцау әмә Уастырджий ном ссарыны фәстә нә царды бәстондәр хабәрттәм рахызти. Цәмәй цәрәг стәм, цы нын нә фаг кәңы, цәмәй нын баххуыс йә бон у әмә-иу кәдәммыты нә ахәццә! Әз-иу әм ләмбынаң хъуыстон, уымән әмә, цы дзырдта, уыдан иууылдәр махимә баст уыдисты. Әхсыз-гон мын уыд, цәмәйтү тыхсәм әмә нә уавәр фәхуыздәр кәнүны тыххәй цы саразын хъәуы, уыдан кәй әмбары әмә нын йе 'ххуысы хай кәй нә хәләг кәңы, уымә кәсүн әмә хъусын. Цәйфәнды тыххәй дзургәйә дәр-иу мах рохуаты никуы бazzадыстәм: куың ахуыр кәнәм, Веринкәйы коммә кәсәм әви нә әмә афтә дарддәр. Уыңы заман раләууынәй тынгәр-иу ницәмәй тарстән, уымән әмә-иу әй Хәчъассә алы хатт дәр әртхъираңай фәци: «Веринкәйы коммә куы нә кәсат, уәд әй әз нәхимә ахондзынән әмә-иу ам иунәгәй цәрут».

Хуыцау хорз, әмә нә Веринкә никуы никәмәй рахъаст кодта, хъаст нә, фәлә-иу нә аеппәлынмә фәци. Цәмән, уый нә зонын. Әвәццәгән, цәмәй хуыздәр ахуыр кәнәм, коммәтгәсдәр уәм, хуыздәрты фәзмәм, уый тыххәй.

Уәдәй нырмә әнусы әмбисәй фылдәр рацыд, фәлә мә Хәчъассәйы әртхъираң цы тас бауагъта, уымәй абор дәр әххәст нәма ссәрибар дән. Кәддәры уавәры мәхи куы авәрын, уәд мә зәрдә, уызын истәмәй куы фәтәрса, уый хуызән әрбатымбыл вәййы, арвәй мәм иу цъях гәбаз нал фәзыны, зәхх мә быны кәдәмдәр фәцәйцәуы. Хәчъассә, әвәццәгән, зыдта, кәмән, кәм әмә цы зәгъын хъәуы, уый, стәй йә ныхәстән цы ахадындинад уыдзән, уый дәр әмә сә афтә арәх уымән дзырдта. Сәхимә-иу аздәхтаид, йә ацыдыл-иу бонтә әмә күүри тә рацыдаид, уәддәр-иу мә йә ныхәстә нә рох кодтой. Дә уроктыл әрбадын дә нә фәнды, Веринкә дә искаедәм әрвиты әмә зивәг кәңыс, кәнә дә, фыдуатыл нымад чи у, ахәм ләппутә семә искуыдәм хонынц, уәд Хәчъассәйы ныхәстә дә зәрдыл әрбаләугәйә фыщаг

хъуыддаг дәр нә бакодтаис, стәй дыккаг әмә әртыккаг дәр.

Веринкәйән Хәчъассәтәм, ома йә цәгатмә әкәнынәй тас әппәтү тынгдәр мән ахкосәй уыд, уымән әмә, иуәй, әз хистәр уыдтән, иннәмәй, ләппу, әмә фәрәдийнәй тас тынгдәр мәнән уыд. Әмә бирә цәмәйдәрты мәхи хъаххъәдтон, кәд мын әдзүх не 'нтысти, уәddәр. Стәй қәимәфәндү куы фәхыл уыдаин кәнә скъолайы хәлды әхцайә хъазыдаин әмә мә Веринкә куы базыдтаид, уәddәр мә цыма Хәчъас-сәйы җәсты нә бафтыдтаид, афтә мәм каст, әндәр мәм, Хәчъассәйән цәмәй рафаудтаид, ахәмәй ницы уыд?! Цас дә фәндү, уыйбәрц. Фәлә Веринкә зонджын уыд. Хуыздәр цы уыдзән әмә фыддәр цы уыдзән, уый йә алы нуарәй дәр әнкъардта, әндәр, тамако дымын кәй райдыдтон, әрмәст уый йын куы загътаид, уәд ма җәсты бафтынән уымәй фыддәр цы хъуыди! Тамако та дымын райдыдтон әвдәм къласы (кәстәртәй мә исчи бафәзма, уый тыххәй йә нә фыссын. Мачи мәм бахәләг кәнәд, әвзәр миниуәгыл хәрzsывәллонәй фәстәмә кәй фәцахуыр дән, уый тыххәй. Җалдәр азы фәдымыны фәстәй әмә ныккуыйты уагътон әмә йә ныр цыппар әмә дыууссәдз азы нал дымын. Стәй ма уын уый дәр зәгъдзынән, әмә мә хоты цур тамако кәй никуы сдымдтон. Кәд мәнәй кәстәр уыдисты, уәddәр сә әффәрмү кодтон, цы не 'мбәлү, ахәм хъуыддаг сә цуры куы бакодтаин, уәд цыма уыдон дәр фуинаг хъуыддәгтәм разәнгардгәнәг уыдаин, афтә мәм каст). Цыфәндү сусәг әй куы кодтаин, уәddәр мын нә бантыстаид, уымән әмә, давоны хәрд куынна сусәг кәны, афтә басусәггәнән нәй тамакойы дымдән дәр. Зыдта, кәй зәгъын әй хъәуы, Веринкә, әвзәр миниуәгыл кәй фәцалх дән, уый, фәлә зыдта уый дәр, йә ныхәстәй кәй ницы рауайдзән әмә, цыма ницы 'мбары, йәхи афтә дардта. Хәчъассәйыл дәр мә уый тыххәй никуы сардыдта. Иуәй йын хъыг уыдаид, иннәмәй мән җәсты бафтыдтаид, сәйрагдәр та — ницы дзы рауадаид. Уәдә мәм әндәр фыдуагдзинәдтә дәр разындаид, фәлә мә Веринкәйи руаджы Хәчъассәйи раз къәмдәстүгхүйзәй әрләууын никуы бахъуыд. Фәлә мәхи уәлахиздзауыл никуы башымадтон. Уәлахиздзау нә, фәлә мә мады әфсымәры ныхәстә мә зәрдүл дардтон. Кәм-иу мә әрбайрох сты, уым мә тәрхонгәнджытә уыдисты мә хотә, уәлдайдәр Райә. «Фәләуу, Веринкә әрбацәуа, әз дә кәддәра нә сардаун!»

Ахәм әртхъирәнтә мәм иу әмә дыууә хатты нә бакодта. Әмә кәд йә ныхас бирә хәттыты нә сәххәст кодта, уәddәр мә күс сардауа, уымәй кәddәриддәр стъәлфыдтән. Райә'мә Дибә мәнәй фәзминагдәр уыдысты. Ләгъстәмә-иу сәм күс цыдтән, ахәм бонтә мыл-иу иу әмә дыууә нә акодта. Сәхәдәг мә ницәмәй стъәлфыдысты, уымән әмә сә Веринкәйил Җәй тыххәй сардытаин, ахәмәй ницы кодтой.

Уәлдай әнцондәрдарән уыди Дибәхан. Җәмән, уый нә зонын, фәлә нә мады, ләппу күс фәуыдаид, уый тынг фәндиди. Чысыләй фәстәмә дәр уыңы сабыр рахаста. Мамсыраты Дәбей «Мә Җарды таурәгъ» мә зәрдыл арәх әрләууы. Мә мад Гәба дам-иу афтә дзырдта: «Аст сывәллонәй мын амәй әнцондәр дарәнничи уыдис. Дунемә күйдәр фәзында, афтә иу хыллист фәкодта әмә ныххъус. Уымәй фәстәмә кәүгә дәр никүс скодта».

Ахәм сывәллон уыди Дибә дәр. Ноджы сә нәмтә дәр күйд әнгәс сты: Дәбе — Дибә. Әртә азмә къахәй нә ауад, стәй дзыхәй не сдзырдта. Хәрзсывәллонәй-иу әй Веринкә пецы сәр ныуугъта әмә-иу быдырмә аңыд. Фәстәмә-иу әй, кәңцирандәриддәр ныуугъта, уым әrbайяфта. Уыңы рәстәг-иу махәй чи скъолайы уыд, чи — уынджы хъазыд.

Иу изәр Веринкә быдырәй әрбаңыд әмә та Дибәйи пецы сәр бадгә әrbайяфта. Йә дәләрмтүл ын фәхәңыд әмә йә хъәбысмә райсынмә күйд хъавыд, афтә сывәллоны кәуын ссыд. Җы кәңыс, зәгъгә, йә фәрсү, фәлә йын цы дзу-апп хъумә радтаид, дзургә күс нәма кодта, уәд! Йә Җәссигтә йын әрсәрфта, фәлмән ныхәстә йын акодта әмә йә кәуынәй бандад. Дыккаг изәр дәр афтә. Пецы сәрәй йә райсынмә күйд хъавыд, афтә та ныккуыдта. Мә чызг Җыдәр кәңы, зәгъгә, Веринкә катайы баңыд. Хъуыдаг дохтырмә хәссыны онг күс 'рхәңцә, уәд ын әнәнхъәләджы йә рахиз дәларммә фәком-коммә әмә дзы дынджыр сынкъыл йә Җәст күс 'рхәңцид. Җыдәр хостә йын скодта, әмә дыккаг бон сынкъ фәкъәртт. Әртиккаг бон йә рәссид әрбадт әмә та Дибәйил йә иунә-джы сахәттә ныддаргъ сты. Әдзух иунәт нә уыди, мах-иу әй абәрәг-абәрәг кодтам, фәлә йәм дзәгъәлы нә зәрдә 'хайдатта. Пецы сәр хъармы бадынәй нә фәлмәңди. Йә амонд уыд, әмә әddәмә рахизыныл никүс афәлвәрдта, әндәр кәнә хаугә ракодтаид, кәнә тавд къәйил йәхи басыгътаид.

Райә уыцы гыщыләй дәр фырсәрәнәй җәститә къахта. Фәстәгтимә йә бәтгә куы бакодтаис, уәddәр дзы нә бафәрәзтаид, йә рәхистә атыдтаид әмә раззәгты әмрәнхъ аләуудаид. Ахуыр дәр махәй хуыздәр кодта. Уәлдай зәрдәргъәвдәр уыди, бәлвырд наукәтә кәй хоныңц, уыдонмә. Әз әмә Дибә та иухуызон къуымых уыдыстәм. Исты бахынцынәй зындәр нәм ницы каст. Райә та ахәм хабәрттә әңционәй кодта. Фәстәдәр нәхи базарадон техникум әмә Мәскуыйы финанс-экономикон институт каст дәр хуыматәджы нә фәци, йә царды бирә азтә та статистикон управленийы арвыста...

Институтмә ахуыр кәнынмә аңаудзынән, зәгъгә, уый размә цалдәр боны мәхи фәндагмә фәцәттә кодтон. Цы цәттә кәнын мә хъуыдис, фәлә уәддәр. Нә хәдзары къуымты разил-базиләй нал әмә нал фәлладтән. Суанг ма цармә дәр схызтән. Гыщыл цәхәрадонәй куы 'рцыдтән, уәд стыр цәхәрадонмә мә ных сарәзтон. Дәргъәццион чылауитә сә тәккә цәттәйе уыдысты. Әвәдза, ләгән йәхи зәххыл цы дыргъ әрзайа, уымән әмбал нәй. Стәй канд дыргъ нә: халсар дәр әмә хор дәр. Зондджын адәм куыд зәгъынц, афтәмәй, адәймагән әппәты пайдадәр сты, кәм цәры, уым цы дыргъ, халсар әмә хор зайы, уыдон. Афтә хъуыдыгәнджытә, мәнмә гәсгә, нә рәдийынц. Җавәрдәр профессоры фәфәзмынц, әнхъялдән, йә мыггаг Лизунов уыди. Әз цы институтмә башыдтән, уым, дам, ахуыргәнәгәй куыста. Дыууә сахаты дамиу лекци фәкастаид, стәй дам-иу әппәты фәстагмә әрцид ахәм хатдзәгмә: «Раст афтә хъуыды кодта Карл Маркс дәр». Афтәмәй та дам-иу цыдәриддәр фәдзырдта, уыдон иууылдәр Марксы чингүйтәй ист уыдысты. Уыйау әз дәр, зондджын адәмы хъуыдтыл дыууә зәгъинаг нә дән.

Нә сыхән йә галиуфарсырдыгәй цы фондз хәдзары ис, уыдоны цәхәрадәттәй иуы әхсән дәр кая быд нә уыд. Стәй йә сәр хъәугә дәр ницәмән кодта, уымән әмә кәйдәр зәххыл раст-равдҗы әңгәлөн къах никуы андзәвдаид, кәйдәр фәллоимә никәй къух батасыдаид. Уәвгә цәхәрадәтты кой цы кәнын! Мә заманы йә хәдзарыл гуыдыр ници әвәрдта. Кәд-иу исчи йә дуар къәндзыйә әрәхгәдта, уәд әрмәстдәр уый тыххәй, цәмәй йә дымгә ма байтом кәна әмә йәм фос кәнә маргъәй мацы баңауа. Стәй ма ноджыдәр иу хъуыдаджы тыххәй: хәдзары бинонтәй бынаты

кәй ничи ис, уый мидәмә цәүәг базона әмә фәстәмә раздәх.

Кәddәр махәй Хъантеты Георты әхсән арәнмә хәрзәвваҳс ныссагъдауыд — мә фыд уыдаид, әндәр чи! — ңалдәр фәткъуыбәласы. Диссаджы зайаг уыдысты. Сә афонмә-иу куы ахәццә сты, уәд-иу сә дәргъәццион фәрстә пъәрәпъоппы хуызән әрттывтой. Уыңы сәрд сә зайдән уыд әмә фырзадәй дәләмә тыдтой. Әппәтү ставдәр фәткъуытә цы бәласыл зад, уымә схызтән. Тәккә заддәр къалиуыл сонт хәст фәкодтон әмә рәгъәддәр фәткъуытә ңалдәр йә къалиуәй феуәгъд. Бынмә ныккастән әмә иууылдәр Георты зәххы баләу-уыдысты...

Хәрзәрәджы базонгә дән Майрәмыхъуваты Фатимәимә. Йәхи мын бацамынта, стәй мын афтә зәгъы, ме 'фсин, дам, дә сыхаг уыд. «Цавәр әфсин? Цавәр сыхаг?» — мәхинимәр хъуыдытыл фәдән. Мә ног зонгә мә бирә хъизәмар кәнын нә бауагъта:

— Хъантеты Антонинәйы нә зоны?

— Күйнәй ىә зонын! Әмә уый де 'фсин у?

Хуымәтәджы әхсызгон мын уыди Антонинәйы ном фехъусын! Рагәй, тынг рагәй ىә нал федтон, ىә уындумә та бәллыйдән. Хуыцау дәр мын ай бахатыр кәнәд, стәй Антонинә дәр, фәләй йын ағас әнхъәл нал уыдтән. Қәddәр, әнусы әрдәгәй фылдәры размә чынды аңыд әмә йыл уәдәй нырмә никуыуал фембәлдән. Қәмдәр хохы куиста, уый хъуистон, фәстәдәр, дам, ىә фыртимә Бесләныхъәуы әрцард, зәгъәгә, мә хъустыл әрцыд, фәлә та дзәвгар рәстәг ىә кой никәцәйуал райхъуист әмә мәм әнамонд хъуыдытә дәр уымән сәвзәрд.

Фатимә мын ىә хабәрттә куы радзырдта, уәд та әримысыдтән ىә мад Дзәлиго әмә мад Веринкәйи. Мә җәстүтүл ауад, Веринкә хъәдүндэз хуымтә рувгәйә уыңы судзгә хурмә куыд сдойны әмә нахимә цәуынмә куы рахъавыд, уәд Дзәлиго, нә җәхәрадоны 'рдәм сын цы рудзынг уыд, уый куыд байтом кодта, әмә, ىә къухы уазал къуымәлы къус, афтәмәй Веринкәмә куыд радзырдта:

— Да ком дзы ауазал кән!..

Фатимә мын бәстондәр хабәрттә дәр радзырдта. Ме 'фсин, дам, афтә зәгъы, мах, дам, сын сә фәткъуытә бирә фәдавтам. Фыщаджыдәр, әз цы бәласы сәрәй кастән, стәй иуырдәм

дәр әмәе иннәрдәм дәр рәгъ-рәгъы сагъд чи әрцыд, уыцы фәткүүйтән сә къалиуты әмбис Хъантеты зәххы сәрмәе айтынг. Дыккагәй та, хъуамә ауәздәй цыппар-әхсәз метры дардәр сагъд әрцыдаиккой, ңәмәй нә сыхәгты зәхмә аууон ма дардтаиккой әмәе дзы исты зайын кәненән фадәттә уыдаид. Ёртыккагәй та-иу кәд нә бәләстәй дыргътә сыхәгты 'рдәм әрзыгъәлд әмәе-иу уыдонәй сывәлләттә — Антонинә уыцы рәстәг сывәллон уыдаид, уәдә цы! — кәд рауыгътой, уәд уый давдыл нымад ңәмән хъуамә уа! Уырыссаг әмбисонды загъдау: «Что с возу упало, то пропало» («Уәрдөнәй цы 'рхая, уый дәу нал у.») Раджы кәддәр, хъәздыджытә әмәе мәгуыртә куы уыд — цыма ныртәккә ахәм рәстәг нау, уый хуызән! — уәд мәгуыртә сә хуымтәм, әлдары зәххытыл цы фәндәгтә уыд, ууылты цыдысты әмәе, дам-иу сә дзаг уәрдәттәй цыдәриддәр әрхауд — халсар, хор кәнәе исты дзаума, уый дам сын-иу сисыны бар нал уыд, уымән әмәе фәндаджы алышарс зәххытә әлдары уыдысты. Уыйау, кәд-иу Хъантеты сывәлләттә, сә зәххыл цы фәткүүйтә раййәфтой, уыдон рауыгътой, уәд уый хъуамә хуыснәгдинадыл нымад ма уыдаид.

Антонинә Җавәр давд йәхиуыл әримысыд, уый нә зонын, фәләе, мәхи куы хууыды кәнен, уәдәй фәстәмә нә фәткүүтыл, исчи сәм фәнхылда, зәгъгә, никуы фәдизәрдиг дән. Уый нә, фәләе ма Хъантеты 'рдыгәй фарс нә фәткүүтылы бын мә ңәстүл уайы хуыры хуызән дзаггәй. Рәстәгәй-рәстәгмәе иу-сә әруыгътам әмәе-иу сын сә дзәбәхдәртәй фәткүүйи-хустә скодтам, иннәтә та-иу фосән радтам.

Фатимә ма мын радзырдта, Антонинә, дам, дә фыстытә бакәсүнмәе кәй бәллы, тынг, дам, фәдзәхста, кәд гәнән ис, уәд мын «Урсдоны былыл Бәрәгъуын...» әрәрвитеә, зәгъгә. Арвыстон ын әй, кәй зәгъын әй хъәуы, йә хәдфәстә йәм телефонәй дәр ныдзձырдтон әмәе фырцинәй йә дзыхы дзырд нал бадт, әрмәст ма «Музәфер, Музәфер!» әмәе «Мәнә диссаг! Мәнә диссаг!» кодта...

Бәласәй әрхызтән әмәе мә тәккәе хъусы фәрсты къуыртт-къуыртгәнгә нылләдҗыты атахт, сауцъиуәй чысыл стырдәр даргъбурбырынкъ әмәе даргъкъәдзилдҗын әнахуыр маргъ. Нә дынджыр ңәхәрадоны Ыыл уәд фыцлаг хатт сәмбәлтән, фәләе Ыыл нә гыщыл ңәхәрадоны, мәхи кәд не скъуырәгау кәнен, ахәм хатт, зәгъән ис, әмәе никуы вәйий.

Тынг диссаджы маргъ у. Йæ ном цы хүйны, уйй, кæйдæриидæр фарстон, уыдонæй ничи зыдта. Ахстон цы ран кæны, йæ лæппынты цæмæй хæссы, йæхæдæг цы хæры — ацу æмæ йæ базон! Кæцæйдæр æваст фæзыны, ныллаёт-ныллаёт дæ иувæрсты кæмдæр къалиутæ кæна бæрзонд пыхсыты аныгъуылы æмæ сауджыны бæхы сæфт æрбакæны. Йæ «къуыр-къуыр-къуыр-къуыр!» дæ хъусты иуцасдæр фæйазæлдзæн, йæхæдæг никæцæйуал разыны. Йæ «къуыр» æнæмæнг вæйиы цыппар хайæ араЙæт, къаддæр дæр нæ, фылдæр дæр. Кæддæр æстæм æви фарæстæм къласы куы ах-уыр кодтон, уæд Тургеневы «Бежин луг» бакастæн, æмæ уым, кæуыл банафон, уыцы цуаноныл æхсæвигон йæхи цы маргъ сçæйкъуырдта, алы хатт дæр-иу мын уйй мæ зæрдыл æрлæууын кодта. Эрмæст уыцы æхсæвигон тæхæг маргъ кæд ныллæджыты ратахт æмæ цæмæй цуаноныл йæхи ма скъуыра, уйй тыххæй иуфарсырдæм цæхgæр фæзылд æмæ талынðжы аныгъуылд, уæд мæ зонгæ цьиу та мæ иувæрсты æмраст атæхы æмæ фæцыдæр вæйиы. Тургеневы маргъ æнæуынæрæй атахт, мæнон та æдзуходæр къуыр-къуыргæнгæ ærbaiscæфы, цима афтæ зæгъынмæ фæхъавы: «Эгас кæй дæн, уыл дæ баууæндын кодтон æмæ дын уйй атгъæд фæуæд. Иннæ хатт та фембæлдзыстæм, æдзуходæр куыд вæйиы, афтæ æнæнхъæлæджы».

Институтмæ бахаудтæн, уйй сыхбæстæ мæй æмæ æрдæджы размæ базыдтой, фæлæ, горæтмæ кæд цæудзынæн, уйй нæ бинонтæ йеддæмæ никæмæн ма загътон. Цæхæрадонæй куы 'рба-цидтæн, уæд кæртæй кæсын æмæ бичетты Рейазты Валодя лæууы. Руай-ма ардæм, зæгъгæ, мæм фæдзырдта. Институтмæ кæй бахаудтæн, уйй йын сæхимæ загътаиккой, æндæр æй цæмæй базыдта, ам куы нæ вæйиы, уæд?! Арфæтæ мын фæкодта, стæй мæ сæхимæ бахуыдта æмæ мын сæрдасæн балæвар кодта. Бахъæудзæн, дам, дæ. Абон дæр ма мæу уыцы сæрдасæн æфснайдæй лæууы.

Рейазтимæ лымæнæй фæцардыстæм. Сæ лæппутил (Валоддæйæн дæр хæсты размæ йæ цалдæр æфсымæры гыццылтæй амардысты) сын нæмттæ мæ фыд сæвæрдта, сæ чызджытæ Светæ æмæ Розæйил та — мæ фыды хо Оля.

Валодя ракуырдта Плиты Мæдинæты. Мæнæн авдазон скъолайы уырыссаг æвзаг æмæ литературæ лæвæрдта. Веринкæ та йын кæнгæмад уыди. Хъыгагæн, Валодя æмæ Мæдинæты цард нæ ацыд. Фæстæдæр дыууæйæ дæр, сæ афонæй иуцасдæр фæстæдæр райстой уæлдæр ахуыргондзинад: Валодя — хъæууонхæдзарадон

институты, Мәдинәт — педагогон. Ноджы стырдәр хъыгагән, сә дыууә дәр әнафоны се 'нусон фәндагыл аңыздысты.

Реуазтәй ссәуыны фәстә, Веринкә-иу күистәй әрбаздәхгәйә фәлладәй нә тыргътәм схизән цы асины әртыккаг къәпхәныл әрбадт, аәз дәр мәхи ууыл әруагътон...

Кәд мын мә хотә цыфәнды зәрдәтә әвәрдтой, уәddәр үымәй мә сагъәс къаддәр нә кодта. Күид уыдзысты, цы уыдзысты? Уыцы фарстытә мә сагъәсси бафтыдтой. Цәй бирә ивддзинәдтә әрциди мә царды хәрзцыбыр рәстәгмә! Ноджы нә хъуццытә, цыма дзырд бакодтой, уый хуызән дыууәйә дәр ныzzадысты. Дыууә дәр нәм рәуәдтәй әрбафтыдысты. Иу нын дзы нә мады хо Евдинкә радта, инна — Хәчъассә. Хәчъассә нын кәй радта, үымән афон дәр нәма уыд: дәркъәй ныzzад. Райә сын иунәгәй цытә кәндзән? Дибә дзы иумә дәр хәстәг цәуын нә уәндыйд, стәй куы уәндыйдаид, уәddәр цы йә бөн уыд! Йә гыццыл әнгүйлдэты фәдәгыл әрхәццыны фаг хъару нәма уыд. Уәвгә аәз нәхимә куы уыдаин, уәddәр, Райәйы загъдау, хъуццытә дыгътаин? Нә кая дәр ивинаяг уыд. Кәд аәмә кәд быд әрцид! Веринкә-иу ыл цы сәнәрттә батъәпп кодта, уыдоны фәдтә ма йыл бәрәг дарынц, фәлә үйдон дәр аәмбыд къәцәлтимә зәххы хай куы бауыздысты, үымә бирә рәстәг нал бazzад. Иу хъуг йеддәмә нәм куы нә уыд, уәд нын сәнар нә фаг кодта аәмә-иу Хъәууатәй ластам. Үым фысвосән уәтәртә уыд, аәмә-иу сә быны бәзджын фаджыс ныхъхъәбәр, адәм ай самандуры йас цыппәрдигъон хәйттәй къахтой аәмә, суг кәмән нә фаг кодта, үйдон ай хәзәнайы хуызәнәй чи ләгуәрдоны, чи хәрәгыл ласта. Мах дәр-иу дзы, фадат куы амыдта, уәд сластам.

Цармә фәкомкоммә дән аәмә мә зәрдә иучысыл барухс. Мәхи зонынхъом куы фәдән, уәддәй нырмә нә къорыпп хъайвантыл әвәрд уыд. Нартхор ма дзы аәмбисәй фылдәр бazzад. Үйдон ма Веринкәйы фәлләйттә үйдисты. Әвәдза, хъуыддәгтә күид хорз фәцәйцыдысты! Нә мадән аәххуысхъом фестәм, нә дыууә хъуджы ныzzадысты... Үымәй размә нәм дыууә хъуджы никуы уыд, үымән аәмә нын рәуәд нә цард: афәдз дәр ыл-иу аәххәст нәма рацыд, афтә-иу амард. Фаг зылд аәм кәй нә уыд, уый тыххәй әви низтә әрмәстдәр мах рәуәдтәм уәндыйдысты, уый нә зонын, фәлә нә рәуәд галы кармә дәр никуы фәцард, хъуджы кармә дәр никуы ахәццә.

Ныр нæ дыууæ стуры дæр ныззадысты, фæлæ нæ цин кæныны бæсты сагъæсы бафтыцтой.

Цыфæндыйæ дæр сагъæсты коммæ кæсын нæ хъæуы. Бон цæуы æмæ фарн хæссы. Ау, бонтæн фæуæн куы нæ ис, уæд се 'хæн фарнхæссæг чи разына, ахæмтæ нæ фæуыдзæн?

VI

Иронау цыфæнды стыр рæдыл куы фækæнай, уæддæр дыл ничи баҳуддæн, фæлæ уырыссагау фæрæдытæ, уæд дæ гуырæй райгæ у — цæрæнбонты дæр дын æй нал ферох кæндзысты, цасфæнды рæстæг куы рацæуа, уæддæр дын æй, дæ зæрдыл чи 'рлæууын кæна, ахæмтæ разындзæн. Куы нæ дын æй æрлæууын кæна, уæддæр æй йæ зæрдыл дардзæн. Мæхæдæг дæр уыдоны номхыгъдмæ хауын, æндæр иу хатт иу æмбырды ирон студент ныхас кодта æмæ «в филармонию»-ы бæсты «на филармонию» загъыта æмæ йæ мæ зæрдыл бадардтон. Кæй фæрæдыди — æргом дзургæйæ, фæрæдыди, уый æз æмбаргæ дæр нæ бакодтаин, залы баджытæ бæстæ сæ сæрый куы нæ системаий, уæд, — уый тыххæй йæ нæ бадардтон мæ зæрдыл, фæлæ йыл адæм сæхи худæгæй кæй счастой, уый тыххæй мæ нæ ферох. Уæд цымæ хохы цъасæй цы лæппу рацыд, уый кæйдæр æвзагыл дзургæйæ иунæг ран кæй фækъуих-цы, уымæй цас азымы бадаринаг уыд! Ноджы йыл куыд зæрдиагæй худтысты, уый мæ цæстыл куы ауайы, уæд сæм мæ маст, кæддæр куыд рафыхт, уымæй къаддæр нæ рафыцы. Иннаэ лæппу та «маститый»-ы бæсты «мастистый» загъыта, фæлæ, мæнмæ гæсгæ, уыцы ныхас йæ дзыхæй æнæнхъæлæджы схауд, уымæн æмæ уый горæтаг скъолайы ахуыр кодта æмæ уырыссаг æвзаг æвзæр нæ зыдта, фæлæ йын æй уæддæр нæ ныббарстой. Цы дыууæ лæппуы кой ракодтон, уыдонæн сæ нæмтæ барæй нæ фыссын, фæлæ сыл зынæрвæссон худт чи кодта, уыдон фæрæдысты, уымæн æмæ сæ былысчылгæнджытæй царды рæсугъддæр фæндæгтыл ацы-дисты: сæ иу сси министр (рухсаг уæд, æнæнхъæлæджы фæмард), иннаэ та — философон наукæты доктор, профессор, цæры æмæ кусы Мæскуйы.

Мæхæдæг дæр куыннæ хъуамæ рæдыдаин, фæлæ мæ дзы дыууæ рæдыды никуы ферох уыдзысты.

Фыщаг курсы цалдæр боны ацахуыр кодтон, афтæ центрон поликлиникæмæ дохтыртæм цавæрдæр гæххæтт исынмæ бацыдтæн.

Уәд уыңы поликлиникә уыдис Хетәгкаты Къостайы номыл фәлладуадзән парчы бакомкоммә. Мидәмә күң бахызтән, уәд къулыл ауыдтон, поликлиникәйи чи кусы, уыңы дохтырты дәргъәй-дәргъымә номхыгъд. Кәрәй-кәронмә йыл мәң цәст әрхастон әмә дзы Хъәрдҗынтај иу сылгоймаджы мыггаг күң ауыдтон, уәд цыма, ратгәй кәй агуырдтон, мәң уыңы хәстәгыл хәрхәмбәлд фәдән, афтә йыл бацин кодтон. Әмә күйнә! Мәң фыды мад Мария Хъәрдҗынты чызг уыд, фәлә уәды онг уыңы мыггагәй иу адәймагыл дәр никүң сәмбаелтән. Уымән әфсон дәр уыд әмә әфсон дәр наң уыд. Әфсонән бәззыд, мәң фыды мад, ссәдзәм әнүсәй нудәс азы күң рацыд, уәд кәй амард, уый. Фәлә уый фаг әфсоныл банимайән наң уыд, уымән әмә, мәң фыды мадырвадәлты хәс уыд сәе хәстәджытимә бастаңнад дарын. Фәлә уәд аз уыдаттыл наң хъуыды кодтон. Әз цин кодтон, мәң фыды мадырвадәлтәй ма әгас адәймаг кәй разынд әмә йын ләгәй-ләгмә фенеси фадат кәй ис, ууыл.

Регистратурәйи цы сылгоймаг бадт, уымә әнхъәлмәгәсәг күйнәуал уыд, уәд мәң сәр чысыл рудзынггондәй бадардтон әмә йә бафарстон, номхыгъды Хъәрдҗынтај цы сылгоймаджы мыггаг фыст ис, уый ам кусы, зәгъгә. О, ам, дам, кусы.

Цы сылгоймагимә дзырдтон, уый, иуәй, уырыссаг уыд, иннәмәй, ирон күң уыдаид, уәддәр әм горәты уавәртү иро-нау күңд хъуамә сдзырттаин, әнәфенд хъәуккаг кәй дән, уый әнәуи дәр бәрәг күң уыд, уәд?! Әмә йә аз дәр уырыс-сагау бафарстон:

— Чем работает?

Сылгоймаг мәм әрбакаст әмә мәң фадыварцәй — кәд сәрәй къәхтәм наң зындтән, уәддәр — базыдта, чи дән әмә цы дән, уый әмә мын, ахуыргәнәг скъоладзауән күңд дзура, ахәм фәлмен хъәләссыуагәй бамбарын кодта:

— Не чем работает, а кем работает.

Кәй зәгъын ай хъәуы, мәң хид мәң къәхты бынәй акәлыны фаг әфсәрмы фәдән, фәлә мын, әвдисәнтә кәй наң фәци, уый мәң бынтон әгады уавәрәй фервәзын кодта...

Ссарадтон уыңы Хъәрдҗыноны дәр. Мәхи йын бацамыдтон. Бацамыдтон, зәгъгә, сәе хәрәфырты ләппү кәй дән, уый йын загътон, фәлә йың, әвәццәтән, ахәм хәстәджытә бынтон бирә уыд, кәнә та сәе хәстәджытыл нымайгә дәр наң кодта әмә, аз җәмәтү әнхъәлмә кастән — әнхъәлмә та кастән, кәй мыл

бацин кәндзән әмәе мын дыууә хъарм ныхасы кәй зәгъдзән, уымә — уыданәй күңи ницы федтон әмәе фехъуистон, уәд, җәмәй тагъдәр фәхицән уәм, ууыл бацархайдон. Әрмәст фәсмон ницәуыл фәкодтон. Мәе фыды мадырвад күңи наә уыдаид, уәд, иунәг адәймаджы раз цы рәдыйд аруагътон, уый мыл хъуамә бирә фылдәр адәмы 'хсән әмәе әвзәрдәр уавәрты әрцидаид. Әппин-фәстаг, дәстгай азты фәстә цы'рымысыдаин, уый мын наә уыдаид.

Мәе иннәе рәдыйд та... Әлборты профессор Барысби кәддәр әнаххосәй ахст әрцид әмәе, бирә азты фәстә күңи суәгъд, уәд кусын райдыдта пединституты. Махән амыдта аив кәсүн. Мәнмә гәсгрә, уый, цы зыдта әмәе рәзгә фәлтәрән йәе бон раттын цы уыд, уымә дард ләууыд, уымән әмәе йәхәдәг, иуәй, кәсүни дәсны наә уыд, иннәмәй та, уыңы дәсныйадыл исқәй сахуыр кәннымә арәхсгә дәр наә кодта. Нә къорды иу чызг ахуыр кодта, «кодта», зәгъгә, әндәр кәңцидәр хайады йәе хъуыддаг наә цыд әмәе йәе ирон-уырыссаг хайадмә әрбаивтой, уымән әмәе уым кау ныллағдәр уыд әмәе йәе сәрты әңциондәрәй хызтысты. Уыңы чызгән та, күңд бамбәрстон, афтәмәй, йәе сәрүл чи рахәца, ахәмтәе уыд әмәе хъуамә цыфәндијә дәр уәлдәр ахуыргондзинад райстаид. Йәе ном әмәе мәе йәе мыгтаг дәр наә ферох сты, фәләй йәе фыд Ирыстонән кады ләг уыд әмәе мәе уый җәстү 'фтауын наә фәнди. Фәләй йәе чызг ахуыр кәннынән дәр кәй наә уыд, аив кәсүнмә дәр кәй наә арәхст, уәлдайдәр иронай, уый басусәг кәннын мәе бон наәу, уымән әмәе уыңы хъуыддагән мәхәдәг әвдисән иу әмәе дыууә хатты наә уыдтән, иу хатт та мый иемә быщәуы әнәбацәугә наал уыд.

«Загъд» та Әлборы-фырт йәхәдәг ракъахта. Иу ахуырты заман аив кәсүнмә рахуыдта, цалдәр боны размә наә къорды чи фәзынд, уыңы чызджы. Мәнмә күңд каст, афтәмәй йәе Барысби уымай размә дәр зыдта. Чи зоны, йәе фыды йын йәхихәй хуыздәр зыдта әмәе әдде бакәсгрәйә афтәе зынд, цыма йәм махәй, ома «бындурон» студенттәй, әвваҳсдәр уыд әмәе йәе «хиондәрыл» нымадта. Цыдәрииддәр уыди, уәлдәр Әлборы-фыртмә гәсгрә Коңысаты Мухарбеджы әмдзәвгә «Фәстаг салам» афтәе хорз бакаст, әмәе йәе махәй алкәмән дәр бафәз-мыны аккагыл баннымадта. Цыма йын йәе арәхстдзинәйтән әгәр стыр аргъ скодта, наә къорды уәнгтәм афтәе фәкаст, әмәе дзы чи йәе бынаты базмәлыйд, чи әргомәй йәе хъуыды загъта. Фәстагтимә уыдтән әз дәр. Барысби йәе мидбылты баҳудт

әмә мә размә рахуыдта, кәд мемә әңгәй разы нә дә, уәд, табуафси, дә ләгдзинад әмә дәхәдәг, дә курдиат равдисыны фадат дын ис, зәгъгә. Әз, Җәуыл мә зәрдә дардтон, уйй абор дәр нә зонын, уымән әмә аив кәсынмә мә арәхст-дзинәдтә уәд дәр әмә ныр дәр тынг дард ләууыдысты әмә ләууынц, фәлә мә иу хъуыддаг ныфс баугъта: «узәг чызг» куыд бакаст, уымәй әвзәрдәр бакәсын тынг зын уыд әмә мәм цыдәридәр артисты миниуджытәй уыд, уыдоныл нә ауәргәйә әмдзәвгә кәсын райдыттон. Артист та уәвгә уыдтән, уымән әмә, куыддәр ахуыр кәнын райдыттам, афтә нә иуты кафджыты къордмә ныффыстай, иннәты — драмонмә. Кафынмә кәй нә арәхсын, уйй уайтәккә дәр рабәрәг, фәлә кәй никүс сарәхсдзынән, уйй рахатынән дәр бирә фылдәр бонтә нә бахъуыд әмә мә цыбыр рәстәджы фәстә ныхъ-хъуитты уагътой, фәлә драмон къорды баззадтән. Нә разамонәг уыди, әгас Иры дзылләтән дәр бирә зәрдәрухс сахәттә чи бавзарын кодта әмә әрмәст йә ном айхъусгәйә дәр Җәсгомыл мидбылхудт кәй фәрцы февзәры, Мәхъиты уыцы Лавер (Валодя). Къорд спектаклы әвәргә дәр скодтам, уымә Брытъиаты Елбыздыхъойы «Дыууә хойы», Саулохты Мухтары «Усгур Гаци». Рольты хъазыдысты Гаджиты Илья, Малиты Васо, Мыкагъаты Нина, Хъантемыраты Райә, Хъодзаты Әхсар, Іъебойты Сергей әмә ма ноджыдәр чидәртә. Уыцы бонтә мысгәйә мә зәрдыл әдзухдәр иу хабар әрләууы. Ахәм заман мә Җәсгомыл мидбылхудт куыд ахъазы, уйй әнә айдәнмә бакәсгәйә дәр мә Җәстыл ауайы, мә зәрдә хуры тынтәй айдзаг вәййы, уымән әмә кәддәры әвзонг туг мә къабәсты базмәлү, рәстәджы фәлм чи асуры, ахәм фәлмән дымгә мыл йәхи ахафы, йә фәнык кәмән афучындәуы, уыцы Җәхәрмә мәхи тавынмә фәвәййин...

Җәвиттон, рольтә уаргәйә Тлаттаты Чермены уавәры бахаудтән: тәkkә гәбәрдәр роль мә хай фәци. Саламджери мә уды кондмә хәстәгдәр кәмә әмә Җәмән фәкаст, уйй нә бамбәрстон, фәлә ме 'ргъомбасты, Асиат йә Җәсты сынз кәмәй уыдта, йә карз уайдзәфтәй дәлджинәгәй скәсын кәй нә уагъта, уыцы устур фәци әмә йын цы 'нәхәсгә уыд! Пьесә ләмбынәгдәр куы бакастән, уәд Саламджери мә зәрдәмә әппындәр нә фәңыйд, фәлә, репетицитә куы райдыттам, уәд сындәггай-сындәгтай мә хъуыды ивта. Ахәм роль мәм кәй әрхауд, уйй

тыххәй ма мәем суанг хәләттәнджытә дәр фәзынди. Асиаты ролы хъазыңдың түнг рәсугъед чызг. Ахуыр кодта мәнәй иу курс дәлдәр. Йә ном амәе йын йә мыггаг дәр нағ ферох кодтон, — кәд уәдәй нырмә әнусы әмбисы бәрәц раңың, уәддәр, — фәлә сә барәй нағ фыссын: әрәдҗы цардәй ахицән, рухсаг уәд! Ныхас, мәе роль мәе зәрдәмә Җаңын цәй тыххәй райдыңда амәе мәе уавәры февзәрлың кәйдәртү Җәмән бафәндың, уый тыххәй раудад амәе мәе хъуыдың кәронмә ахәццә кәнон...

Саламджери Асиаты куы аскъәфта амәе йә ие 'мбәлттә чызгимә иунәгәй куы ныуугъстой, уәд дзы ахәм ныв әвдистәуы. Хъумамә скъәфәг әрәмудон уыдаид йә фидәны бинойнагимә. Режиссеры хъуыдымә гәсгә Саламджерийи ахъәбис кәненүн хъуың Асиаты. Кәй зәгъын ай хъауы, чызг ай йәхимә хәстәт Җаңын нә уагъта. Саламджери та йын тыххәй ахъәбис кәненүмә хъавың. Артист хъуамә мәңг хъәбис кодтаид, фәлә, әвәццәгән, мәе хъәбисы мәңгизинадәй ницы уың амәе мын, мәе уалхъусы бәсты мәе армытъәпән Җаңын кәм хъуың — чызджы Җәф Җәмәй әңәг ма уыдаид, уый тыххәй-иу әз мәе уәлкүх мәе русыл авәрдтон амәе-иу Җәф армытъәпәныл әруад — уым мын иу хатт ме 'мхъязәг афтә: «Аңы хатт дә әңәгәй Җәвдзынән!» Мәе роль мәе зәрдәмә, сценәйи ахәм чызгимә кәй хъазыңтән, уый тыххәй Җаңын райдыңта, хәләттәнджытә дәр мәем уый тыххәй фәзынди..

Хәдахуыр артисттә бирә хорз фәлгонцтә сарәзтой, фәлә дзы әз мәе зәрдил әппәтү тынгдәр бадардтон Малиты Вассойы, уәлдайдәр та Отеллоны ролы хъазгәйә. Йә монолог ын-иу куы дзырдта, уәд-иу йә ныхастә адәймаджы уәнгты дызызгәнгә аңыдышты...

О, амәе ныхас аив кәсүнил раудад. Әз Мухарбетжы амдзәвгә әнәе чиңгимә кәсгәйә дзурын зыдтон амәе архайдтон, алышырды дәр цы хъуыды әвәрд уың, уый равдисиң. Ме 'мбәлттыл дәр-иу мәе Җаңын ахастон амәе Җыма, куың дзурын, уый уыданы зәрдәмә дәр цың, афтә мәем каст. Каст куы фәдән, уәд мәдзы кәйдәртү амдзәгъед дәр райхъуыст. Әлборы-фырт та йә мидбылты баҳудт амәе загъта:

— Хорз ай бакастә, фәлә Зәирәйи амбулын дә бон нағ баци.

Хъың мын куынна уыдаид мәе ахуыргәнәдҗы ныхастә фехъусын, фәлә абоны онг дәр мәе хъуыды нәма аивтон. Зәирәйи каст, кәимә ахуыр кодтон, уыданәй кәңүефәндиңи

кастәй дәр қауддәр уыд, уымән әмә уыдан иууылдәр хъәуккәгтә уыдысты әмә ныхастә уырыссагыздәхт уәddәр нә дзырдой. Стәй йәм әрмәст уыцы аипп нә уыд: ныхастә әххастәй нә дзырдта, логикон ңавд қәм әвәрын хъәуы, уый нә иртәста, цыбыр дзырдәй, ирон ныхасы ад не 'нкъардта.

Нә быщәу дәргъвәтиң ахаста. Мә фарсхәцджыты цур мәнмә ныхасы бар нал хауд. Барысбийыл әрәмбырд сты әмә дзы алчи йә хъуыдыйы сәрвәлтау тохы баңыд. Уый сәм хъуыста, алқәмән дәр ләвәрдта йә зәгъинәгтә дзурыны бар. Йә мидбылты худти, фәлә, цы уынаффә рахаста, уымәй къәрттәй цъула н' аппәрста. Мәнмә ма кәмдәр афтә кәсын дәр райдыта, цима йәхі барәй афтә дардта, фәндыди йә студентты «ракъахын», сфералдыстадон ерыс сәм райгуырын кәнүн. Кәд әңгәгәйдәр йә размә ахәм хәс сәвәрдта, уәд йә фат мысныл сәмбәлд. Уымәй размә иу лекци дәр әмә иу семинар дәр уыйбәрц ныхастә никуы расайдта.

Нә быщәу әнафонмә ахаста. Институтәй раңыздыстәм изәрдалынгты. Әлборы-фырт кәд карджын уыди, уәddәр-иу арәх фистәгәй цыд. Ноджы институтмә дард нә цард әмә-иу ай йә къәдз ләдзәгыл әңцой кәнгәйә куы институтмә, куы институтәй цәугә федтон. Уыцы изәр дәр сәхимә йәхі фистәгәй цәуынмә рапәвдә кодта. Арахдәр-иу уырыссагау дзырдта, әмә йәм әз дәр уырыссагау әрхатыдтән:

— Борис Андреевич, можно вас провести? (Мә мәгүүр зәрдәйә, уәхимә дә бахаецца кәноң, зәгъыгә, зәгъынмә хъавыдтон).

Барысби әргомдзырд уыди. Йә хъуыды зәгъын фәстәдәрмә никуы 'ргъевта. Иу хатт ай тынг быщәугәнгә байяфтон зындиндөн историк, Ленины номыл премийы лауреат Евгени Крупновимә. Җавәр әмбырд уыди, уый нал хъуыды кәнүн, фәлә Ирыстонмә ссыд бирәе номдзыд ахуыргәндә, уыдонимә не 'мзәххон, мәздәггаг, Кавказы рагон истори иртасджыты дзырдәзәугәдәртәй иу — Крупнов дәр. Әз әмбырдмә фәстәдәр әрбаңыдтән — студенттә дәр әмбырдмә хуынд уыдысты — әмә залмә куы бахызтән, уәд дыууә ахуыргонды уыдысты сә быщәуы тәмәнү. Крупнов иу дзырдта, Әлборы-фырт — иннә. Фыщаг-иу йә хъуыды бағидар кәнүнины тыххәй әрхаста бәлвырд әвдисантә, дыккаг-иу семә не сразы. Сә быщәу сә иудзинадмә не 'ркодта. Алчидәр дзы йә хъуыдыйыл фидар хәңгәйә бazzад.

Уый тыххәй зәгъын: Барысби әргомдзырд уыд, цы хъуыды

кодта, уый әмбәхстәй дарын нә зыдта. Йә разы студент уыдаид әви академик — уәлдай йын нә уыд. Мә мәгүүр зәрдәйәй йын кәстәриуәг бакәнынмә хъавыдтән. Кәд мын мә артисты миниуджытә ницәмә 'рдардта, уәddәр мын мә уәздандзинадән кәй ницы хъом у, уый равдисын мә зәрды уыдис, фәләт ам дәр мә хъуыддаг нә аңыд. Әлборы-фырт, мә ныхастә айхъусгәйә, хъәрәй сәзырдта:

— «Провести» нехорошо.

Кәд изәрдалынгтә сәхи зәххыл әруагътой әмә мә цәсгомы хуыз куыд аивта, уый иуфарсырдыгәй кәсәг дәр нә ба-фиппайдтаид, уәddәр мәхәдәт бамбәрстон, мә цәстом куыд ссыгъд, уый. Ноджы бамбәрстон, цы рәдыд әруагътон, уый дәр әмә мәхи сраст кәнныныл батагъд кодтон:

— Проводить зәгъынмә хъавыдтән.

— Уый әндәр хъуыддаг у, — загъта мә «дәлджинәггәнәг» профессор әмә, цыма уыцы бон цы бирәх хъуыддәгтә бакәнин йә зәрды уыд, уыдонән сә фәстаг әххәстгонд әрцид, уый хуызән уырыссагау сәзырдта:

— Это другое дело, — әмә йә къәдз ләдзәг йә разәй фыңцаг «къаҳдзәф» акодта...

Кәд цыфәнды әүүәрстты бахаудтән, уәddәр, цы уәздандзинад равдисынмә хъавыдтән, ууыл мә къух нә системон әмә мә ахуыргәнәджы сә хәдзары дуармә бахәцца кодтон.

Аңы ныхастә иууылдәр, дзурын раст кәй хъәуы — уәлдай нәу, уырыссагау уа әви иронau — уый тыххәй кәннын. Фәләт ам дәр мадәлон әевзаг дәлджинәггонд ңәүү. Ирон рәдыд рәдыдил нә нымайәм, уырыссагау иунәг рәдыд куы фәкәнай, уәddәр фаг у, ңәмәй дә әнахуыргондил банимайой, уымән. Иронau дзур, әмә дын алцыдәр барст уыдзән, ома цалфәнды рәдыды куы фәкәнай, уәddәр дын ай аныхъуырдзыстәм, «барст» дын уыдзән кәңүфәнды «тыхтона» дәр. Нәхәдәг нәхищән фаг аргъ нә кәнәм. Ирон әевзагмә алы ран дәр әңгәгәлон ңәстәй қәсәм. Афтә нә дзурәм, ирон әевзаг ахуыр кәнныны хъуыддаг раздәр бирәх хуыздәр уыди, зәгъгә? Хуыздәр уыди, фәләт бирәх хуыздәр нә уыди. Йә сәйрагдәр хорздзинадил банимайын хъәуы, әппәт предметтә дәр иронau кәй ахуыр кодтам, уый. Фәләт уәд дәр ирон әевзаг әмә литературае инна предметты әмрәнхъ нә лаууыдисты. Кәд сын искаңытимә әмкад рахонән уыдис, уәд — черчени әмә физкультураимә. Инна скъолатән нә зонын, фәләт

махмæ афтæ нымад уыди. Къухы цы уа, уый цæсты нæ ахады, зæгъга, æмбисондæн дзæгъæлы нæ бazzад.

Зондджын адæймаг йе 'взагыл не суæлæхоу уыдзæн, кæйдæр æвзаг йæ удæн адджындæрæн нæ райсдзæн. Фæлæ махæн нæ фылдæр æндæр зондыл хæст у. Дæхи æвзагыл алы хъуыдыйады дæр фækæл-фækæлгæнгæ цæуæн ис, æппын æй куы нæ зонай, уæддæр, ирон кæй дæ, уый дын ничи байсдзæн. Äрмæст дæ мыггаг дæр дæ æцæг ирæтты фарсмæ ærlæууын кæндзæн æмæ та, адæмы сfyист куы 'рбахæццæ уа, уæд паддзахады дæр асайдзынæ æмæ адæмы дæр. Паддзахады, чи дæ, уый раст кæй нæ бацамыдтай, уымæй, ирон адæмы та — сæ нымæцмæ кæй нæ хауыс, афтæмæй дæхи уыдоныл кæй банымадтай, уымæй.

Цас æмæ цас сты ахæмтæ! Ирон дæн, зæгъгæ, фысгæйæ æмæ дзургæйæ! Минтæ, дæсгай минтæ. Цы ис ирон адæмимæ иумæйагæй уымæн, мадæлон æвзаг — уæвгæ ма ахæмтæн цæй мадæлон æвзаг ис! — чи нæ зоны? Иронау чи нæ зоны, уымæн æцæгæлон сты ирон æгъдæуттæ, нæ кувæндæттæ æмæ фæдзæхст бынæттæ, нæ кадджытæ æмæ аргъдæуттæ, не 'лгыстытæ æмæ хъарджытæ.

Æвзаг у адæймаджы зæрдæ æмæ зонд. Цалынмæ æвзаг цæра, уæдмæ сæфæн нæй æгъдау æмæ фæткæн, намыс æмæ джел-беттæн, кад æмæ уæздандзинадæн. Äнæуаг, æнæчетар адæймагæн тæккæ стырдæр уайдзæф бакæнынмæ куы фæхъавынц, уæд ын арæх афтæ фæзæгъынц: «Ирон дзыхæй куы дзурыс, уæд дæ сæрмæ цытæ хæссы?»

Уым стыр диссаджы хъуыды ис. Цæмæй лæджы ном сæрыс-тырæй хæссай, уымæн, æрмæстдæр иронау куы дзурай, уый дæр фаг у, уымæн æмæ иронау дзурагыл уæздан уæвын фидауы, лæгдзинад дзы домы, кад æмæ йæм намысы бæрзæндтæм сиды.

Ис æндæрхуызон уайдзæф дæр: «Ирон куы дæ, уæд цытæ кæнys?» Ирон уæвын иронаен æппæты бæрzonдdæр хæрзиуæт у. Иугæр ирон мад æмæ фыдæй райгуырдтæ, иронау дзурыс, уæд дыл үыци дыууæ хъуыдаджы уæззау хæс æрæвæрдтой. Хæрæг уаргъæн кæй нæ ахæсдзæн, ахæм хæс нæ, фæлæ æцæг адæймаг йæ райгуырдæй йæ царды фæстаг бонмæ тырысайай бæрзæндты хæссын кæй бафæраздзæн, ахæм хæс.

Ирон æмæ ирон æвзагæй уæлдай нæй. Äвзаг куы дæлдон кæна, уæд ироны дæр йæ фæдыл ласы, ирон куы дæлдон кæна, уæд ма йе 'взаг кæй хъæуы? Пайдагæнæг кæмæй нал уа, уый æвзаг ничиуал рахондзæн.

Бирæгъты 'хсæн куы цæрай, уæд хъуамæ ниуын сахуыр уай. Ацы уырыссаг æмбисондæн фæсномыг хъуыды ис. Йæ мидис та æппærццæт у. Фæлæ дзы рæстырдæм спайдагæнæн дæр ис. Кæй уæрдоны бадай, уый зарæг куы næ кæнай, уæд дæ, иуæй, æмбаргæ æмæ уарзгæ næ бакæндзысты, иннæмæй та дæ, чи зоны, хизын дæр ракæной. Із алы æвзагæн дæр аргъ кæнин. Бæрзонд æвæрд мæм сты канд адæмты æвзæгтæ næ, фæлæ мæргътæ æмæ сырдты æвзæгтæ дæр.

Хъеуы ма куы цардыстæм, уæд-иу дыууæизæрыастæу næ пецы бын цы гæрæн уыдис, уырдыгæй цъыс-цъысаджы зарын куы райхъуист, уæд-иу мæм уымæй хуыздæр ницы каст. Цыдæр адджын хъуыдты-иу аныгъуылдæн, æппындæр кæм никуы уыдтæн, стæй æппындæр кæм никуы уыдзынæн, ахæм дунейы-иу балæууыдтæн æмæ-иу мæ уырдыгæй фæстæмæ здæхын нал фæндыд. Кæннод-иу næ тутатæ куы сräгъæд сты æмæ-иу сæ къалиутæ сауцъиутæй куынал зындысты, уæд цы æнахуыр хъæлæба кодтой, уый ма ныр дæ мæ хъустыл уайы. Иннаæ ахæм дыгоппон цъиутæ. Арвы цъæхмæ-иу сфардæг сты æмæ-иу цыма æнæзынгæ æндахæй ауыгъд уыдышты, уийау æрцауындæг сты æмæ-иу сæ бынатæй нал змæлышдысты. Растæр зæгъгæйæ та, змæлышдысты æрмæст сæ базыртæ æмæ зæххыл фарны нæмгуытуу тыдтой сæ диссаджы зараЛдæр мыртæ. Йæхимæ-иу мæ æрхъусын кодта гакк-гуччы хъарæгæнгæс хъæлæс.

Гакк-гуччы коймæ уыг æмæ дзылыйы æмбисонд æрымы-сыдтæн. Дзылыйæн йæ лæппын амард æмæ йæ уыгмæ баппæрста, ды йыл ку, дæуæн, дам, дæ сæр дынджыр у. Мæ хъуыдты арфдæр ацыдтæн æмæ æмбисонд адардæр кодтон.

Дзылыйы лæппыныл уыг фæкуыдта, мæгуыр, уæдæ цы кодтайд! Уыцы рæстæг чъырттым йæ цуры абадт æмæ йæм дзуры:

— Мæнæн мæ лæппынтай дыууæ куы амард, стæй дзылыйы лæппынæй раздæр, уæд уыдоныл цæуыннæ кæуыс?

Нæгъ зæгъын та йæ бон næ баци æмæ чъырттымы лæппынтыл дæр фæкуыдта. Чъырттым дзы тынг фæбузныг æмæ уыцы бæлассы уæлдæр къалиуыл абадт. Иуцасдæр рæстæг раçыд æмæ та уыг ногæй кæуын райдыдта. Ацы хатт — уынгæгдæр хъæлæсæй. Чъырттым йæхи бынмæ рауагъта, йæ фарсмæ абадт æмæ йæ фæрсы:

- Ныр та ма цæуыл кæуыс?
- Мæхиуыл.
- Цæмæн?

— Күң амәлон, уәд мың кәуәг кәй нә уыдзән, уый тыххәй.
 Әмбисонд әмбисонд у, фәлә гакк-гуччы уасын әхсизгонән
 никүң әримысын, уымән әмә, иуәй, әнкъард у, иннәмәй,
 ацы маргъ йәхи күң дары, уый мә зәрдәмә нә цәуы. Фыц-
 қаджыдәр, йә айк әндәр маргъы ахстонмә кәй баппary, уый
 тыххәй. Кәй зәгъын әй хъәуы, сусәгәй. Дыккагәй та, уым
 цы әйчытә байяфы, уыдан хәргә дәр бакәны. Чи зоны, уығ
 рәдигә кодта, мәхі мардыл мың кәуәг нә уыдзән, зәгъгә,
 фәлә, кәд әгад искаңы маргъы мард уыдзән, уәд гакк-гуччы,
 ләппынта чи никүң схъомыл кодта әмә искаң ләппыны мар-
 дыл дәр чи никүң скүйтта.

Бурцъиутә 'мә буләмәргъты кой нал кәнын, уымән әмә
 уыданәй аивдәрәй мә зонгә мәргътәй никүңма ничи нызза-
 рыд. Әңгәлон мың нәу суанг хәфситы уасын дәр, мыдышы-
 бынды дыв-дыв! Әвзәгтә кой та кәнгә дәр нал кәнын. Зәххыл
 мин дыууәсәдә иу әвзаджы ис, әмә дзы алы әвзагыл дәр
 дзурын күң зонин, уәддәр мың дзы мәхі 'взагәй адджында
 никәңы уаид, уымән әмә «мәхі» мәхі у, «исчи» та исчи у.
 Мә кәддәры сыхаг Хуыдиаты Ола-иу афтә зәгъаг уыдис,
 «мәхі» әмә «исчи» дзургәйә билтә цы уавәры вәййынц,
 ууыл, дам-ма ахъуыды кән: «мәхі» дзургәйә кәрәдзиуыл
 сәмбәлынц, «исчи» дзургәйә та фәйнәрдәм фәңәуынц.

О, фәлә мың искаң әвзаг дәр әңгәлон нәу. Афтә мәм
 кәссы, цыма папуасты әхсән күң цәрин, уәддәр сын се 'взаг
 сахуыр кәнин. Әнәмәнг әй сахуыр кәнин, уымән әмә мә цуры
 исчи, кәй не 'мбарын, ахәм әвзагыл дзура, уый мәхіцән нә
 ныббарин, мәхі дзыхъхыл ләууәгыл нымаин. Уәлдәр цы рәдидтү
 кой ракодтон, уыдан мың хорз әххүйс фесты, канд уырыссаг
 әвзаг хуыздәр базонынаң нә, фәлә зоныңдинәдтәм фәндәгтүл
 разәнгардәрәй цәуынән. Уыцы фәндәгтәй мә иу ахуыдта
 библиотекәмә, Ирыстоны тәkkә стырдәр библитекәмә.

VII

Кәсәндөн институты дәр уыди, фәлә уырдыгәй фылдәр ах-
 уыргәнән чингүйтә истам, стәй цәмәдәр гәстә уым бадыныл
 нә фәңцахуыр дән. Фыцаг курсай фәстәмә хицән къахвәндаг
 скодтон республикон библиотекәмә — уыцы рәстәджы ныртәк-
 кәйи фәсивәдон библиотекәйи бәстыхайы уыд. Директорәй

дзы күиста Цәлыйкката Евгени. Кәсән залмә йә күсән уаты рәэсты цыдыстәм әмәе-иу ыл арәх амбәлдән. Зонгә нә уыдыстәм, фәлә, зәгъән ис, әмә алы бон дәр әмбәлдыштәм әмә фәстагмә кәрәдзийән салам дәттын дәр райдытам. Йә дзыхы ныхас ын никуы фехъуыстон, әрмәстдәр-иу йә сәр батылдта әмәе-иу дардәр ацыд. Ныхастәнгә йә никуы федтон канд кәсджытимә нә, фәлә йә күсджытимә дәр. Әвәцәгән, уый библиотекәй күсджыты профессион миниуәг у. Дзурын бирә нә уарзыңц, куы дзурой, уәд та, әнәдзургә кәм нал вайы, уым. Уый дәр, кәимә ныхас кәны, уый йеддәмә йә ныхас күинникәмә хъуыса, афтә. Дзурыңц, зәгъәг, дам, XV әнусы иу библиотекәй дуарыл ахәм фыст уыд: «Наукәтә чи ахуыр кәны, уыдонәй ардәм чи 'рбацәуя, уый дуар йә фәдыл әнәуынәрәй әрбахгәнәд, стәй йә къәхты хъәр ма райхъуысәд. Уый музәты зәрдәмә нә цәуы. Ам искәй куы 'рбайяфа, уәд ныхәстыл ма схәцәд, фәлә йын әнәдзургәйә йә сәрәй акувәд, уымән әмә ам мәрдтә дзурыңц әгәстимә».

Афтә мәм кәсы, цыма Цәлыйчы-фырт әмә йе 'мкусджытә ацы фыст сәхицән ардахәрдән райстой әмә йә әнәмәнг әххәстгәннатыл баннымадтой. Библиотекә мәм кувәндоны хуызән каст. Уәлдай сыйыртт дзы никәцәй райхъуыстаид. Цыма дзы алқауылдәр нымәтын дзабыртә уыд, уый хуызән дзы йә къах уынәр никәмән кодта. Чингуытә әмә дзы газеттә та күиннә фәлдәхтой, фәлә сә уынәр дә хъустыл не 'рцыдаид. Библиотекәмә чи цыд, уыдонәй алкәмән дәр йәхি бынат уыд. Иу дзы-иу иннәйи бандоныл кәд сбадт, уәддәр тынг стәм хатт. Агъуыст алкәй фаг дәр куыд кодта, уый мәм абор дәр диссаг кәсы. Библиотекә бирә адәмы базонгә кодта. Чызджыты чызджытимә, ләппуты-ләппутимә, стәй, кәй зәгъын ай хъәуы, чызджыты ләппутимә. Ам фыццаг хатт бирә чызджытә әмә ләппутә кәй фембәлд әмә дзы бирәтү фембәлд уарзондзинадмә кәй рахызт, ууыл әз әппындәр дызәрдиг нә кәнын. Библиотекәй къәсәрәй фыццаг хатт кәд бахызтән, уый нә хъуыды кәнын, фәлә йә нымайын амондджын боныл.

Нә фыдәлтә кәсын әмә фыссын нә зыдтой, нә сәм уыд скъолатә әмә академитә дәр, фәлә сәм уыди сәхи университеттә, Сорбоннәтә әмә Кембриджтәй къаддәр зонындзинәдтә кәм нә истой, ахәм университеттә. Афтә куы нә уыдаид, уәд

куыд хъуамә сфералдыстаиккой Нарты каджытә әмә куыдәй хъуамә әрләууыдаиккой дунейи тәккә зындгондәр әмә арфхъуудыджындәр эпостә сфералдисәг адәмты әмрәнхъ! Ирон фынджы әгъдәуттә кәңүифәндү чинигәй дәр къаддәр нә ләвәрдтой уәздандзинадыл ахуыр кәнинән. Сылгоймагән аргъ кәнин, хистәрән әгъдау дәттын, уазәджы бахынцын әмә бирә әндәр хъуудағтә ләджы ахуыр кодтой ләг уәвыныл, сылгоймаджы — уәздандзинадыл. Таурәгтә, каджытә, аргъауттә, зарджытә дәр диссаг күиннә сты, фәлә мәннә ирон хъардҗытә тәккә тыхдҗындәр әнкъарәнтә әвзәрын кәнинц. Әппындәр кәй никуы федтай, уынгә нә, фәлә йә кой дәр кәмән никуы фехъуистай, уышы адәймагыл хъарәг кәнис, әмә дә цәссиг бауромын дә бон нау, йә алы суләфтмә дәр ахәм тых ис, әмә дын дә зәрдәй тәккә бынәй нызмәлын кәни, дунейи цыдәриддәр ис, уыдан дә ферох сты, дә хъуудытә баст сты, йә бонрухс кәуыл баталынг, уымән йә мәләт цытә расайдта, уымә. Афтә дәм кәсы, цима, әдзардәй мәрдтәм чи бацыд, уый дә туг, дә къабаз уыди әмә дәуәй дәр йә ныйтарәг мад әмә фыдәй къаддәр нә риссы. Стыр хъытагән, хъарәг кәнин чи зоны, ахәм устытә бирә нал ис. Әмә нә Хуыцау хъарәг кәнинәй бахизәд, фәлә цардән йә кәнонтә әнәкәнгә нәй, авдәны гуыртт-гуыртт кәцәй райхъуисы, уырдыгәй раджы уа-әрәджы чырыны хостән әнәрайхъуисгә нәй.

Ирон әгъдәуттә карз, фәлә раст уыдисты. Уыдан кәд фыст нә уыдисты, уәддәр цыфәндү фыст закъонәй дәр дәлдәр не 'рләууыдаиккой. Ныртәккә стыр быщәутә цәуы, марыны тәрхон хъәуы әви нә, уый тыххәй. Нә фыдәлтә-иу кәйдәрти амардтой. Чи-иу бәхы къәдзиле амәддаг баци, чи та — сәрсәфән былы. Бутатә та, дам, сә мады быләй ашпарстой. Мәнән Бутатә хәстәт әйиафынц. Хъәрдҗынтымә хәрзәрвадәлтыл нымад сты. Фәлә сә кәуыл амбәлын, уымән сә зәронд мады хабар йә зәрдил әрләууын кәнин. Бутаты Тотырбекимә «Рәстдзинад»-ы редакцияйи бирә азтә фәкүистам әмә-иу ын афтә куы загътон, сымах уә мадыл куы нә бацауәрстат, уәд ма уә хәрәфырты ләппуйыл бацауәрдзисстут, зәгъгә, уәд-иу, арәх куыд кодта, афтә, йә фындызы бын дыууәрдәм адаугәйә, загъта:

— Уый ныл чидәр мысгә әркодта, сылгоймаг йәхәдәг ра-хауд. Сәгъты фәдым къәдзәхмә схызт, йә къах фәбырыд әмә сәрсәфән быләй ахауд.

Фәлә йыл Бутаты Победә сәтты. Суанг ма йә фыдәлты фыдракондзинад фәцәхджындәр кодта: «Кәддәр иу кино цыди, «Сбрось маму с поезда», зәгъгә, әмә уый Бутаты поезд уыди», — зәгъы Победә.

Хъааст хъааст у, фәлә нә фыдәлтәм марыны тәрхонәй тыхджындәр фәрәэстә уыд. Худинаджы зарәг, әддәдзастән йә хәлаф йә хъуырыл аәрцауында, афтәмәй йә хъәуы уынгты аәрцауын кән, хәрәгтыл ай фәстәрдәм сбадын кән...

Хъоды. Уымәй карздаәр тәрхон зын рахәссән уыди. Иу адәймаг дәм дзыхәй мауал дзурәд, дә къәсәрәй мачиуал хизәд, макәйуал къәсәрәй хиз, дә фос дын йә фосимә мачиуал уадзәд... Әмә ма ноджыдәр бирә әндәр хъуыддәгтәй әнәхай фәуы, уый мәләты тәрхонәй къаддәр әфхәрд?

О, фәлә фәэминаң хъуыддәгтә фылдәр уыди, бирә фылдәр. Фылдәр уыдысты хорз хъуыддәгтүл ахуыргәнәг фәрәэстә дәр. Зондджын ләг афтә загъта, аз, дам, хорздзинадыл әвзәртыл ахуыр кәнын: уыдон куыд кәнынц, афтә нә кәнын. Чи зоны, уый дәр раст хъуыды у, фәлә, хәрзтә цы кәнынц, уый фәэмзын мәнмә растандәр кәсы. Әмә, нә фыдәлтәм цы диссаджы әгъдәуттә уыди, уыдон сын уыдысты скъола дәр әмә университет дәр...

Библиотекәй мәхи куыд дарын хъәуы, ууыл уайтәккә дәр фәцахуыр дән. Зонгәтә дәр мын дзы фәзынди. Тәккә арәхдәр дзы кәуыл әмбәлдтән, уый уыди Айларты Чермен. Куы базонгә стәм, уәд кәрәдзийән нә хабәрттәй дәр цыдәртә ра-дзырдтам. Чермен әмдзәвгәтә кәй фыста, уый зыдтон, фәлә йәм чиныг раудазыны фаг уацмыстә ис, уый әнхъәл нә уыдтән. Айлары-фырт та уыцы рәстәг йә фыццаг әмбырдгонд мыхуырмә цәттәе кодта. Тынг мә фәндыд, тагъдәр куы рацыдаид, уый, уымән әмә Чермен мәнәй чысыл хистәр йеддәмә нә уыд әмә, афтә әрыгонәй чиныджы автор куы суыдаид, уымә мәхи цинмә бәлләгай бәллыйтән.

Чермен мединституты ахуыр кодта, фәлә бирә уарзта аивадон литературае дәр. Уыцы азты парахатәй уадзын райдытой Сергей Есенины уацмыстә. Әргом дзургәйә, уәды онг аз номдзыд поэты сәфәлдыштадимә зонгә нә уыдтән. Бәрәгъуын-мәй йын йә кой хъусгә дәр никуы фәкодтон. Фыццаг хатт Чермены стъолыл федтон йә дыууә томы. Уыдис сын фәлурс кәрдәгхуызциәх цъәрттә. Цалынмә Чермен дыккаг том каст,

уәдмә дзы әз ракуырдан, ңәмәй мәм фыццаг әркәсінмә авәра. Әркәсінмә наә, фәлә йә кастән әмә кастән. Уыцы рәстәт мә ног зонгә та инна чиниг афтә зәрдиагәй каст әмә, ңалынмә библиотекә әхгәныны рәстәт не 'рхәццә, уәдмә уый дәр әмә әз дәр наә сәртә не схъил кодтам. Тынг фәңғысты мә зәрдәмә поэты фыстытае.

Уәдәй фәстәмә ахәм бон наә уыд, әмә Есенины чингүйтәй қәңцыдәр ма райстаин әмә йә дзәвгар рәстәт ма фәкастайн. Әмдәзәвгәтә мын иу хатт әмә дыууә хатты бакәсын фаг никуы уыд әмә сә кастән әмә кастән. Фәстагмә дзы бирәтә әнәчинигмә кәстәйә дәр базыдтон әмә ма мә абор дәр наә ферох сты. Иу дзырдәй, Есенин сси мә уарзондәр поэттәй иу. Есенинимә баст әрмәг-иу мыхуыры куы фәзында, уәд-иу әй әнәбакәсгә наә фәдән. Уәдмә ңауын райдыдтой, ье сфағелдыстад иртәст кәм цыд, ахәм чингүйтә, ье 'мбәлттә әмә йә зонгәты мысинәгтә.

Хъуыды ма қәнин, уыцы рәстәг-иу мыхуыры, уәлдайдәр спортивон мыхуыры, араә фәзындысты Константин Есенины әрмәдҗытә. Куыд базыдтон, афтәмәй уый уыди поэты фырт.

Кәңцы аз уыд, уый нал хъуыды қәнин, фәлә журнал «Новый мир»-ы мыхуырай рацыд Татьянә Есенинайы повесть «Женя — чудо XX века». Куыд рабәрәт, афтәмәй уый дәр уыд Есенины чызг. Чысыл фәстәдәр Мәскуйы уынджы фәңгәйщәугәйә фемдзаст дән, бирә хъусынгәниәттә ныхәст кәм уыд, ахәм фәйнәгмә. Әнәнхъәләджы фәкомкоммә дән, чинигкәсджыты конференцимә чи хуыдта, ахәм хъусынгәниагмә. Ноджы хәстәгдәр баңыдтән фәйнәгмә әмә базыдтон, конференци кәй уыздән библиотекәйи Татьянә Есенинайы повесть «Женя — чудо XX века»-йә. Библиотекәйи адрис рафистон әмә, уыцы бон цы хъуыддәгтә бакәнынмә хъавыдтән, уыдон фәстәдәрмә аргъавтон әмә Мәскуйы, йә кой әппындәр кәмән никуы фехъуистон, уыцы уынг агурын райдыдтон. Ахәм хъуыддагмә та, әвәңцәгән, зәххыл мәнәй къуымыхдәр адәймаг наә разындузән. Җәмәй мыл бау-үендат, уый тыххәй уын иучысыл хабар радзурон.

Мә чиниг мын мыхуырмә ңәттәе кодтой Мәскуйы руагъдад «Детская литература»-йы. Уый та уыд — кәд ма ныртәккә дәр уым ис, уәддәр наә зонын, стәй кәд уәвгә дәр нал и, уәд дәр афтә — метро «Дзержинский»-йә схизәны

аэрофлоты кассæты фарсмæ. Зынгонд куыд у, афтæмæй уыцы метройæ схизæн ис «Детский мир»-мæ дæр. Къорд хаттæй мæ фылдæр цæуын бахъуыд рауагъадамæ — иу нæ, фæлæ мын дзы дыууæ чиныджы рацыд — æмæ-иу алы хатт дæр фæрæдытæн. Метройы вагонæй-иу куы рахызтæн, уæд-иу мæхицæн загътон, ацы хатт мын фæрæдийæн нал ис, зæгъгæ, фæлæ та-иу кæс, æмæ мæ размæ «Детский мир» фæци.

Ныр, чиныгкæсджыты конференци цы библиотекæй уыдаид, уый æнцонтæй кæй не ссарадзынæн, ууыл хъуыды дæр нæ акодтон, уымæн æмæ зыдтон, куы нæ ацыдаин, уæд фæстæдæр фæсмон кæй кодтаин. Бирæ фæразил-базил кæныны фæстæ æппынфæстаг æрхæццæ дæн, йе ссарыныл боны æмбисæй фылдæр кæуыл бахардз кодтон, уыцы библиотекæмæ. Жергом дзургæйæ, фыдæнхъæл бирæ цæмæйдæрты фæдæн. Фыцца-джыдæр, библиотекæ æрбынат кодта хæрзгыццыл агъуисты. Иу дæс æмæ дзы дыууссæдз бынатæй фылдæр нæ уыдаид. Жæмæ уый дæр адæмæй нæ байдзаг. Афонæй чысыл фæстæдæр адæммæ се 'ргом, афтæмæй разæй рабадтысты цалдæрæй. Сылгоймæтæ дыууæ йеддæмæ нæ уыдисты æмæ дзы, Есенины чызг кæцы у, уый ничи базыдтаид, уымæн æмæ дзы поэты æнгæс иу дæр нæ уыд.

Жæмбырд байгом кодта сылгоймæтæй иу. Йæ фыццаг ныхæстæй сбæрæг, Татьянæ уый кæй нæу. Мæн фæндыди, иннæ дæр куы нæ уыдаид, уый, уымæн æмæ йæм Есенины хуызæнæй дæр ницы уыд, стæй йæ бакаст дæр мæ зæрдæмæ нæ фæцыд. Мæхинымæр ма мæ зæрдæ дардтон, кæд, зæгъын, æмбырdbай-гомгæнæг уазæджы æндæр уатæй æрбаходзæн, цæмæй йæ фæзынд æнæнхъæлæджы уа, фæлæ фæрæдытæн: Есенины чызг уыди, йæ фарсмæ чи бадт, уый. Йæ ном ын куы загъта, уæд ын адæм нымдзæгъд кодтой. Сылгоймаг цалдæр ныхасы загъта повесты авторы тыххæй. Радзырдтой ма ноджыдæр цалдæрæй, стæй ныхасы бар радтой Татьянæйæн. Цы ныхæстæ загъта, уыдоны, зæрдыл цы бадарай, ахæмæй ницы уыд. Жæрмæст базыдтон, Ташкенты кæй цæры, уый. Йæ фыды тыххæй иу ныхас дæр нæ загъта. Жæмбырдмæ æрбацæуджытæ, цима ныхас бакодтой, уый хуызæн æм Сергейы тыххæй иу фарст дæр нæ радтой. Мæнмæ рагацу цалдæр фарсты сæвзæрд — фылдæр йæ фыдимæ баст, — фæлæ мæхинымæр ахъуыды кодтон, æвæццæгæн, зæгъын, конференцийы архайджытæн рагацу загъдæуыд, йæ

фыды кой мачи скәнәд, зәгъгә, әмә әз дәр иннәты бафәз-мыдтон.

Адәм систадысты. Уазджытән, куыд бамбәрстон, афтәмәй ницы ебуагъә загътой. Афтә мәм хүымәтәджы нә фәкаст. Татьяна, йә фәстә дыууә ләппуләджы, афтәмәй мә тәккә рәэсты уынгмае рацәйцид. Йә къухы, лыстәг әндәхтәй-иу ставд цәститә кәмән уыд — ныр дәр ма йыл искуы-иу хатт фембәлән вәййы, фәлә уәд арәх уыди — ахәм хызгонд. Цыдәр тыхтәттыл дзы мә цәст әрхәңцид, бинтон мәм куы 'рбаввахс, уәд та сын сә астәу ауыдтон сәнны авдҗы хъуыр. Фәстәмә ма йе 'мбәлләттәм иу каст куы фәкодта, уәд мәм ноджы фыдыннәр фәкаст. Цыбыр ныхасәй, мә бон фесәфт, фембәлдәй дәр мә зәрдә ницәмәй барухс, фәлә Есенинмә мә цәстәнгас нә аивта. Куыд фылдәр әй кастән, уыйас мә зәрдәмә тынгдәр цыд. Фылдәрәй-фылдәр кодтой йе сфәлдыстад иртасджытә дәр. Бәлвырдәргәнгә цыдысты йә царды цаутә. Уыцы хъуыддагыл уәлдай зәрдиагдәрәй куыстор Сергей Кошечкин әмә Юрий Прокушев. Сергеимә зонгә нә уыдтән, фәлә газет «Правда»-иу куы куыста, уәд мын ме 'мдзәвгәтә бацэттәе кодта әмә мыхуры рацыдысты. Прокушевимә та Мәскуыйы базонгә дән. Уәлдәр партион скъолайы куы ахуыр кодтон, уәд нәм лекци каст әмә йәм фәслекци бацыдтән, кәцәй дән, чи дән, уый йын загътон, Есенины сфәлдыстад бабәстон кәныныл зәрдиагәй кәй архайы, уый мын әхсизгон кәй у, афтә зәгъын дәр мә нә ферох. Есенины бирә кәй уарзын әмә дзы цалдәр әмдзәвгәйи ирон әвзагмә кәй ратәлмац кодтон, уымәй ба-хахх кәнинмә хъавыдтән, ме 'рбацыды сәр хүымәтәджы кәй нә уыд. Куыд бамбәрстон, афтәмәй Юрийы мә ныхастә ницәмән хъуыдысты әмә, цәмәй нә ныхас фәңбыр уа, уый тыххәй мын йәхимә гәсгә зәрдәлхәннән загъта: «Уәдә мах иу хъуыддагыл кусджытә стәм».

Есенинмә цы уарzonдзинад дардтон, уый ма суант мә хотә дәр базыдтой әмә-иу мә байтардтой, Есенины әмдзәвгәттә-ма нын радзур, зәгъгә. Нә сын-иу разы кодтон, фәлә фәстәдәр, куы фәкарджыннәр дән әмә-иу хаттай нәхимә хъәлдзәгәй куы 'рбацыдтән, уәд-иу мын мә дәләрмттыл фәхәңдысты, диваныл-иу мә әрбадын кодтой әмә-иу сын цалынмә дзәвгар рәстәт поэты әмдзәвгәтә нә фәкастән, уәдмә-иу мә систын нал бауагътой.

Есенины сәрыл тох кәнгәйә ма иу хатт әмбылды дәр фәдән. Уәд «Рәстәдзинад»-ы күистон. Хәснат та Хәблиаты Сафаримә скодтон. Цәевиттон, Сафармә ахәм миниуәт уыди: мә дзыхәй-иу ныхас нәма схауд, афтә-иу, цы загътон, уый ныхмә радзырдта. Мәстәй марыны тыххәй, Җәмәй мәхи раст кәннымә фәуон, мә хъуыды иуцалдәрьырыгәй бафидар кәнөн. Цәмәдәр гәсгәе йәм уый хорз каст. Уыцы хабар Ходы Камал дәр бафиппайдта әмә та-иу, Сафар йәхі күйд дары, уымә қәсгәйә мәнән афтә фәкодта: «Дә ныхмә та дзуры!»

Ныхас Есенины тыххәй күйдәй рауад, уый нал хъуыды кәннын, фәлә Сафар, Сергейы фыстытә мә зәрдәмә күйд тынг Җәуынц, уый күв фехъуыста, уәд та мә хъуыры абадти, уый та, дам, әй поэт у. Ды йә, зәгъын, нә зоныс, әмә уымән афтә дзурыс. Уыцы ныхәстә айхъуыста, цы! — йә тъәнгтә йын аңагъта. Кәд, дам, ма Есенины әз нә зонын, уәд ма йә чи зоны. Әз Сафарәй раздәр смәсты дән әмә та мә ныхәстә сәфәлхат кодтон:

— Нә йә зоныс, нә, әндәр афтә нә дзури!

Хъуыддаг хәснагмә әрцидис. Хъуамә әрбадтаиккам әмә алчидәр фыссын райдыттаид, поэты әмдзәвгәтәй әнә чи-ныгмә қәсгәйә Җәйбәрц зоны, уый. Уәдмә нә быңауы хабар редакцийыл айхъуист әмә иууылдәр циркмә қәсәгау кастысты. Фыстам, фыстам әмә фыстам. Нал әй хъуыды кәннын, бәлвырд рәстәг радтам кәрәдзийән әви, чи Җәйбәрц зыдта, уыйбәрц фыссыны барын уыдис, уый, фәлә иу афон әрхәеццә бәрәггәнәнтә хынцыны рәстәг. Раңай-рабон әмә Сафар фәуәлахиз.

Сафары зәрдәргъәвдзинадимә зын ахәң үйд, стәй йын йә авналәнтә зонгә дәр кодтон, фәлә мыл Есенины зонынәй фәуәлахиз үйдзән, уый әнхъәл нә үйдтән. Цәмәдәр гәсгәе мәм афтә каст, цыма мыл Сафар кәмфәнды күв фәуәлахиз уа, уәддәр Есенины мәнәй хуыздәр нә зондзән, әмә фәрәдьидтән, афтәмәй та, чи никуыма 'рцыд, ахәмәй дзы ницы үйд. Нәртон Сослан дәр ма күв фәрәдьид: мәнәй тыхджындәр нәй, зәгъгә, тыхагур күв аңыд...

Уыдзән ма

АСАТЫ РЕУАЗ: 85 АЗЫ

Λ

АСАТЫ РЕУАЗ

ЛИРИКОН РӘНХЪЫТАӘ

УӘД ТА МА МЫН ЦЫ ЗӘГҮДЗЫНАӘ?

Сыгъдәг арвәй цъәх хъуымацәй
Дәүән гәппәл әрхәсдзынән,
Мә буң уарzon, мә сырх куадзән,
Уәд та ма мын цы зәгъдзынә?

Әмәе дын дзы дывәлдахәй
Уәздан къаба ыскәрдзынән,
Зәрин хуры цыллаे 'ндахәй
Лыстәг сынк ай ыскәндзынән.

Әрхуыйдзынән ыстъалытәй
Дә къуыш риуыл ағынәджытә.
Дә фыдыстән, дә мадыстән,
Уәд та ма мын цы зәгъдзынә?

Ысфәйлаудзән дә уаз хъуырыл
Дә уәздан къаба, хатыс ай?
Дә фәрдгуытә дә хъазхъуырыл —
Цъәх арвыроны авд хуызәй.

Әрвитын дын мә уарзы зәй
Әз, хуры фырт, мәйы чызгән.
Мыйаг аәфсәнттә мацы скән,
Әндәра бастъәлд, басыгътән.

Әндәра мын мә тәригъәд
Цәрәнбонты фәхәсдзынә.
Куы мә фенай зәрдәдихәй,
Уәд та ма мын цы зәгъдзынә?

Дзәгүджыхәу, 1998

ЦӘЙ ХОРЗ ДӘ!

Дә-дә-дәй, чызгай, цәй хорз дә!
 Фәлә дә райстон зәрдәнiz.
 Цәмән мә хъәуынц дә хостә? —
 Ләгән тәригъәд нә кәныс.

Дә хъәу, дә сыхы сәрбос дә,
 Куыд дә раугагъта дә Арцеу?
 Цәмән мын дарыс дә хостә,
 Цы мә рәхойыс дә арцәй!

Нә кәнын расыг әз нозтәй,
 Кәныс мә, чызгай, сәрзилән.
 Цы дын хъавын, цы, дә хостәй, —
 Цы хорз уыдаис аефсинән!

Фыстәг мәем раивит уә постәй,
 Кәд мәем дә цәсгом нә хъәцы.
 Әгәр мәем ма хат дә хостәй, —
 Үәddәр мыл хуыссәг нә хәцы.

Дә-дә-дәй, чызгай, цы хорз дә!
 О, дәу цы гыцци ныййардта!
 Мә зәрдә сцъәх и дә хостәй,
 Дә судзгә уарзт мә ныммардта!

Ды дә мә дохтыр, мә хос дәр,
 Әмә мын, чызгай, ысхос кән.
 Бәрәг уыдзән уәд дә хорз дәр, —
 Да къухәй исын цъәх хос дәр!

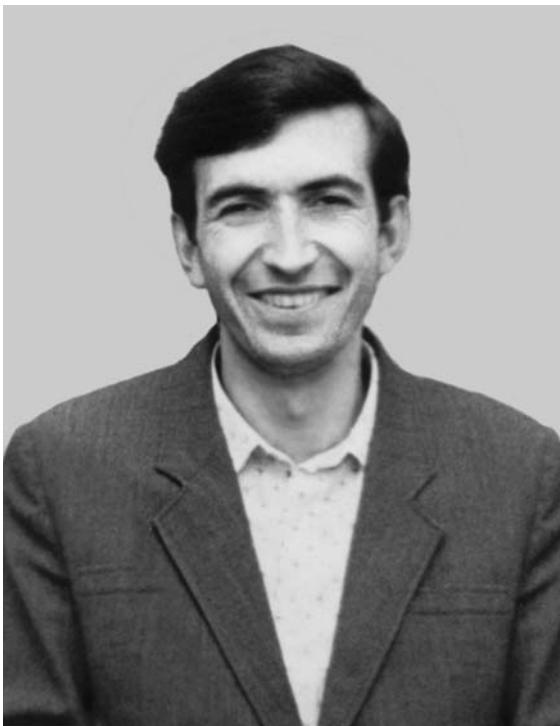
1988

МА МЫН КЪАХ МӘ ЗӘРДАЕ

Ма кә, ма мын къах мә зәрдә,
 Ма кә, ма мә лидз тәргай.
 Ма кә, уыцы хорз изәртә
 Искуы мысдзынә, чызгай!

Әз дәу ме стыр амонд хонын,
 Рацу, иу дзырд дын зәгъон.
 Фәлә ацы хатт дә хойы
 Демә ма ракән, мә бон...

ХӨХДҮТИ ЭНВЕР: 50 АНЗИ

Хъәбулы ад — царды ад...

ХОХОЙТИ Өнвер

РОХС АЕМА ТАР

ЭЛЕГИ

*Ерун си цардгъажуагæ,
рæстзæрдæ силгоймаг
Мæрзати (Дзагкоон)
Полини рохс ном.*

1

Exx, бундортæ —
Рæсугъд дортæ.
Идзулд бонтæ —
Уарzon Мадæ...
Ци хуæрзадæ 'й
Пеци дзол!

2

Нур... Бундортæ...
Царди бонтæ —
Сæ кæнонтæ:
Сæ цурд уадæй
Анæ мадæй,
Ай изол...

3

Ама дзолтæ
Андæр кадæр
Мæнæ еци
Рагон пеци
Анæ хъуæцæй
Бæргæ фицуïй
Ама хинцуй...

4

Уо, мæ хортæ,
Хестæр мадæ
Ашпун неци —
Тæвдæ пеци

Сэргъи гэсэй,
Гэр, нэ фэпэй,
Уэд ци фэцэй?

5

Идард балций —
Тар дуйнемэ...
Мах ба — алци
Кэрэдзэмэн...

6

Айийд — Мадэй,
Е дэр рандэ 'й...
Армэст — арт ба
Гургургэнгэ,
Ай рэуяхснэг,
Мэнэ цума
Кэрдэн зэнгэ —
Цъях цъэрэхснэг,
Тасае-уаса.
Хуэздэр хуаса 'й:
Игъялдзэг ай,
Исцэрдэг ай,
Цэбэл кафуй...
Кэд байраг ай?
Уомэ гэсгэ,
Зэрдэ фэрсгэй,
Нэ байрадэй.
Уэззау гъуди
Мэ сэр уафуй:
Мах нэ цуди
Ци исафуй?
Нэ цард пец ай,
Мах ба — арт, зинг,
'Ма нэхецэн —
Зэнхи сардзин...

7

Зэнхэ мадэ 'й,
Нэ цард — балци,
Уоми алци —
Кэбэл уадэй!

Нэмүг-бенцъу,
Уаёдта зад аёй...
Ци 'й мæ гъенцъун?
Е дэр мард аёй!

8

Нæ зунд, нæхе
Мулкбæл марæн.
Цардæн нæйие
Ниллæмарæн.
Мæнгæ дуйне:
Рохс — талингæн,
Фунук — зингæн,
Уотид араен!

ФÆНДЗАЙ АНЗИ

Уох, мæ царди æнзтæй
Фæххаудтæй фæндзай...
Рохс амонд къæрæстæй
Бакæсуй хатгай.

Уогæ, царди хуæрзтæй
Фæндон рæвдуд ка 'й?
Уо, мæ рæувад æнзтæй
Ратадæй фæндзай.

Тæрнихбæл хæнхитæ —
Хумти ауæдзтау,
Æви амдзæвгити
Бацеу рæнгъитау...

Лæг, аёдта, æ хузæ
Ци цурд аёйевуй?!

Адзал фур мургъузæй
Æдзох æвзедуй.

Ци хузи базон аёй:
Ихæс æви уаргъ?
Игъосун нæ комуй,
Багæлдзуй æ саргъ.

«Үәллаги» тәрхонәй
Ку раууәрдүй маң:
Еугур әнәбонәй —
Нә къәхтә дудагъ.

Ци уайуй әмгъудәй,
Ци дәттүй зуст загъд?!
Кәд ке дзурд әрпудәй?
Ай рәстәг әндагъд.

ХУӘРЗЗӘРӘБӘЛ ЗАРУН

Нә царди мә әнзтән
Ци ай сә тъәбәртт?
Аәфхуәрд әви хуәрзтән
Н 'ахаессүй мә цәстә
Аәппундәр сә фәд.

Мә цәсгом ә хузә
Ци цурд әййевуй,
Гъай-гъай дәр, ләгъуз ай:
Мә хъаурә фәггүз ай, —
Карә фәлевуй.

Цәргә уод мәгур ай,
Куд неци 'й ә бон,
Ци уайуй тингунәй?
Хъисмәт исахурәй,
Кәнүй ә кәнон.

Ци зәгъон мә карән?
Нәй алци фәндон:
Мә тухстәл әндзарун,
«Хуәрззәрә...» — ку зарун
Дәубәл, мә исон!..

ХИЛИКЬИ

Сонт думгә къәрәзтә
Медәмә тонуй,
Базурти пәррәстәй
Цума ци молуй?

Кәд нәтуй ә фәрстәй
 'Ма ести коруй?
 Кәңәй раервазтәй,
 Еске агоруй?

Бәләстән сәхехтә
 Уәхерийәй маруй,
 Фәссурдта тар мегътә,
 Аскъоттәй заруй.

Алкәддәр — хәлхъойтә,
 Нә зонүй: мән, дәу.
 Ави еугур сонт ай
 Е кенә хъәрау.

Рәудумгә пәррәстәй
 «Ледзгити»^{*} гъазуй
 Ави кәд әррәстә
 Иуәнгтә ивазуй.

Ке лимән, азнаг ай,
 Аңәллау — хъурдох?
 Аәтә, ци мәрддаг ай?
 Хиликъи — әдзох!

СЕДЗАЕРИ НИВӘ

*Финсәг Рәмонти Александри
 фәстаг надмә*

Зәронд ку нәма дә,
 Рәстуодти әрвадә,
 Күмә 'й дә хәләф?
 Ци дави тухст мадәй,
 Рейи арфәвардәй,
 Да зәрдә хәстдзәф.

Дә фурттә — ләхъуәнтә,
 Кизги цард-здахәнти
 Агордзәй еске.

* «Ледзгитә» — сувәлләнти гъазт

Дæуæн ба — æрхæнтæй,
Фæндæидзæхсæнтæй,
Батарæй дуйне.

Уодæнкъай — кæстæрæн
Даргъ надбæл нæхстæрæй
Хъисмæти стур цæф.
Дзурдтонцæ хестæртæ:
Фæууй, дан, хуæздæртæн
Сæ цуд дæр хæлæф.

Кæмæндæрти уидæ
Цæугæ мæсуг фидæ —
Хæдзари хецау.
Дæуæн ба дæ нивæ —
Бæласи тунд сифæ:
Тугъдæстъæлд, уæууай!

Нæ кæни тергади,
Куд уадзи дæ мади,
Лæдаргæ, зæгътай?
Æви незæфхуардæй
Кенæ уæгæмардæй
Кæд фæдтæ тæргай...

Бийнонтæ — еу цохæй,
Айид — фиди къохтæй.
Хуцау... Дзæгъæллаг...
Фæндараст, рист фидæ,
Седзæр — æнæ нивæ,
Æносмæ — рохсаг!

2005 анзи 8 апрели

* * *

Нæййес фарнаæ дзурди,
Нæ дæн боц зæрдæй:
Фækкеун мæ цуди —
Еунæг æнкъардæй.

Нæ фæцæй мæ фагæ
Мæн ба уæлтæмæн...
Федар дæн уæрагæй,
Ци зæгъон сæрæн?!

Нæ дæн, халау, тохгæ,
Æргом дзурд — æгæр.
Нæ телун мæ къохтæ
Ескæбæл æз дæр.

Нæй цард æнæ тохгæй,
Æскъола — мæнæн,
Цæстæбæл æдзохдæр
Гъазуй æ тæмæн.

Уинун цъонгмæ цуди
Цъæхрохс æрвгæрон.
Исонбæл — мæ гъуди,
Фæззиннæ, фæдон!

Уæд фарнæ дæ дзурди,
Низзарæ фæндон,
Цæмæй хуæригурдæн
Зæгъæн цæрæнбон.

ЕТТ...

Мæ зæрди сонт цæфæй
Ивууй æрхунæг...
Хъал æрдзи æрмдзæфæй,
Уалдзæги мутдæфæй
Фæллигъдæй хуссæг.

Уарзт амонд агоруй,
Кæми 'й киндзи уат?
Мæйæ кæд губорæ 'й,
Æрттевуй, дан, хорæй
Æдзох парахат.

Зәрдә уарзт ләхоруй,
Фәббоз дән мәйәй.
Ци гъәүй мән хорәй?!
Әрмәст дәуәй корун:
Ма ледзә мәнәй.

Әхсәвә 'ма бонәй
Мә уод — әнәнцад,
Уарзт мә дәумә хонуй...
Етт, уоци губорәй
'Сахудә еу хатт!

АДӘМДИН СФЕРДЫСТАД

НАРТЫ КАДДЖЫТАӘ

Кадджыты иугонд текст сарәзтә
Гүйтъиаты Хъазыбет

Цыппәрәм чиныг¹

СЫРДОН СОСЛАНЫ КУЫД ФÆХУҮДТА

Нартә иу изәр әрәмбырд ысты 'мә цәм кәрәдзийы кой әрцыди. Чи дзырдта афтә:

— Нә иутәм хуынды уыдыстәм, фәлә не 'ннәтә цы хъуудыкәнинц?

Әндәртә дзырдтой:

— Иутәм әгәр арах дәр ма уыдыстәм, фәлә не 'хсән ис ахәмтә, әмәе нырма 'прындәр кәмәе нае уыдыстәм.

Чидәр та загъта:

— Сырдон не 'праеты дәр хәрд фәци, фәлә йәхәдәг никәй хоны.

Уәд та әртә мыггагәй иу ләджы куы фәхонид, уәд ын ай ныббардзыстәм әмәе цәрәд.

Сырдон уыцы ныхәсты рәстәг уым нае уыди.

Уәд Сослан зәгъы:

— Ёз уымән хууамә мәхи фәхонынкәнен, кәддәра куыд кәнид.

Уыйадыл цуаны ацыди 'мә тәрхъус амардта. Рахаста йә 'мә йә Нартәй иу кәестәрән барвыста Сырдонмә, ахәм фәдзәхстимә: «Ахсәв дәм цәудзынән».

Нарты ләппу Сырдонмә баҳаста тәрхъусы 'мә зәгъы:

— Мәнә дын хуын, фәлә зон изәры дәм Сослан цәудзәни.

Сырдон тәрхъус райста 'мә йә сഫыхта. Изәры Сослан ба-цидис, әмәе йә Сырдон хорз ысуазәгкодта. Сослан арфә рагодта 'мә рацыди. Дыггаг изәры дәр Сослан барвыста Сырдонмә: «Цәудзынән дәм!»

Сослан Хәмыцы дәр йемә акодта, әмәе ма тәрхъусәй цы

¹ Дардәр. Райдайән кәс «Мах дуджы» ацы азы 1-аг — 5-әм номырты.

azzadi, уый амыртмырткодтой. Стәй арфә ракодтой әмәе рацыдысты. Әртыггаг изәр дәр та Сослан барвыста: «Цәудзынән та дәм!» Сослан та йемәе акодта Хәмымың әмәе ма зәронд Аңәй. Сырдонән йә тәрхъусәй ницыуал уыд, әмәе ма басәй чи бazzади, ууыл дон ауагъта, стәй йә суанцъәйил бауәларткодта. Әрбацыдысты Сослан, Хәмымың әмәе Аңәе. Сослан фәрсү:

— Цы фыңыс, Сырдон?

— Дә ләвар тәрхъусәй ма чи аzzади, уый.

Сослан зыдта, тәрхъусәй кәй ницыуал ис, уый, фәләе бандхъәлмәкасти, зәгъгәе цы 'рывәрдзәни Сырдон.

Суанцъәйил аг рафыкти, әмәе йә райста Сырдон. Хъәдын къусты цын әривгәдта донджахи тәрхъусы бас, әмәе нае хәринағ уыди, нае әндәр исты.

Сослан фәрсү:

— Ай нын цы дәдтыс, Сырдон?

— Тәрхъусы бас.

— Әмәе фыддзаг әхсәв хуыздәр куы уыди, ныр цәуылнәе афтәе у?

— Уымән әмәе йыл уәд ды ацинкодтай, йә сойтәе йын ды баҳордтай, ноджы йә сәртәе дәр.

— Дыггаг изәр та цәе чи баҳордта?

— Уәд та йын йә бынтае баҳордтай ды дәхәдәг әмәе ма дзы Хәмымың дәр фәхыгътай.

— Уәдәе ма нае ныр та цәмәй хынцыс ай?

— Ныр та тәрхъусы басы басы басәй.

— Әмәе дзы фыд куынәе ис?

— Йе 'стджытәе дзы сты, әмәе фыд дәр ыстджытыл вәййы.

Стәй уый дәр зон: иугъәдон хәринагәй зәрдәе фәхъәбәрвәййы.

— Уый та куыд?

Сырдон зәгъы:

— Ды ус куы 'рхастай, уәд ай фылдәр уарзтай, цәуәтү заманы йә къаддәр уарзыс, цәуәтү фәстәе та йә чысыл уарзыс. Ахәм у, иу хәринаг чи хәры, уый дәр. Әндәра 'хормаг заманы ацы басәй куы ахуыпбытәкодтаис, уәд ай фыддаздаки хуызән бауарзтаис.

Нартәе рацыдысты хуынды 'фсон ницәййагәй Сырдоны хәдзарәй. Ныхасы бадынц Нартәе 'мәе ауыдтой Сосланиты цәугәе.

Уырызмæг зæгъы:

— Сырдоны уазджытæ 'ссæуынц æмæ цæ бафæрсүт, кæддæра цын Сырдон куыд фысым фæци.

Æрбацыдысты 'мæ 'нкъарддæфæй сæхи 'руагътой бадæнтыл.

Уалынмæ Сырдон йæхæдæг дæр фæзынди.

Нартæ фæрсынц:

— Гье, зæронд Ацæ! Ам дæуæй растдæр ничи зæгъдзæни. Сырдон дæ куыд федта сæхимæ?

Ацæ зæгъы:

— Эндæр хуыздæр ма уæд, кæд ын йæ басмæ мæхи найынмæ нæ цыдтæн. Донджахи хæринағ ма исчи фæхæры?

Сырдон зæгъы:

— Зылд нывондаг дæр дæуæй фылдæр нæ хæры. Ды базылд-гонд дæ, мæрдтæм дæ бирæ нал хъæуы, æмæ ын кæй æрхастон, уый дæр агæр уыди.

— Дæ тенкайы бын дæуæн сæры магъз нæй, фæлæ дзы фыд-былыз ис.

Нартæ та фæрсынц Хæмыңы дæр:

— Зæгъ ма, Хæмың, дæумæ та куыд фæкасти Сырдоны 'рхуынð? Хæмың зæгъы:

— Куыдæй фылдæр, уæлдæйттæй мæ хынцынмæ хъавыди, бazzайæггæттæй та — æфсадын.

Сырдон та зæгъы:

— Эмæ цы кæны, дыггаг нывондаг та ды дæ, æмæ ды уæлдæйттæ дæр ахæрдзынæ, уымæй куы афсæдай, уæд уый дæр хæрзиуæг вæйиы. Ды Ацæйы ма фæзм, айяфдзынæ уый дæр.

— Уæдæмæ ды Нартæй хынджылæткæнис æмæ цæ мæстæй марыс.

Нартæ Сосланы дæр фæрсынц:

— Ды та цы зæгъдзынæ, Сосланæ Ныр æртыггаг хатт куы цæуыс Сырдоны хæдзармæ хуындуаты.

Сослан зæгъы:

— Мæнмæ дæр ницы ис уæлдай ныхас. Фылдзаг хатт æм уыдтæн æмæ мын загъта: æз дам иу лæджы нæ фæхонын. Стæй йæм Хæмыцимæ уыдтæн æмæ та мын сусæгæй загъта: «Æнæ æртæ лæгæй мæм цæмæн фæзындыстут?» Эз æртыггаг лæгæн акодтон Ацæйы, æмæ нын цы 'ривæрдта, уый мæнæ сæхæдæг куы дзурынц.

Сырдон зәгъы:

— Да сәр бахәрай, Сослан. Тәрхъусы мард уыди 'мәйин фыдзаг изәр йә сәр бахордтай, дыггаг изәр — йә гуыр, артыггаг изәр та йын йә бас бацымдтай. Дахи бон нае уыди иу тәрхъус бахәрын аәмә мәм иу бон Хәмыцы 'ркодтай, дыггаг хатт ма Аңәйы дәр бафтыдтай. Эртәйә уә фәхынцыдтон, аәмә уын бәсты дәр ницы цәуы. Нартә, сымах мән афәдзәй афәдзмә иу хүйнд фәкәнүт, аәз та уә әртә 'хсәвү фәдфәдил хынцын.

Нартән ницыуал гәнән уыди Сырдоны ныхмә. Уәд кәсынц аәмә Сырдоны гадза 'сниудта. Нартә фәрсынц:

— Цәуыл ниуы да гадза, Сырдон?

— Сымахыл.

— Махыл цәмән?

— Цәмән цә, кәд дам уә нае уырны, әртә ләгәй цә фәхынцыдтон, уый, уәд дам раңаут аәмә цын сә фынгтә фенут, сә хәрәнәт ныр дәр ма аәнәист ысты.

Сослан зәгъы:

— Уәд дын да сәр бахәрәд аәмә йә цармы тыхт әрцу.

— Афтә уәд, — зәгъы Сырдон.

Уалынмә Сырдоны гадза ралыгъди. Йә дзыхы тәрхъусы стәгдар, афтәмәй. Сырдоны фәрсынц Нартә:

— Да гадза та цы фәхәссы Сырдон?

Сырдон загъта:

— Сослан аәмә ие 'мбәлтә мәнмә кәй бахордтой, гъеуыцы стәгдар. Ныр дәр уә ма бауырнәд, тәрхъусы фыдәй цә хорз федтон, уый!

Нартә ныххудтысты, аңдәр зәгъгә ницыуал кодтой.

СЫРДОН АӘМӘ ЙӘ УС

(Вариант)

Нарты ләппутә Сырдоны дуәрттыл әрцәйцыдысты. Кәсынц Сырдон аәмә йә усы митәм. Ус хәдзары дзаумәттә 'дәмә хаста, Сырдон та цә мидәмә хәссы, афтәмәй сә цъәхахст ыди, хылкәннынц.

Нарты ләппутә цәм дзәвгар фәкастысты 'мәйин бол ағыуст фесты.

Дыггаг бол дәр та раңауынц Нарты ләппутә аәмә цә

фыддәр хылгәнгә раййәфтой әмә та цәм кәсгәйә бazzадысты. Фетуист та сты уыцы бон дәр әмә та раздәхтысты. Ёртыгагаң бол дәр раңауынц әмә иуыл фыддәр хъәргәнгә раййәфтой Сырдон әмә йә усы, әгәр стәмәй кәрәдзимә ләдзгуытә систой. Ёмае загътой Нарты ләппутә:

— Адон кәрәдзийы мардзысты, әмә уал цәм бакәсәм.

Фәкастысты та, әмә цыл баизәр и. Раздәхтысты та сәхәдзәрттәм.

Үәл цә фәрсынц ләппуты сәхистәртә:

— Ныр аәртәе болы күни фәңдиыстут әмә күни ницы хәсгәе' ркодтат, күни ницы кусгәе, үәд-иу кәм уыдыстут?

Ләппутә загътой:

— Дәләе Сырдон әмә йә усмә кастыстәм.

— Цы цәм кастыстут? Ус әмә ләг никуы федтат?

— Ус әмә ләг та күиннә федтам, фәләе диссаджы митә кәннынц: ус әддәмә хаста дзаумәттә, Сырдон та мидәмә, әмә нә фидауынц аәртәе болы дәргъы, афтәмәй кәрәдзийы ма-рынмәе' рңыдысты. Нә бамбәрстам, цәмән афтәе кәннынц.

Нарты хистәртә дисы бахаудысты' мәе цәм цышпәрәм бол уынынмәе' рңыдысты. Сырдон әмә та йә ус цъәхахсткәннынц. Уырызмәг цә фәрсы:

— Цәуыл кәрәдзийи тонут, уәхъәрәй Нарты уынгты аңа-уән күннәуал ис?

Сырдон зәгъы йә усәй:

— Хәйрәг аәркодтам әмә мәм нә хъусы.

— Цәмәй дәм нә хъусы?

— Къәвда кәндәни, әмә мын мә дзаума дуармә хәссы.

Ус зәгъы:

— Ёппиндаәр нә уыдзәни къәвда, әмә мын дзаумәттә хурмә хәссын нә уадзы Сырдон.

Уырызмәг зәгъы:

— Ныр цышпар болы хылкәнүт, Сырдон, әмә кәм и дә къәвда уәдә?

— Къәвда уыдзәни, — зәгъы Сырдон, — уәләе арвыл мигъты тымбылтә ис.

Сырдоны ус зәгъы:

— Уыдон хуры мигътә сты.

Сырдон зәгъы:

— Афтәе фәуәд. Нартә мәм ныры хуызән никуы аәртимбыл

уыдаиккой, ныр уә ардыгәй цәугә чи фена, уый зәгъдәни: «Бәдәйнаг фәу, Сырдон, әгайтма Нарты уыйбәрцәй фәхуыдтай, ныр ләг дә Нарты 'хсән!»

Нартә фәрсынц:

— Уый тыххәй нә 'ркәсынкодтай уәдә ныр цыппәрәм бон дәхимә?

— Уәдә уә мә фыдән фәлдисгә кәнын, мыйяг, әмә уә уымән әрәмбырдкодтон!..

Хәмыц фәмәсты ис, кардәвләстәй йә басырдта, фәлә Сырдон цыну фестади 'мә ныппәррәстласта — ацу 'мә йә 'рцах! Нартә ма Сырдоны усән бауайдзәфтәкодтой, стәй фәцыдисты.

Сырдон әрцыди 'мә фәрсы йә усы:

— Цәй, Нартә хъәстагәй фәцыдисты махәй, мыйяг?

— Чи — хъәстагәй, чи — худгәйә.

— Уый ницы кәны уәдә, дунейыл хур дәр не 'ххәссы.

Цы ма загътаид ус дәр!

СЫРДОН АӘМӘ УӘЙЫДЖЫ ФЫРТ

Уәйыджы фырт цуаны уыдис аәмә саг амардта. Саг коммә ас-хъиудта 'мә иу дурджыны бандади. Уышы рәстәдҗы Сырдон та йә хәстәдҗытәй фәңәйциди, әмә саджы мард йә разы февзәрд. Сырдон йә фат әрдиныл авәрдта 'мә хъавәгату ныккода.

Уәйыджы фырт аәм дзуры:

— Фәләуу! Ма фехс! Уый кәңзы дә?

Сырдон фембәрста: тәрсы уәйыджы фырт аәмә зәгъы:

— Де 'взәр сәр иуырдәм, мә саджы 'мбал фәлидзы 'мә аирвәздәні.

— Кәм фәлидзы?

— Да хәдзарыл мауал сәмбәл, комы хъәды баирвәэти. Цәй, әндәр хатт аәм фәзындзынән, ацы саг уал фаг у.

— Уый мә саг күү у! — фәхъәркодта уәйыджы фырт.

— Кәңәй дә саг у! Адон дыууә уыдисты, иу дзы амардтон, иннә дә күүсыфтәг сәрү ахкосәй аирвәэти, нә мә уыттай?

— Ау, ацы саг иунәг күү уыди.

— Кәңәй иунәг уыди, йе 'мбал, чи аирвәэти уый, чысыл дәлдәр күү хызыти.

Нал фидытой дыууә дәр, алчи саджы марды йәхи хуыдта.

Хылмә цә бирә нал хъуыди. Сырдон әмбәрста, тыхәй кәй ницы ахәсдзәни уәйыджы фыртәй уый, әмә зәгъы:

— Хъус мәм уәдә мә ныхасмә.

— Цавәр ныхасмә?

— Мах нә бафидиудзыстәм, фәлә дын зәгъон мә фәндөн.

— Зәгъ.

— Ныр фәсәмбисәхсәв у. Әруләфәм әмә радтәм дзырда кәрәдзийән; боны цъаҳмә нә иу дәр йә цәст нә райтомкән-дзәни. Хуыздәр фын нә чи фена, уый фәүәд саджы мард.

Кәрәдзимә радтой сә къухтә 'мә әрфынәй ысты. Сырдон хин әмә кәләнәй йедзаг уыд. Йә кәрц феппәрста, быдыргъ тыхт ай акодта, цыма хуысгә кәны, уый хуызән. Йәхәдәгә донбылмә ныууади 'мә Донбеттырты кәстәртән зәгъы:

— Уә иу саг мә хәдзармә аскъәфәд, иннае райсом уадындзәй ныууасәд әмәй үәйыджы фырт куы фәрса, уәд-иу зәгъәд: «Әфсати йә фосыл зылди 'мә йә саджы акодта».

Донбеттырты кәстәртәй иу саджы мард Сырдоны хәдзармә аскъәфта. Сырдон та йә кәрцы абырыди 'мә хуырхуыркән. Үәйыджы фырт рәстәгәй-рәстәгмә ракәсрәкәскодта, әмә-иу Сырдоны 'нцад хуысгә куы федта, уәд та-иу уый дәр әрфынәй.

Бон дзирадзуркодта, афтә Донбеттырты иннае кәстәр уадындзәй ныууасыди. Уадындзы хъәрмә үәйыджы фырт фестади 'мә дзуры Сырдонмә:

— Уәләмә сыст, бон әрбарухсытә ис!

Сырдон дәр әнәбарыгомау сыстади.

Уәйыджы фырт фәрсү:

— Цәй, цы фын федтай?

Сырдон зәгъы:

— Ницы ахәм. Цыма Нартәм әрцидтән, әмә мыл Нартә цытимә 'мбәлынц, әмә цә әз саджы фыдәй хорз федтон. Гъеуый дын мә фын.

Уәйыджы фырт зәгъы:

— Әз та федтон ахәм фын, цыма мә зәйтә сәхимә ахуыдтой әмә мыл уызәлысты. Фынгтә тасыдысты алы хәринаң әмә нуазинагәй. Цәст канд хәрдәй нә, фәлә сә уындаң дәр әффәст уыди.

Сырдон зәгъы:

— Да фын растдәр әмә хуыздәр у. Әз дән нәртон ләг әмә хъуамә раст зәгъон. Ахәсс дә сырды.

Уәйыджы фырт акасти 'мә саджы мард уым нал. Зәгъы:

— Цы фәцис саджы мард?

Сырдон зәгъы:

— Да разы дәуән уыди, цы хъуамә фәуыдаид?

Уадындзәй цы ләппу уасыди, уый сә уәлхъус февзәрди 'мә фәрсү:

— Араджы цы хъәркәнүт?

— Нә саджы мард цыдәр фәци, — зәгъы уәйыджы фырт.

— Әфсати уадындзәй куы уасыди, — зәгъы Донбеттырты кәстәр, — уәд йә фәндаг ауылты уыдис әмәй йәхсәй ра-
цавта 'мә йә акодта.

Сырдон зәгъы:

— Гъеуый дын, гъе! Дыууәйә нын нае комдзаг нае дзыхәй фелвәста!

Уәйыджы фырт зәгъы:

— Чердәм ацыди Әфсати?

— Ам комы мидәмә.

Уәйыджы фырт йә фәдыл арасты. Сырдон әмә Донбеттырты ләппу худәгәй мардысты, стәй хәрзбон загътой кәрәдзийән әмә алчи йәхирдәм ацыди.

Сырдон сәхимә 'рцыди. Саг цы ләппу 'рхаста, уымә хорз фынг сарәзтой, стәй Донбеттырты ләппу рафардәг и.

Сырдон рамбылтта уәйыджы фырты. Саджы сәр әд сыкъа-
тә Сырдон йә дуары сәрмә сауыгъта әddәрдыгәй, Җәмәй йә Нартә уыдтаиккөй.

Нартәй ууылты чи цыди, уый фарста:

— Уәдә Сырдонән саг чи амардта?

Ахәм ничиуал бazzади Нартәй, афтә чи нае бафарста. Стәй Сырдон саджы сәр мидәмә бахаста.

Иу изәр Ныхасы бадынц Нартә, 'мә Сырдон зәгъы:

— Мә саджы сәрәй уә алчи дәр куы фарста, уәд мәм хуыздәр исты куы уыдаид, уәд та цы кодтаиккат?

— Уәд та загътаиккам: «Сырдон цәрын базында».

СЫРДОН ӘМӘ ИУДЗӘСТОН

Нартәй әddәмә, Чынтаң дардәр, иу тар хъәды хибарәй царди, Нартәй чи алыгъди әмә Чынтаң хъоды кәуыл бакод-
той, уыңы Иудзәстон.

Иудзэстонмæ Нартæ мæсты уыдысты, Чынтæ та йæ уарзгæ нæ кодтой йæ фыдмиты тыххæй æмæ йæ се 'хсæнæй фервыстой.

Царди Иудзэстон тар хъæды йæ ус æмæ йæ чызгимæ.

Уæд айхъуисти Иудзэстоны чыззы кой. Иудзэстон арæх цыди балцыты, йæ чыззы-иу ыскодта лæппуарæст æмæ йæ йемæ кодта. Кæмыты уыдаид Иудзэстон — алы ран дæр йæ чыззы хорз кой хъуисти.

Æрыхъуистой йæ Нартæ 'мæ Чынтæ дæр, фæлæ ничи зыдта, Иудзэстон кæм цæры, уый. Зылдысты алы рæтты, алы бынæтты, фæлæ никуы ницы ардтой.

Нартæ хæснаг æривæрдтой: Иудзэстоны чи 'ссара 'мæ йын йæ чыззы къухдарæн чи 'рхæсса, уымæн лæваркæнæм хæдзарон сæр фосæй.

Зылди алчи дæр, фæлæ никуы ницæуыл æмбæлди.

Сырдон дæр аивтæй, Нартæй æмæ йæ Чынтæй куыд ничи базыдтай, афтæ зылди Иудзэстоны фæдыл. Нал æхсæв зыдта, нал бон.

Иу райсом уыцы тархъæды фæцæуы 'мæ ауыдта уобау ызмæлгæ.

Уалынмæ дуар фегом, æмæ Иудзэстон рахызти. Сырдон базыдта Иудзэстоны 'мæ йæхи мæгуыргуры араэст акодта, сæр уырдыг æруагъта, йæ боцъотæ ралвыдта 'мæ рацæуы. Донбыл æрлæууыди 'мæ йæхи æхсы.

Иудзэстон, йæ чызгимæ та балцы цыдис, æмæ ауыдтой Сырдоны. Нæ йæ базыдтой чи у, уый, мæгуыр лæг æй фенхъæлдтой, æмæ дзуры Сырдонмæ Иудзэстон:

— Куыд раджы 'хсыс дæхи, мæгуыр лæг?

Сырдон фæзылди цæхгæр æмæ зæгъы:

— Цы бакæнон, фарн æхсад лæгмæ кæсы.

— Ахæм фарнæй цæрæн най, фæлæ чи дæ? Кæдæм у дæ фæндаг?

— Лыгъдлæг дæн Нартæ 'мæ Чынтæй.

— Цæмæн дæ лыгъдлæг?

— Нарты Уырызмæджы хъуджы Чынтæ баҳордтой. Æз æнхъæл уыдтæн æмæ мын Уырызмæт ныббардзæни, фæлæ кæм! Хъуджы æз хызтон æмæ мæ надæй хорз федта, стæй загъыта: «Цалынмæ мæ хъуг кæм ис, уый зæгътай, уæдмæ дæ нæмдзынæн». Мæнæн гæнæн нал уыди 'мæ загътоң, Чынтæ йæ баҳордтой зæгъгæ. Чынтæ дæр мæм ысмæсты сты, кæй цæ 'схъæркодтон, уый тыххæй. Нал цæ иутæм уæндытæн цæрын, нал се 'ннæтæм.

Ралыгътән әмәе айонг әрбахаудтән. Нә зонын, кәдәм ма фәдәуон.

— Уәдәе мәнау лыгъдәг дәе ды дәр Нартә 'мәе Чынтәй.

— Ды Хуыцауәй фәдзәхст у, фәләе дзы мәе хуызән бон никәуыл ма 'ркодта.

Иудзәстон ахъуыдыкодта: «Ай дәр мәнау фәхаяггаг ис, ам мын күңи ис, цәй мәе цуры йәе 'рцәрынкәнөн».

Стәй та зәгъы мәгуыр ләгән:

— Әз ацы бәсты иунәг цәрәг дән. Нә дәе фәнды ам базайын?

Сырдон зәгъы:

— Бәргә, фәләе әз балыләгән нәе бәззын, тыхгәнәг нәе дән. Хәдзармә зилын әмәе фос хизын у мәе бон, әндәр ницы.

— Мәен дәр ахәмәй хуыздәр ницы хъәуы, хәдзары зылдыштыә кәндзынә нәе сылыкъахимә. Мәе чызг әмәе мәхәдәг та стәры цәүдзыстәм.

— Кәд раст зәгъыс?

— Раст зәгъын.

Ныллаууыди Сырдон Иудзәстоны хәдзары. Иудзәстон әмәе йәе чызг та стәры фәңдишты.

Сырдон хәдзардзинон күстүйтә райдыдта. Иудзәстоны сылгоймаг әм кости аивтәй, кәем сусәтәй, кәем әргомәй әмәе Сырдоны цырдзинад йәе зәрдәмә фәңди.

Изәры Иудзәстон йәе чызгимә 'рцыди әмәе кәмәйдәр фос ратәләткодтой. Сырдон сәе размә цырд рауади, афсайдта фосы, 'мәе баңдысты хәдзармә. Әксәвәр ыскодтой, стәй ныххуиссыдысты. Сырдон хуыссыди иннәе хатәни.

Иудзәстон әмәе йәе ус ныхаскодтой. Уәд Сырдон ныхас хъуиста, йәхи худы зәронд фестынкодта, әмәе Иудзәстон кәем хуыссыди, уырдәм батылди.

Иудзәстон йәе усы фәрсы:

— Абоны мәгуыр ләг истәмәе арәхсы?

Ус зәгъы:

— Әгәр цырд дәр ма у, мәе зәрдәмә фәңди.

— Цәмәй?

— Хәдзарызылдыштыә тынг йәе хъус дардта. Фосмә та ноджы хуыздәр кости.

— Уәдәе нәе фәрәдьидтән?

— Нәе, ды цәрай, фәләе мәгуыр у әтәр...

- Імәе цы? — фәрсү Иудзәстон.
- Мәгүүр куынә уаид, уәд ай нахимә бауыромиккам.
- Цәмәй?
- Чи зоны, нә чызызы дәр ын радтиккам, ахәм хәдзардзин куы уа, уәд.
- Ноджы уал ай базонын хъяуы.

Сырдон, уыцы ныхәсты фәстә худы зәронды хуызы фәстәмә раңыди йә бынатмә 'мәе 'схүйссиди, стәй загъта: «Фәләу, Иудзәстон, нал мын фәцәудзынә».

Дыггад бөн дәр та тынгәр йә хъус әрдәрдә Сырдон хәдзармә, әмә та Иудзәстоны усы зәрдәмә тынгәр фәңди. Изәры та куы 'рңыди Иудзәстон йә чызгимә, уәд та фыддәр әппәлд байдыдта ус йә ләгән.

Иудзәстон зәгъы:

- Дыууә бөннөмил ләг ләджы фаг нәма базоны, багәдзә уал кән.

Әртүргаг бөн дәр Иудзәстон әмә йә чызг стәры фәңдысты.

Сырдон та хәдзары митә кодта. Иудзәстон йә чызгән зәгъы:

- Аздәхәм әмә аивәй хъахъхъәнәм нә хәдзармәзиләджы, кәддәра дә мад әңдәг раст зәгъы.

Раздәхтысты. Сырдон цырдәй кусы, стәй та фосы куыст бакодта.

Иудзәстон зәгъы йә чызгән:

- Раст у дә мад, хорз кәсү хәдзармә уыцы мәгүүр ләг.
- Чызг зәгъы:

— Хәдзары кәд ахәм цырд у, уәд стәры дәр хъумә бәzzид.

— Уый хорз уаид бәргә.

— Мәе бар ай бауадзут иу әртә хатты.

— Сурғәт йә кәнис? — афарста йә чызызы Иудзәстон.

— Нә, фәләе йә мемә стәры иу әртә хатты акәнон, әмәйын йә миниуджытә базондзынән.

Сразы ис Иудзәстон. Изәры 'рңысты, сә фәнд усән бамбарынкодтой. Чызг зәгъы йә ныййарджытән:

- Мәе фыд, ды дәхи рынчынафсон ыскән. Мәе мад, ды та рынчынмәкәсәг ыскән дәхи, әмә зәгъут: «Сауфурды бил хизы сәрдҗын саг әмә 'мәе йә игәр куы уаид, уәд фервәзин». Әз ай мемә акәндзынән әмәйын базондзынән йә ләгдзинад.

Цыппәрәм бон куыддәр әрбабон ис, афтә Иудзәстон йәхи әрбарынчын кодта, әмә цыма мәләты къахыл ныллаууыди, йәхи афтә дары. Йә чызг әй фәрсъ:

— Уә, мә фыд! Бирә бәстәтыл күң фәхаттә, уәд әппин наэ зоныс искуы, цәмәй фервәзай, ахәм хос?

Иудзәстон зәгъы:

— Бәргә мын ис хос. Сауфурды был хизы сәрджын саг әмә мә йә игәр ку' уайд, уәд фервәзин. Фәлә чи ис ахәм, әмә уырдәм чи ацәуа.

Чызг зәгъы:

— Әз ацәудзынән, әмбалән та мәгуыр ләджы акәндзынән, уәддәр дзы мә мад тынг әппәлы, әмә йын фенон йә цырдаzinad.

Сырдонән наэ зәгъын йә бон наэ уыди. Араст Иудзәстоны чызгимә Cay фурды былмә. Цәуынц. Сынтәф цыл кодта, әмә Сырдон зәгъы:

— Тәхуды, мәхи доны күң ахуылыздкәнин.

Чызг дәр ысразы әмә иу цады былыл әрүләфыйсты. Чызг цадән иннае фарс әрләууыди, Сырдон та ацы фарс. Сә дарәс раластой. Чызг йә къухдарән дурыл әривәрдта. Сырдон ыскыват:

— Хуыщау, ацы чызг цадмә күң бахиза, уәд дымгә цы рацәуа.

Йә куывд әрцыди. Чызг донмә куыддәр бахызти, афтә дымгә 'рбафутласта. Сырдон цыиу фестади, къухдарән фелвәста 'мә Нартәм ратахти. Зәгъы цын:

— Иудзәстоны чыzzы къухдарән әрхастон.

Нартә ныддискодтой, стәй зәгъынц:

— Хәдзарән сәр дын йә фосәй алчи дәр раддзәни, әмә ахәсс къухдарән, радт әй, стәй дын цәмәй кад ыскәнәм, уый тыххәй, Иудзәстоны чыzzы сәрү астәу цы иу урс хил ис, уый нын әрхәсс.

Сырдон та маргъ фестади 'мә йә бынатмә атакти, әривәрдта дурыл къухдарән. Уый фәстә араст ысты.

Федтой Сәрджын саджы. Чызг әй фатәй фехста, әмә саг мидмард фәци. Акъәртт әй кодтой әмә йын йә игәр рахастой. Сырдон чыzzы цәстмә цырд митә кодта. Әрцыдысты сә бынатмә. Радтой игәр.

Дыггаг бон дәр наэма сыстади Иудзәстон. Йә чызг әй фәрсъ:

— Уәззау ма дә?

— О, удәй тас мын нал у, фәлә ма мә мә ныфс к' уаид. Саукомы ңәрүү сәгүйттә мә уый иғәр к' уаид. Фәлә Саукоммә әңцион ңәүән нәе.

Чызг та зәгъы:

— Әз та ңәуын мәгуыр ләгимә.

Арасты Саукоммә Иудзәстоны чызг әмә Сырдон. Уыди тынг әнтәф, әмә Сырдон зәгъы:

— Иучысыл бәласаууон ку' ауләффиккам.

Чызг ысралы, әмә иу бәласы бын аеруләфидысты. Сырдон йәх худ систа. Чызг дәр йә сәр рапхәлдта. Сырдон урс хилмә фемдзасти 'мә зәгъы:

— Дә хуызән цырд чызг зәронды хуыз райса, уый тугтәригъәд у.

— Цәмәй дән әз зәронд?

— Урс хил — зәронды нысан, әмә дә сәры тәккә астәу әрзади.

Чызг кәсәны акасти 'мә йә сәры астәуәй ыстыдта урс хил. Әмә йә аппәрста, стәй систади, йә быны пәләз әркодта 'мә йәхи дзәбәх аеруагъта. Сырдон ыскуват:

— Хуыщау, ацы чызг кәм афынай уа.

Сырдоны куывад әрциди. Чызг ысхуурыхуыркодта. Сырдон ын йә урс хил фелвәста, маргъ та фестади әмә Нартәм ратакти 'мә зәгъы Нартән:

— Мәнә уын йә урс хил Иудзәстоны чызгән!

Нартә йә аеруыдтой әмә зәгъынц:

— Раст у Сырдон. Ахәсс фәстәмә ацы хил, кәм әй аппәрста, уым әй әривәр, дә кад дәр дын ыскәндзыстәм, фәлә ма нын сараз иу хууыддаг.

— Цы хууыддаг ма у? — фәрсү Сырдон.

— Иудзәстон кәм ңәрүү, уый нын базон, әмә Нарты 'ртә хистәрү фәстә дәу ысхистәркәндзыстәм.

Сырдон та маргъ фестади 'мә атахти. Чызг ма кодта фынәй. Йәх урс хил ын аппәрста, кәм уыди, уым.

Чызг рапхъал и 'мә фәрсү Сырдоны:

— Бирә афынай дән?

— Дәхимә гәсгә бирә, мәнмә гәсгә — цъус.

— Уый та куыд?

— Уый та афтә. Ләг тагъд никуы фәкәны. Тагъды фәцәуы сылгоймаг әмә афтә.

— Цәй, хорз, нә фәндаг дарәм.

Араст та сты дарддәр. Бахәддзә сты Саукоммә 'мә федтой сәгүйт. Чызг та уый дәр амардта, әмәй йын йәигәр системә раздәхтысты фәстәмә. Әрхәддзә сты Иудзәстонмә 'мә йын сәгүүты иғәр бахәрынкодтой.

Әртүргаг бон чызг йәфыды фәрсү:

— Куыд хатыс дәхи?

— Хорз хатын, әнәниз дән, мә ныфс ис ме уәнгты, фәлә ма мә тых мәхимә к' уаид.

— Уый та кәцәй әрхәсгә у?

Сауайнәджы сәр урс дзәбидыр. Уый мын исчи ку' амарид, әмә мә уый иғәр куы уаид хәрынән, уәд бинтон сынәниз уаин.

— Уәдә та мах уымә дәр дыууәйә аңаудзыстәм.

Чызг әмә Сырдон араст ысты. Дзәвгар фәңгиздисты 'мә иу хъәдрәбынмә бахәддзә сты.

Сырдон зәгъы:

— Гъех, гъенең ам әруләф ахсәв, уәд райсом дзәбидыр дәлиау әрпәуид әмә 'нционәй бафтид къухты.

Чызг ысразы 'мә әхсәвиут әркодтой, әрфынәйтә сты. Сырдон маргъ фестади 'мә Нартәм әртакти. Нартә сә Ныхасы изәрбадт кодтой, әмә цын Сырдон зәгъы:

— Базыдтон Иудзәстон кәм цәры, уый.

— Кәм? — фәрсүнц Нартә.

Сырдон цын бацамыңта әппәтдәр, стәй зәгъы:

— Дыууә боны фәстә, цы хъәдәй зәгъынц, уырдәм әрпәуудзыстут.

Йә хәдзары дуар ын сымах н' ардзыстут. Әз хәзарән мидәгәй тәккә дуары цур фәндыр цәгъдзынән, әмәй йәуәд ыссардзыстут.

Нартә бацинкодтой. Сырдон та маргъы хуызы ратахти фәстәмә, әмә чыззы кәм ныгууагъта, уым баләууыди, тәккә суадоны цур. Сә фәллад уадзынц. Райсомраджы фестадисты 'мә цъитийрдәм ысраст ысты. Ауыдтой дзәбидыры. Чызг та йәигәр амардта, әмәй йын йәигәр рахастой. Әрпәдисты Иудзәстонмә, радтой йын дзәбидыры иғәр, әмәй йәбахордта.

Райсомы чызг фәрсү йәфыды:

— Куыд хатыс дәхи, мә фың?

— Тынг хорз! — зәгъы Иудзәстон.

— Уәдәе афтәе кәм фервәзтә, уым дын куывд әмбәлү, — зәгъы Сырдон.

— Раст зәгъыс, мәгүүр ләг, әмбәлү нын куывдкәнын дәр. Кусарт акәнүт әмәе скуывдкәнөн. Хонгә кәй әркәнөн, ахәмәй ам ници цәрү, цыппар уды стәм, әндәр нә.

Сырдон зәгъы:

— Кусарт нәе, кусәртүтә кәнүн дә хъәуы. Хуыңау зонәг, фәләе дәм уәд та цыты уазджытә фәзынди.

— Цәй, уәд та ацы хатт дә фәнд фәуәд. Акән, цас дә фәнди, уыйбәрц кусәртүтә.

Сырдон дәстгай галтә 'рбаргәвста 'мә цә бауәларткодта. Цалынмә уыдан фыхтысты 'мә фынгтә цәттәкодтой, уәдмә Сырдон Иудзәстоны фәрсү:

— Хатыр бакән, мә фысым, фәләе цәмән иунәгәй цәрүс ам?

Иудзәстон зәгъы:

— Иунәгәй бәргә нә уытән, әз цардән Чынты 'хсән әмә цыл тыхкодтон цардәй. Уый цын хәрам уыд әмә Нартимә бадзырдтой, цәмәй мә амарой. Нартә куывд ыскодтой. Ёрсайдтой мә Чынты 'взагәй, фәрасыг мә кодтой әмә зәгъынц: «Афон у!» Нәма бамбәрстон, цәмәй зәгъынц афтә, фәләе сә кәрдтү фындастә стәвдластой. Сәхи мыл ныщавтой әмә мын мә галиу цәст биндарәй фельвәстой. Базыдтон хабар. Фәтәррәстластон, раләууытән цыл. Нартәй кәй цәнкуылтә фәкодтон, Чынтәй та кәй маргә. Уыйфәстә ма мын уым цәй цәрүни фадат уыди? Ёмәхсәвәдҗы сыйстадтән әмә ардәм раңыдтән. Гъеуый дын мә хабар.

— Уәдәе ныр нал бафидауис семә? — фәрсү Сырдон.

— Аххосдҗын уыдан ысты. Сә рәдыйдил куы басәттиккой, уәд цәуылнә.

Сәттә сты фынгтә. Ёвәрын райдытой хәрд, нозт. Уыцы рәстәдҗы Нартә 'мә Чынтае раңауынц. Ёрбахәддзә сты, Иудзәстоны чызг әмә Сырдон сәхи цы цады надтой, уырдәм. Цад сабузта, әмә цын ахизән нал уыди фаллаг фарсмә. Сырдон күхдарән цы дурәй систа, уыцы дур хид фестади, әмә уыцы фарсмә ахызтысты. Цәуынц дардәр әмә сә фәстә адзырдта дур:

— Сырдонән кувут, уый 'руаджы ирвәзут.

Нартә 'мә Чынтае дисы баңыдысты 'мә цәуынц. Ахәддзә сты, Сырдон әмә чызг сә фәллад цы бәласы бын уагтой,

уырдәм. Сә развәндаг тархъәд фестади. Аңауән цын нал ис. Уәд иу урсхил йәхи әрбаздыхтытәкодта, авд ивазны уәрхән бәләстә лыгтәкодта ёмә фәндаг гәрста. Нартә 'мә Чынтә уыцы фәндагыл ахызтысты 'мә цәуынц.

Фәстейә та цәм адзырдәуыди:

— Сырдонән кувут, уый 'руаджы аирвәэтыстут.

Тынгдәр дисы бацыдысты Нартә 'мә Чынтә. Сә цыды кой кәнүнц.

Бахәддәз сты суадоны цурмә, Иудзәстоны чызг ёмә Сырдон сә фәллад цы ран уагътой, уырдәм. Дардәр фәндаг нал арынц. Уәд суадон раивылди 'мә фәндаг айгәрста, стәй йә ивылд әрүнцәди. Нартә 'мә Чынтә иумә цәуынц донвәндағыл. Ныххәддәз сты иу, дардыл чи ныззылд, ахәм къуылдыммә ёмә сә фәллад уадзынц.

Сырдон фынгтә байдзагкодта 'ппәтәй ёмә Иудзәстонән зәгъы:

— Хистәр дә ёмә ракув.

Иудзәстон райдыдта кувын, ёмә фәйнә банызтой. Уыйфастә дылгәгтә дәр баннызтой ёмә әртыггәгтә 'ркодтой. Уыдан дәр баннызтой ёмә та ногәй әркодтой.

Сырдон зәгъы:

— Гъе, Иудзәстон, мә хорз фысым. Афтид хәрд ёмә нуәэтәй нәү циндзинад, фәндыр аңаңын дәр хорз уайд.

Иудзәстон зәгъы:

— Мә фыдәй мын бazzади хорз фәндыр, фәлә дзы чи аңаңыда, ахәмәй нәм ници ис.

— Жәрдавут ма йә! — зәгъы Сырдон.

Чызг фәндыр рахаста. Сырдон фәндыры къәбәлтә базылдытәкодта мә 'рцагъта. Кәм ма уыдис Иудзәстон ёмә йә бинонты цинән кәрон!

Фәндыры хъәр әрхыуыстой Нартә 'мә Чынтә ёмә зәгъынц:

— Сырдоны фыдбылыз нәм хорз афон сиды.

Фәндыры хъәры фәдым Нартә 'мә Чынтә цәуын байдыдтой ёмә 'ссардтой, ләг уәлбәхәй кәм бахызтаид, раст ахәм бахизән. Радыгай дзы бацыдысты. Акастысты, ёмә ауыдтой Сырдоны фәндырәй цәгъдә. Иудзәстон, йә ус, йә чызг та хъусгә кәнүнц. Стәй Сырдон симд әрцагъта. Иудзәстон әрәмдәзәгъдкодта, мад ёмә чызг та симынтае sistой.

Нартæ 'мæ Чынтаэ зæгъынц Ацæмæзæн:
— Фæхабар цæм кæн не 'рцыд.
Ацæмæз дымгæйау атакти 'мæ цæм бадзырда:
— Фарн уæ бадты!
— Фærнæйдзаг уай, Алæгаты кæстæр! Цы хур, цы къæвда
дæ 'рхаста?
— Мæн æрвитгæ 'рчындæуыди.
— Кæмæй?
— Нартæ 'мæ Чынтаэй.
— Цы цæ хъæуы?
— Ардæм цæуынц, кæд цын бар ис, уæд.
Иудзæстон та фærсы:
— Фидыды алдзæн, æви хæцгæ кæннынц?
Ацæмæз й' арц æрсагъта зæххыл, йæ уартын йæ уæлæ 'рца-
уыгъта, йæ фæттæ цыл бандцойкодта аæд æрдын.
Иудзæстон дæр раст афтæ бакодта, æмæ бацыдисты кæрæдзимæ
Ацæмæз æмæ Иудзæстон.
Ацæмæз зæгъы:
— Ныббар, хатыр уæд.
Иудзæстон дæр зæгъы:
— Ды дæр ныббар, хатыр курын.
Радтой сæ къухтæ, стæй Ацæмæз йæ уадындзæй ныууасыди.
Нартæ 'мæ Чынтаэ фенкъуыстысты, фæстейæ цæм радзырдæуыди:
— Сырдонæн кувут.
Фыддæр дисы баҳаудтой Нартæ 'мæ Чынтаэ. Уалынмæ
'рбахæддæ сты. Зæххыл æрсагътой æрçытæ. Сæ цурты цын сæ
уæрттæ æмæ сæ фæттæ дæр æривæрдтой. Райдыдтой исын Иудзæс-
тоны къух радыгай.
Иудзæстон цæ фынгтыл рабадынкодта, æмæ иу рæгъ ракод-
той, дыггаг, æртыггаг дæр.
Уæд цæм иу зæронд лæг æрбацыди 'мæ ракуырдта нуазæн,
стæй зæгъы:
— Бар мын радтут кувынæн.
Бар дын ис.
Зæронд лæг зæгъы:
— Эз кувын Нарты цæрæнбон. Аххосджын ысты Иудзæс-
тоны раз уымæй, æмæ Чынтыл кæй баууæндыйсты. Ныр с'
азым зонгæйæ рацыдисты фидауыны охыл, æмæ цын æз бар
радтон цады сæрты рахизынæн. Цардбæллиц чи кæны, уымæн

Хуыцау цард радтәд әмәе уәе цәрәнбонтә бирәе уәнт, зонд-
джын Нартә!

Зәронд ләг анызта 'мәе ацыди. Чысыл фәстәдәр та фәзын-
ди дыггаг зәронд ләг. Райста нуазән әмәе зәгъы:

— Ныхасы бар мын радтут.

— Зәгъ, цы дә фәнды, уый.

Дыггаг зәронд ләг зәгъы:

— Із кувын Чынты цәрәнбон. С' азым зыдтой Иудзәсто-
ны раз, әмәе цардбәллон уәед сәе цард. Амәй фәстәмә се 'хсән
цәрәг куы уа, уәед әй хорзырдаәм фәзмәг уәнт, хәрамдзинад
цәм мауал уәд! Уә зонд бәрzonд уәд, у' амонд бирә! Фәндаг
цин хъәды әз радтон.

Анызта нуазән әмәе ацыди уый дәр.

Цъус рәстәг рауди, әмәе әртыггаг зәронд ләг фәзынди.
Райста нуазән әмәе дзуры:

— Кувыны бар мын радтут.

— Бар дын ис.

Әртыггаг зәронд ләг зәгъы:

— Із кувын Иудзәстоны цәрәнбоны тыххәй. Иудзәстон
мәстәлгъәд у, афтәмәй маst нәе бахаста нә дәр Нартәм, нә
дәр Чынтәм. Уый тыххәй цын фәндаг радтон әз суадоны цур.
Цәрын әй фәнды адәмимә, әмәе йәе цард сымахимә хорз аңа-
уәд!

Анызта уый дәр йәе нуазән әмәе ацыди.

Сырдон зәгъы:

— Махмәе 'рбацыди әртә хәрзгәнәджы. Амәй фәстәмә
әртә фәткән бazzайәд алцәмәй дәр, царды, хъуыдаджы,
куисты, фынгыл әмәе әппәт ран дәр.

Радтой кәрәдзимә сәе къухтә Чынтә, Нартә 'мәе Иудзәс-
тон. Уый фәстәе систой рәгъытә 'мәе минаскәннын.

Уырызмәг зәгъы:

— О, Иудзәстон! Max нәе рәдыд әргом зәгъәм, Чынты
әвзагәй дә кәй бафхәрдтам, уый нын ныббар.

Чынтәй иу Чыырәе уыди, систади 'мәе зәгъы:

— О, Иудзәстон! Max дәр нәе рәдыд зәгъәм. Барәй дә хъыгдард-
там әмәе дә Нарты къухәй фәаипкәнүнкодтам, ныббар нын әй.

Иудзәстон зәгъы:

— О, Нартә 'мәе Чынтә! Із дәр мәе рәдыд зәгъын. Цәрын-
ны амәлттә зыдтон, фәлә зонд никәмән амыдтон, әмәе уымәй

рәдыйләтән. Хәләг дәр мәм Чынтә уымән систы. Амәй фәстәмә нә хәрззонд кәмә уа, уый йә мауал хәләг кәнәд бацамонынән.

Иудзәстон, Уырызмәг амә Чыырә иумә банызтой, иннәтә дәр афтә.

Уырызмәг зәгъы:

— Дәуән ам иунәгәй уадзән нал и, Иудзәстон хъуамә немә аңауай.

Иудзәстон зәгъы:

— Энә ләвәрттәй нал фәцәудзынән.

Иудзәстон алкәмән дәр ләвәрттә фәкодта — фос уәд, фәллой уәд — амә раздәхти Нартә 'мә Чынтымә.

Нартә 'мә Чынтә Иудзәстонән иумә куывд ыскодтой амә зәгъынц Сырдонән:

— Нә ныхас нә сайәм, артә хистәры дәлейы дын бынат.

Сырдон арбадти артә хистәры дәлейы, стәй зәгъы:

— Уә иу дзырд сыххәсткодат.

Уыйфәстә Нартә 'мә Чынтә Сырдоны номыл нуазәнтә рауагътой. 'Скаджын ай кодтой.

Сырдон зәгъы:

— Уә дыггаг дзырд дәр баххәсткодат.

Уәд Нартә Сырдонән хәдзарән хъуг радтой.

Сырдон зәгъы:

— Гъенир уе 'ртыггаг дзырд бар баххәсткодат.

Уыйадыл Сырдон фосыл фәхәст. Иудзәстон та семә цәргәйә бazzад.

СЫРДОН АМӘ БОРӘТЫ ЧЫЗГ

Сырдон Нарты астәуты, йә хәрәджы дзыхыл цъутта сәвәрдта, афтәмәй йә фәкәны. Нартә худынц амә зәгъынц:

— Цы ми кәнән Сырдон, йә хәрәгтыл цъутта цәмән ис?

Сырдон цә фехъуыста 'мә дзуры:

— Дон нуазынмә цәуы мә хәрәг.

— Ау, уәд ма йә дзыхыл цъутта та цәмән ис?

— Цәмән? Цәмәй дон фәрсүдзгәйә нуаза, кәннод дуртә аназдзәни.

— Цәмәй йын тәрсыс уымәй? — фәрсынц Нартә.

— Й' ахсәны дурты цәнд равзәрдзәни.

— Уадз әмә равзәра.
— Әдүлә стут, Нартә. Дурты цәнд кәм уа, уым нә хуым-гәндән бәззы, нә хостәрстән.

Аңыди Сырдон йә хәрәгимә, фәлә йын дон нә бадардта, афтәмәй раздәхти фәстәмә Нарты ныхасыл.

Нартә йә фәрсынц:

— Бадардтай дон дә хәрәгән, Сырдон?

— Бадардтон.

— Уәдәй йә хәмхудтә хуылызд Җәуылнә сты?

— Донмәе не 'рыххәсти.

— Җәуылнә?..

— Әфсәрмыкодта.

— Кәмәй?

— Нарты зәрәйтә дам Ныхасы баддзысты әмәе уыданәй.

Сә разәй дам мәныл нуазын не 'мбәлы.

— Әмә дә хәрәг Нарты чындз у исты!

— Кәд сә чындз нәу, уәддәр цын сә чындзыты бирәе уарзы, әмәе йә уыдан куы зоной, уәд ыл былысчылтәкәндзысты.

— Җәмән?

— Нартәй зәнәг кәмән нә Җәуы, уый сусәгәй мәе хәрәджы фәагуры.

— Мәңг зәгъыс, Сырдон.

— Уәдәе бафәрсәм хәрәджы.

Сырдон хәрәджы фәрсы:

— Раст зәгъын, мәе хәрәг?

Хәрәг нууасыди:

— И-о-о-о!!!

Сырдон Нартән дзуры:

— Уынту «о», дам, «о»!

— Уәд дә фәлдысты фәуәд!

Сырдон та зәгъы:

— Борәты чындзән нырмә ницы ис. Аңәут, донмәе йә парвитут, стәй кәсүт мәе хәрәгмә, әмәе фендзыстәм.

Нартә Борәтән дзурынц:

— Нә хатырәй уә чындзы донмәе парвитут.

Борәтә сә чындзы парвистой къәртатимә дон хәссынмә.

Сырдонән йә хәрәг әрмакуыр уыди дон нуазынмә, әмәе дзуры йә хәрәгмә:

— Уартә дын әнә сывәллонджын сылгоймаг.

Хәрәг йә сәр разылдта Борәты чындзмә. Хәрәг күйдәр къәртатә ауыдта, афтә ныуусыди 'мә донырдәм Сырдоны къухтәй йәхи атыдта.

Борәты чындзы раз баләууыди, әмә зәгъы Сырдон:

— Уынут, Нартә!

Хәрәг Борәты чындзы къәртатәм ләбуры. Борәты чындз әй нә уадзы, әмә хәрәгимә 'схъуырдухән ысты.

Борәты чындз хъәркәнү:

— Баххуыс мын кәнүт!

Сырдон ныххудти, стәй рацыди 'мә йә хәрәджы иргъәвү. Хәрәг йә фәстәгтыл ысләууыди 'мә Борәты чындзмә гәпкәнү. Сырдон тыхтә-амәлтәй йә хәрәджы бауыраптада 'мә дзуры Борәты чындзмә:

— Ёгъдау фесәфтат, әфсәрмы нә кәңыс хистәртәй, фәлә сә цуры хъәркәнүс.

Борәты чындз зәгъы:

— Ма мә 'схъәркән, Сырдон. Цы мә агурай, уый дын са-раздзынән.

— Уәдәе мын дә цәгатәй заинаг хъуг әркән.

— Хорз! — загъта чындз.

Борәты чындз сәхимә 'ссыди, Сырдон та Нарты ныхасыл рацыди.

Фәрсү та цә:

— Нәма уә уырны, Нартә, мә ныхас?

— Уырны.

— Уәдәе уә чындзытәм ёгъдау нал ис, әфсәрмы нал кәнүнц, уый дәр федтат?

— Федтам, Сырдон.

Борәты чындзән йә ләг Сырдонән зәгъы:

— Хорз нын фәдә, Сырдон, ёгъгъәд нын фәуәд.

Сырдон сәхимә ацыди.

Борәты чындзән йә ләг 'ссыди әмә фәрсү йә усы:

— Гъе, кәйдәр гадза, рагон лымән дә Сырдоны хәрәгимә? Чындз фәтарсти 'мә дзуры:

— Мә бындурыл, уый цытә дзурыс?

— Цы федтон мә цәстәй әрдәбон, уый.

— Никуы мыл жәрциди ай хұызән хабар, бафәрсәм Сырдоны.

Изәры Сырдонмә фәдзырдтой. Сырдон зәгъы Борәты чындзән:

— Кәй загътай, уый мын радт.

Чындзмәй йә цәгатәй әңдәг хъуг хәссынмә уыди 'мә йә фәздон уагъта. Зәгъы:

— Мә цәгатәй мәм хәссынмә цы хъуг ис, уый дәу фәуәд, әрмәст мын раст дзуапп радт.

Сырдон загъта:

— Ма тәрсүт, мә хәрәг әрмахуыр уыди дон нуазынмә, әмә ды күнәе уыдаис, уәddәр әндәр исқәмән дәр бакодтаид афтә. Мәнән та хъуг нае уыди, әмә — уә ләвар бирә.

Ахәм дзуапп радта Сырдон әмә заинаг хъуг әркодта йәхицән.

СЫРДОНЫ ФӘДЗӘХСТЫТАЕ

Сырдон Нартән әмәй йә бинонтән дәр уыди фыдбылыз. Тухәнәй мардта исқай дәр әмәй йә хәдзары дәр.

Иухатт Сырдон йә усән зәгъы:

— Цымә цы кәнис, әз дын күнәе уаин, уәд?

Ус загъта:

— Цәрин, кәд мәгуыр, уәд мәгуырәй, кәд хъәздыг, уәд та хъәздыгәй.

— Уый та цавәр дзуапп у?

— Ды кәй агурыс, ахәм дзуапп.

— Әз дә раст дзуапп агурын.

— Уомә цы, раст дын зәгъын: куыд мә 'рыйиафа цард, афтәй әрвитдзынән.

Сырдон дзуры:

— Хорз уәдә! Әвәддзәгән әппәтзонәг дәр дә?

— Әдиле дәр цәмән уон!

— Дунейы сәфт әрцәудзәни, уый дәр зоны?

— Ды йә зоныс, әмә ма мән йә зонын цәмән хъәуы!

— Нәе, әз дын әңдәг зәгъын, — дзуры Сырдон.

— Ус зәгъы:

— Уомә адәм кәм ләууой, уым уадз әмә әз дәр фесәфон.

Сырдон ныххудти 'мә та зәгъы:

— Дунейы сәфт сылгоймәгтәй у, әмә сылгоймәгтәй ничи фесәфдзәни, ләгтә сәфдзысты.

— Уомә кәд афтә у, уәд чи дәуәй хуыздәр, чи та дәуәй сәфтдәр.

— Уомә әз ку' амәлон, уәд ницы қәнү?
 — Ницы. Адәмы хәрзәджытә кәм уой, уым ды дәр фәләудзынә.

Сырдон зәгъы:

— Нә фәләудзынән дын нә зәгъын әз дәр, фәлә ма мын мә үдәгасәй суадоныдан дурыны 'рбадав.

Ус дурын систа 'мә фәрасти суадонмә. Сырдон әй расырдта 'мә йәх хъәуы кәрон райяфта. Нәмынтае йәх систа. Нартә йәх баиргъәвтой, стәй йәх фәрсынц;

— Цәмән нәмыс дә усы?

Сырдон зәгъы:

— Зонд ын амонын!

— Эмә зонд нәмгәйә фәамонынц?

— Уәдә куыд? Суадонмә йәх 'рвитын әмәе йын раздәр зонд куынә бацамонон, уәд мын мә дурын асәтдән.

— Уәд ын загътаис, дурын ма асәтт.

— Уәд ма йәх цы хъахъхъәннын хъәуы, фәлә йәх ныр хъәуы.

— Эмә дурын куынә асаста.

— Эз дәр әй уымән нәмын, кәннод дурын ку' асәтта, уәд йәх нәмын пайда нал у.

Ацыди Сырдоны ус суадонмә, систа дзы 'мә йәх 'рбахаста. Жервәрдта йәх къонайыл, әмә әнә исты дзургәйә ус әңцад бады.

Сырдон әй фәрсы:

— Цы мәм дә цәстом не 'вдисыс, тигъмә мәм цы бадыс?

Ус зәгъы:

— Хъуыдыкәннын, ды ку' амәлай, уәд кәмәе кәндзынән әфсәрмә 'мә кәмәе нае кәндзынән, ууыл.

Сырдон зәгъы:

— Эмә йәх нырма нәма базыдтай?

— Уәд ма йәх дәүән дзуриң? Никуы мын ницы загътай.

— Уомә хъус, — зәгъы Сырдон, — цалынмә ма әз әгас дән, уәдмә мәнәй кән әфсәрмә, адәмәй — нае. Эз ку' амәлон, уәд та адәмәй кән әфсәрмә, мәнәй — нал.

— Хорз, бахъуыды кәндзынән дә номыл ацы фәдзәхстытә.

— Ноджы ма дын фәдзәхсын цыдәртә.

— Цытә? — фәрсы ус.

— Хъусыс дзәбәх?

— О, хъусын.

— Тагъд уыдзәни мә мәләт, әмә-иу мә хорз дарәсү ма банағаен.

— Цәуылнә?

— Барастыр ләгты уымән цәгъды, әмә 'взары хәрзтү мә әвзәртү. Хъалтә хорз дарәсү уыдзысты 'мә зындонмә цәудзысты, мәгүиртә 'взәр дарәсү уыдзысты — уыдон та дзәнәтмә цәудзысты, ноджы ма...

Ус фәрсү:

— Цы ма ноджы?

— Фәдзәхсын дә.

— Цәмәй ма?

— Ку' амәлон, уәд-иу мын мә сәр рәестырдаем ма банағанынкән.

— Уәдә куыд?

— Мә сәр хъумә уа бынмә әмә мә къәхтә та хәрдмә.

— Уый та куыд?

— Куыд вәйиы, афтә.

— Искуы ма афтә нығәнгә дәр әрцыди?

— Іерцәудзәни гъенýр, уымән әмә зәхх фәфәлдәхдзәни 'мә уәд мә сәр фәүәле уыдзәни, къәхтә та бынмә фәуудзысты, стәй ма ноджы...

Ус та йә фәрсү:

— Цы ма ноджы?

— Хъусыс?

— Хъусын.

— Мә размә дын цал ләджы уыди?

— Нырма ды иу.

— Ёмә дә ногәй чындзы цәуын хъәудзәни.

— Уомә аңаудзынән.

— Ацу дыгаг ләгмә, фәлә ма ноджы...

— Цы та у?

— Лымәнтә дын уыди?

— Ды иу.

— Уомә-иу мә фәстә лымән дәр ыскән, стәй ма ноджы...

— Цы ма?

— Куы мыл кәуай, уәд тынг ма фәриссын кән дәхи, стәй ма ноджы...

— Цы ма зәгъыс?

— Фырмәстәй тәвд хәринаг ма бахәр.

- Хорз. Нæ бахæрдзынæн.
 — Бузныг дæ уыздзынæн, фæлæ ма ноджы...
 — Цы ма дæ ферох?
 — Тæвд хæринаджы фæстæ уазал дон ма баназ.
 — Нæ баназдзынæн.
 — Гæдæйнаг фæу, фæлæ ма ноджы...
 — Цы ма зæгъыс?
 — Къухæй хæссын мæ ма бауадз, фæлæ ма ноджы...
 — Цы ма дæ ферох?
 — Мæ ингæны алыфарс къæйтæ ма нывæрын кæн, афтид сыджыт-иу мыл ныккалынкæн, бамбærстай?
 — Бамбærстон!
 — О, æмæ ма ноджы...
 — Цы та у?
 — Куы мæлай, уæд мæ бæсты ацу ингæнмæ.
 Ус зæгъыс:
 — Аэз ма дæ фервæzon, уыййæддæмæ гъеныр дæр аæу-
 дзынæн.
 Сырдон хъæрзын байдыдта. Иу бон йæхи амардта. Нартæ
 'рымбырд ысты, фæлæ та ногæй хъæрзын райдыдта. 'Сфæлмæцы-
 дысты Нартæ Сырдонмæ цæуынæй æмæ загътой:
 — Ацы хатт ма куы амæла, уæд æм мауал ныццæуæм.
 Иубон Сырдон амарди, æмæ йæ ус кæуы.
 Нартæй йæм ничиуал цыди, зæгъгæ та хъæрзын райдай-
 дзæни.
 Фæстагмæ иугæйттæй цæуын байдыдтой, æмæ 'рымбырд ысты
 Нартæ куыд фæстагмæ. Чырын ыскодтой Сырдонæн æмæ
 фæрсынц Сырдоны усы:
 — Йæ дарæс кæм ысты?
 Сырдоны ус цæм ракаста бызгъуыртæ 'мæ зæгъыс:
 — Адоны ныгæнын кæны йæхи, тынг мын фæфæдзæхста.
 Нартæй ыыл ыскодтой бызгъуыртæ, стæй та уæд зæгъынц:
 — Кæм æй ныгæнæм?
 Иутæ зæгъынц:
 — Нæ уæлмæрдты цур ын бынат нæй, хынджылæгкæндзæни
 мæрдтæй.
 Ииннæтæ зæгъынц:
 — Хъæды йæ банаыгæнæм.
 Аéндæртæ дзурынц:

— Доны был æй банигæнæм, æмæ тагъддæр бамбийа, кæннод нæ йæ тæф фесафдзæни.

Банигæнынæн ын ингæн ыскъахтой доны был. Ус дзуры:

— Къæйтæ æвæрын нæ уагъта йæхицæн.

Нартæ зæгъынц:

— Уæдæ йын фыддæрадæн къæйтæ нывæрут.

Нывæрдтой къæйтæ. Ус та зæгъы:

— Ингæнмæ йæ къухæй ма ахæссут, ластæ йæ акæнут, афтæ фæдзæхста.

Нартæ загътой:

— Уæдæ кæд афтæ у, уæд æй къухæй ахæссут.

Систой Нартæ чырын æмæ йæ къухæй ахастой. Банигæдтой йæ 'мæ фæцыдысты сæ хæдзæрттæм. Рацыди цасдæр рæстæг, æмæ Сырдоны ус худы, йæхи хъæлдзæг дары. Нартæ йæ фæрсынц:

— Дæ лæг амарди, ды та хъæлдзæг дæ?

Ус зæгъы:

— Афтæ мын фæдзæхста, мæ фæстæ дам дæхи ма фæрисынкæн. Уый йын зындæр уыдзæн.

Сырдоны ус иугæндзон масткодта æмæ ныффæлахс, ныццо-ла, ныммæллæг и. Уазал хæринаæгтыл бафтыди хæрыныл.

Нартæ та йæ фæрсынц:

— Тæвд хæринаг хæр, кæннод фæфыдхуыз дæ.

Ус зæгъы:

— Нæ лæг мæ фæдзæхсгæ кодта.

— Ма йæм хъус, уый цæмæй риссай, уый дын бакодта.

Ус тæвд хæринаг хæрын райдыдта æмæ-иу стæй уазал дон нуæзта, æмæ йæ дæндæгтæ риссын байдыдтой.

Нартæ та фæрсынц:

— Цæмæн нуазыс уазал дон тæвд хæринаджы фæстæ?

— Нæ лæг мæ афтæ фæдзæхста.

— Гъемæ дæхи ныннизджынкодтай, фæлтау афтæ маул кæн.

Ус байхъуыста Нартæм, фæлæ уæддæр цæугæ никæимæ кодта.

Нартæ йæм хатынц:

— Ды та лымæн ыскæн, кæд моймæ нæ цæуыс, уæд æмæ дæ цард фенцондæр уа.

— Нæ лæг мæ фæдзæхста, цæмæй лымæн ма 'скæнон.

— Уæдæ фæрæдыдтæ.

Байхъуыста та Сырдоны ус æмæ Хæмыцимæ лымæн ыскодта.

Хәмыйц зәгъы иу бон Сырдоны усән:

— Лымәны цардәй цы кәнәем, фәлтау мын бинойнаг у.

Ус зәгъы:

— Нә ләг мә фәдзәхстә кодта.

— Дә ләджы афонмә донгәлмитә хәрынц, цы йәм хъусыс?

Бацардысты Сырдоны ус әмә Хәмыйц иумә.

Сырдон ныгәд кәм уыд, уыцы ран Донбеттырты сывәлләттә хъазыдысты гүиппирәй. Уәд кәрәдзийы фесхуыстой, әмә Сырдоны ингәны фәргәй рахаудта. Сывәлләттә чырын ауыдтой әмә йә сәхимә аластой. Сырдоны Донбеттыртә адзәбәхкодтой, ңасдәр уым фә epis. Иу бон әримысыди Нартәм Җәуын әмә зәгъы:

— Мә хәдзар куы бабәрәгкәнин.

— Бар дә ис, Сырдон, — загътой Донбеттыртә.

Сырдон рацәуы әмә 'хәвәыгон сәхимә 'рцыди. Бакости сусәгәй әмә диссәгтә уыны. Хәмыйц әмә Сырдоны ус дәларм-уәлармәй адҗын фынәй кәнүнц. Ницы 'сдзырдта Сырдон, фәлә раздәхт. Хәмыйцән сә хәдзары йә хәрәфырт-чызг уыди әмә уырдәм аңыд. Чыzzы хи найгә сыйяфта Сырдон. Бацыди чызгмә әмә, чызг ныххъәркәннымә куыд хъавыди, афтәйин Сырдон йә дзыхыл фәхәцьыди әмә йәм дзуры:

— Хъәр ма кән, чызг, Хәмыйц мә усән цы диссәгтә уынынкәнү, уыдан дын бамбарынкәнен.

Чыzzы Сырдон йә уатмә баппәрста 'мә йын батыхкодта. Әмбисәхсәвты Хәмыйц сәхимә 'сәйицьди, әмә йә Сырдон базыдта. Йә бызгүуыр дарәс акодта 'мә афардәг и. Хәмыйц бацыди 'мә ныххуыссыди, йә хәрәфырты дәр нал абәрәгкодта. Сырдон сәхимә 'рцыди 'мә бахоста дуар. Ус әм раззырдта:

— Кәңцы дә?

— Әз, мәнә мәрдтәйдзәуәт.

— Әмә ацафон чи фәцәуы?

Сырдон зәгъы:

— Ацафон фәцәуынц сылгоймаджы лымән ләгтә, әмә сылгоймаджы удхәсджытә.

— Уома дә мәнмә цы хъуыддаг ис, саударәг усмә?

Сырдон та зәгъы:

— Ныртәккә ардыгәй дә лымән аңыд, федтон әй.

Ус фәтарсти 'мә дзуры:

— Мәнән лымән наәй, уый мә ләг уыди.

— Уый та фылдәр. Саударәг ус мой нәма скәны, әмә дәм уымән фәзындән.

Ус ыстарсти 'мә зәгъы:

— У-у-у, маңы дзур, фәлтау дын лымәнәй ныллаудзынән. Сырдон та йәм дзуры:

— Кәд дә ләджыхай Хәмыңы басабыркәндзынә әмә дә ләгән ницы қаена, уәд ма дын дә уд уадзын.

— Ау, наә ләг раджы амарди.

— Зонын ай. Фәлә Хәмың демә уәларм-дәларм күң хүиссыди, уәд Сырдон систади мәрдтыбәстәй әмә Хәмыңы хәрәфыртән батыхкодта. Ныр хъуыдаг Хәмың базондзәни 'мә Сырдоны мард ыскъаңдзәни әмә йә күйтән бахәрлынкәндзәни. Ма баудаз Хәмыңән къаҳын Сырдоны ингән, қәннод дәхәдәг Сырдоны бәсты мәрдтәм бацәудзынә 'мә зындоны қады хъиамәткәндзынә.

— Хорз, мә уд ма мын ныууадз әмә дын уый тыххәй ныфс дәттын.

— Сырдон йәхи наә равдыста, кәмдәр дәлбынты ныххуиссыд.

Әрбабони. Хәмың дзуры йә хәрәфыртмә:

— Мә дарәс ма мын әрбадәтт.

Чызг систади 'мә йәм бааста йә дарәс. Чыззы уадултыл Җәссыджы фәдтә зындысты.

Хәмың ай фәрсъ:

— Цы кодтай чызг?

Чызг ницы дзуры, йә сәр ныууырдыгмәкодта 'мә йә цәссыгтә 'ркалдысты.

Хәмың та йә фәрсъ:

— Цы кодтай, уый мын зәгъ.

Чызг зәгъы:

— Батых мын чындауыди.

— Чи уыди? Цавәр ләг уыд?

— Сырдзаст, цыргъзонд, цыргъбоцъо әмә цыргъфында ләг.

— Цы дын загъта?

— Загъта афтә, — дзуры чызг, — Хәмың дам мә усимә дәларм-уәларм күңд хүиссы, уый дын бацамонон. Әз мәхни надтоң, әмә мә йә хъәбисы ахаста хүиссәнуатмә. Әмбисәхсәвмә мә систын дәр наә баугъта.

— Җавәр дарәс ыл уыди?
 — Бызгъуыртә.

Базыдта Хәмәң, уый Сырдон уыди уый, фәлә ингәнәй күйд
 рацыди? Ацыди Сырдоны усы бафәрсынмә. Хәдзармә йәм
 комкоммә бацыди 'мә йә фәрсы:

— Исчи дәм уыди?
 — Ничи, мә мәрдтыстән.

— Сырдон мәрдтәй систади 'мә мын мә хәрәфыртәй
 фәхындыкыләгкодта. Ныр ын хъумә ингәнәй йә мард сисон
 әмәй йә гәбәр күйтән бахәрынкәнен.

Ус дзуры:

— Уә, ма бакән уыңы ми, фәлтау мын мәхи бахәрынкән.
 — Цәмән?
 — Удхәссәг мәм дзырдта, әмә Сырдоны ингәныл исты
 күү 'рәяуа, уәд әз уый бәстү мәрдтәм бацәудзынән.
 — Ды мемә уыдзынае.
 — Әмә ма мәнәй мардәй цы кәңыс, удәгас күйнә уал
 уон, уәд?
 — Мәе масти дзы сисдзынән.
 — Уәд әз та кәмәй сисон мә масти, саударәг күү дән,
 нырма мыл афәдз нәе рацыд, әмә ды әрвиләхсәв мә цуры
 күү вәййис.

Хәмәң фәхъуыдыкодта, стәй зәгъы:

— Сылгоймаг хәйрәджы хос у, ие 'взаг та йәхицәй әртывәр
 карздәр у. Да хатыр ын фәуәд.

Сырдоны ус зәгъы:

— Мән дә ныхәстә нә уырнынц.
 — Цәуылнә? — фәрсы Хәмәң.
 — Уымән әмә нәртон ләг ныхас күү кәңы, уәд дзуары
 бын, кәнә ардхәрән бынаты.

Хәмәң ацыди Сырдоны усимә Сырдоны ингәнмә. Уым ард
 баҳордта:

— Уәд әз мәрдты бәхәй фәцәуон дәуән, Сырдон, кәд
 дын мә масти нәе ныббардзынән.

Раздәхтысты фәстәмә. Хәдзары 'rbaiyæftoy Сырдоны.
 Хәмәң фәмәсты ис, фәлә й' ард йә зәрдыл әрбаләууыди
 'мә зәгъы:

— Ох, цәй зын дә, ардахәрд!
 Сырдон худы 'мә зәгъы:

— Ницы кәнү, Хәмүц, ды дәхәдәг кәм батыхкодтай мә хъугән, уым әз дә дыгәрдигән батыхкодтон, әмәй йын цәмәй тәрсис? Хъуг базаинаг уыдзән, фәлә дыгәрдигән фыддзаг ыссыдәй ницы уыдзән, әмәй наә мәстытә ферохкәнәм.

Хәмүц дәр ма цы загътаид, аххосджыны бынаты баҳаудта, әрмәст ма зәгъы:

— Уәddәр мын истәмәй фиддзынә ды мә мәстытә.

Сырдон дзуры:

— Афтә-иу мә уадз, уыййәddәмә дын мәстытә бирә дәр ыскәндзынән. Ныр та дә фәдзәхсын, мә хъугәй цы рәуәд райгуыра, уымә-иу әрцу 'мә йә акән й' афоныл.

Хәмүц рафардәг и мәстәй мәлгә. Фәсмон кәнү й' арда бахәрды.

Сырдон фәрсү йә усы:

— Мә фәдзәхстытае мын иууылдәр сыйхәсткодтай?

— О, низджын дәр ма фәдән.

— Цәмәй?

— Цәмәй, цә, хинәй мыл раңыдтә әмә уымәй. Ды дәхицән Хәмүцү хәрәфыртимә хъаны цард кодтай, әз та фыдәбоны хай бадән.

— Уымән әмә Хәмүцәй лымән ыскодтай, дә саутә нәма систай, афтәмәй дзы мой ыскодтай.

— Адәм мын загътой.

— Ау, ус мәнән уыдтә, әмә адәмы коммә та кәсгәе кодтай? Фәрәдыдтә әмә ныр дәхәдәг цәйау загътай, куы дә фервәзин, уәд мәхәдәг дә бәсты мәрдтәм бацәудзынән зәгъгә, уәд ныр мә бәсты ацу.

Мәрдтә мән сәхимә наә бауагътой.

— Уәдә ма дә мән тыххәй рауагътой?

— О, загътой зәгъгә, дә ус дә фәдзәхстытае не 'ххәсткәны әмә йын йәхі аәрырвит. Ацу ныр, әз та ма Нартимә ацәрон.

— Ма мә арвит, Сырдон, фәлтау мә әндәр исты хуызы рабс дә масть, әз дәр дын хорз куы баххуыскодтон. Хәмүцәй дә фервәзынкодтон, уыййәddәмә дә куыйтән хәрынкодта, стәй ма йын дәхәдәг дәр масть ыскодтай. Мәхи та мын д' амәләты фәстә низджын фәкодтай, тыххәй ма хильн мә къәхтыл.

— Цәй уәдә дын барст уәд, — загъта Сырдон әмә та бацардысты.

Уыдзән ма.

ИРОН ЗАРДЖЫТАË

БЕСАТЫ МÆХÆМÆТЫ ЗАРАГ

Гъей-мардзæ, уæд, дам, сæ барджытæ
 Кæд æмæ тæссæрттæ куы кодтой,
 Гъей, тох, гъе-мардзæ, уæдæ ма,
 Ой, Бесайы-фырт Мæхæмæт, гъей!

Гъей-мардзæ, уæд, дам, дæ сусæг марджытæ,
 Гъей, тох, гъе-мардзæ, куы загътой,
 Ой, Бесаты Мæхæмæт, гъей!

Гъей-мардзæ, дæ фыццаг гæрахæй, дам,
 Кæд æмæ тæсмæртдæ куы кодтой.
 Гъей, тох, гъе-мардзæ, уæдæ ма,
 Ой, Бесаты хорз Мæхæмæт, гъей!

Гъей-мардзæ, фæззыгон цуанон, дам,
 Кæд æмæ сæлавыр амардта,
 Гъей, тох, гъе-мардзæ, уæдæ ма,
 Ой, Бесайы-фырт Мæхæмæт, гъей!

Гъей-мардзæ, лиdzgæ, дам, ма акæн,
 О сылваз Гуыргъохъо, ой,
 Гъей, тох, ма алидз уæдæ, дам,
 Гъей, ма алидз, Гуыргъохъо, гъей!

Гъей-мардзæ, уæртæ, дам, доны был
 Кæд æмæ дæ дзабыр ахаудта,
 Гъей, тох, гъе-мардзæ уæдæ, дам,
 Гъе, уæууæй, гъе, æвзæр Гуыргъохъо, гъей!

Гъей-мардзæ, Әрджынарәджы, дам,
Кәд әмә Елхоты гәмәхтæ.
Гъей, тох, гъе уәдæ, цы кәнон,
Ой, Бесаты Мәхәмәт, гъей!

Гъей-мардзæ, мæ иунәджы зарæг, дам, мын
Чи ныккәндзæн, ме 'мгәрттæ,
Уымæн, дам-иу раттут, уәдæ ма,
Кәд әмә мæ хоты дзәбæхдæр.
Гъей-гъей, Бесайы-фырт Мәхәмәт, гъей!

САНАТЫ БЕСЛАӘНЫ ЗАРАӘГ

Ацы аив зарæг арах зарыдысты Хуссар Ирыистоны хæхты цæræг адæм. Таурæгъы куыд бázзад, афтæмæй Санаты Беслæн царди Захъайы фале Санаты комы. Йæ авд фырты кусынхъом куы фесты, уәд зынвадат ранæй алыгъди быдýрмæ әмә әрцарди Бруты. Уыцы заман, дам, амы зæххытæ уыдысты кæстон әлдæртты къухы. Цардысты дзы, уыдонæн чи куыста, ахæм адæм. Санаты Беслæн йæ фырттимæ хуымгæнд, уыгæрдæнтæ, сærвæттæ амал кæнин кæй райдытта, уый кæстон әлдары зæрдæмæ нæ фæцыд әмæ йæ хъуамæ, иннæ адæм куыннæ базоной, афтæ сусæгæй амардтаид йæ фырттимæ. Беслæны йæ хæргæнæг бафæдзæхста тæссаг хабары тыххæй, фæлæ йын гæнæн куы нал уыд, уәд иунæгæй ацыд йæ фыдбылызы фæндагыл. Йе знæгтæй, дам, ахсæзы амардта, фæлæ йæхæдæг дæр нал аирвæзти.

Зарæг амоны иу адæймаг хъырнджытимæ.

Санаты Беслæн, гъей уәдæ,
Әлдар дæ хоны, гъей,
Иннæ майрæмбон, гъей,
Дæ авд фырттимæ, гъей!

Сæххоны фыйайау, гъей,
Әд уис, аед лæдзæг, гъей,
Къæвдайы хизы, гъей!

Санаты Беслән, гъей уәдә,
 Кәсгөн дәм дзуры, гъей,
 Әд ус, әд зәнәг, гъей,
 Иннае майрәмбон, гъей!

Санаты Беслән, гъей уәдә,
 Уәләх хүымгәнәг, гъей,
 Тауы 'мае ласы, гъей!
 Санаты Беслән, гъей уәдә,
 Ма, дам, ыл баууәнд, гъей,
 Марынмае сайы, гъей!

Санаты Беслән, гъей уәдә,
 Әрыгон хосдзау, гъей,
 Кәдрынды тигъыл, гъей,
 Мәкъүыл амадта, гъей!
 Санаты Беслән, гъей уәдә,
 Дзәнәты бадай, гъей.
 Уыцы мәңгәртәй, гъей,
 Әхсәз амардта, гъей!

ДЗӘХАТЫ ДИАНОЗЫ ЗАРАЕГ

Дианоз әмәе йәе иунәг хо сидзәртә уыдысты. Кәй қәрайә царди, доныл дәр, дам, ын фуфу кодта, кәмәй фәзәгъынц, уыцы хомәе йын, Гуырдзыйы паддзахады цахәмдәр бәрнөн кусағ хъазты кағгакафын әнәгъдау әвнәлд фәкодта. Дианоз әй амардта, йәхойы сәе мадырвадәлтәм бамбәхста, йәхәдәг абырәг алыйғыди. Хъәздгүйты мулк әмәе къазнайы фәллой иста әмәе сәе мәгүүр адәмил уәрста, стәй әнәхъән Тырсыгомәй хъалон исин нал уагъта. Хицәуттә әй амарәттаг снысан кодтой фондз мин сомы — уәды 'хцайә уый тынг бирә уыд. Әхца Дианозы сыхаг хъәуы әрдҗыты сцыбәл кодта. Иу хәедзар дзы чынды әрхаста, әмәе сәм Дианоз арфә кәннынмә куы бацыд, уәд ног чынды нуазәны марг ныккодтой. Чынды, мәгүүр, ницы зыдта әмәе йәе Дианозмә радта. Уый нуазән банизта әмәе йәе уд

систа. Дианозы хо йе 'фсымәры хабар куы базыдта, уәд уый та йәхи доны баппәрста. Хуссар Ирыстоны хәхты ңәрәг адәмәй исчи Дианозы зарәг куы сисы, уәд фәсивәд уайтагъд йә алыварс амбырда вәййинц.

Цы, дам, уын ракодтон,
Уазәгхор Цоцолтә,
Гъей, цы уын ракодтон?
Дзыццылы хәрәгыл
Къәпәлтә куы ластат,
Уазәгхор Джимара.
Уә нәүәг чындзы, дам,
Йә әрпәуән боны
Ләгмардмә куы сайдтат.
Уый уә куы зыдтаин,
Уә лалымы арахъхъ
Авгәй кәй бардыстут, —
Йә комы бәттәен ын
Тәбынтај бастаин,
Уазәгхор Цоцолтә.
Уый уә куы зыдтаин,
Маргәй мә мардыстут,
Хәдмәлхор Джимара,
Уә ног чындзыты уын
Сә фыцдаг әхсәвты
Уә бынтај ластаин.
Сәнайы хъазгә дон
Сигәцтә куы ласта.
О мәнгард Цоцолтә,
Уә чындзы нуазән та
Игәртә куы карста,
Уазәгхор Цоцолтә.

ЦӘЛКОСТЫ ГҮЙМАНЫ ЗАРӘГ

Ой, уәд иу райсом йә галтә сифтындзы,
Гъей, Цәлкосты хорз Гүйман,
Ой, ңәуон, дам, далә быдырмә,
Гъей, мә сабитән хор ласынмә.

Ой, уәд дын куы ныккатаій кәнен,
 Гъей, Цәлкосты хорз ләппу.
 Ныр быдырты цәуон, әмәе дард фәндаг у,
 Гъей, мәгуыр хәххон ләг.
 Гъей, хәхтыл цәуон, әмәе тәссаг у, ме 'мгәрттә.
 Гъей, Цәлкосты хорз цуанон.
 Ой, уәд хәхтыл куы ныффәнд кәнен
 Гъейтт-мардзә сәрән ләг.
 Ой, авдәй, дам, йә размә куы әрләууынц, уәдә,
 Гъей, дә галтә, дам, рауағъд кән, зәронд ләг.
 — Ой, ныууадзут мын сәе, мәнәе хорз адәм,
 Гъей, әндәр гал мәм нал ис, уәдә.
 — Ой, дә сау хъуг та ныzzайдән къобортә,
 Гъей, мәгуыр хәххон ләг.
 — Ой, уәд та мын әфсондз ныууадзут,
 Курәттага у, хәсси ма бапшарут.
 Ой, сәе размә рымдзыл куы 'рбады, уәдә,
 Гъей, рәстдзәвин цуанон.
 Ой, ахсәз дзы рахауди, әвдәм әм куы бадзуры:
 — Гъей, хъәбәр хорз ләг,
 Ой, мән ма амар, дә хъуыддәгтә дын
 Адаәмән чи радзурдзәни?
 Ой, мә мадән иунәг дән, чи йә ныгәндзән,
 Ой, хъәбатыр зәронд ләг?
 — Ой, тыхсгә, дам, ма кән, гъей, дзәгъәлзад,
 Гъей, дә гадза мад та ныйтардзән дә хуызән
 къәбыла, гъей.
 Рухсаг әрбауай, Цәлкосты хорз Гуйман, гъей.

ЗӘРОНД ЛӘДЖЫ ЗАРАЕГ

Ацы зарәг Цәгат Иры арах зарыди хорз
 хъәләсджын Хъесаты Федыр.

Цәвитеттон, Бызыбыны царди, раджы чи бакуырм,
 ахәм цуанон ләг. Иу хосгәрдән бон, хъәуы адәмәй
 кусынхъом чи уыд, уыдон уыгәрдәнтәм куы ацы-
 дысты, уәд зәронд ләджы уайсадәг әнхъәлцау
 чындз федта, фондз барајджы хъәуы фос куыд

фәцәйттардтой, уый әмәе әнахъом сывәллоны фәрцы куырм ләгән хъуыддаг әмбарын кодта. Фәләй йә ләг рәестмәе не 'мбәрста әмәе чындзмәе сдзырда йә номәй, уымәй дәр әй схуыдта «мә чызг». Уәд ын чындз аргомәй ракодта хабар. Зәронд ләг хъәугәрон къуыбыры фәстә әрбадт, иуәхстон берданкә-иу аифтыгъта, әмә-иу чындз берданкәйи дзых давджыты 'рдәм сарәзта. Афтәмәй тыхгәнджытәй дыууәйи амардтой, иннә артә алыгъдысты. Зәронд ләг хъәубәсты әрхуыдта, йә чындзы йәхимә сдзурын кодта. Йәхәдәг куы амард, уәд ын хъәу цырт самадтой, абырджыты цы къуыбыраәй әхста, уым. Куыд дзурынц, афтәмәй цырты бындзәфхад ныр дәр ма ләууы.

Раджы бадәг дә раджы,
Зәронд ләг, уәдәе 'мә.
Раджы бадәг кәд әвәсмон,
Гъей уәрәйдә.
Иу райсом та раджы рабадт,
Гъей уәдәе 'мә,
Иу райсом та раджы рабадт, гъей.
Уәд сәрвәтәй зарәг райхъуист,
Гъей уәдәе 'мә.
Зарәг нә уыд, топшы хъәр уыд, гъей.
Уәд йә чындзмәе афтә дзуры,
Гъей уәдәе 'мә:
«Фәуадз уал, мә чызг, дә уайсадын, гъей.
Гъей уәрәйдә, айтт-мардзәз загъта,
Ләджы сәр, дам, нә куы бахъуиди, гъей».
Бәрзондрындзыл куы рабады,
Гъей уәрәйдә,
Топшы кәсән нал әвзары, гъей.
Гъей тох, куырм зәронд ләг, уәдә,
Топшы кәсән нал әвзары, гъей.
Ерәдзыш ын уайсадағ ног чындз
Ызңәгтү 'рдәм куы саразы, гъей.
Куырмы наемыг, дам, әмбәлаг у,
Гъей уәрәйдә.

Дыууә давәджы куы рамары, гъей.
 Раджы бадәгән куывдә кәенүнц,
 Гъей уәдә 'мә.
 Саурындыл ын цырт самайынц, гъей.
 Ой, рухсаг уай, гъей, зәронд ләг.
 Раджы бадәг кәд әвәсмөн, гъей.

КОДЗЫРТЫ ДЗӘРӘХМӘТЫ ЗАРАГ

О-о-ой, Джиуәргуыба куы 'рәауы,
 Гъей уәдә, чырийаг нын кәм уыдзән, Дзәрәхмәт, гъей!
 О-о-ой, уәд, дам, далә Мәздәгмә фәңгүәүәм,
 Гъей, уырдыгәй сырх мәнау —
 Чырийаг — ысласәм, ләпшутә, гъей!

О-о-ой, кәд, дам, ацы горәты дохтыртә,
 Гъей, әнәе 'ркәсгә,
 Аңә баргә дәндаг дәр на ласынц, Дзәрәхмәт, гъей!
 О-о-ой, ныр, дам, уыңы давджытә мә марджытә,
 Гъей, әнәе схәңгә, әнәе маргә
 Фәндаг дәр на дәттынц, Дзәрәхмәт, гъей!

О-о-ой, уәд, дам, Сәнайы сәрмә, ме 'мбәлттә,
 Кәд әмәе уәлә Саукуызды къутутә, гъей!
 О-о-ой, уәдә куы загъта,
 Гъей, мә бар ма, дам, сә әруадзут,
 Аңын ныххойон сә куызды мукъутә, гъей!

О-о-ой, тох, ныр, дам, горәтәй Мәздәгмә,
 Гъей, кәд әмәе сә тулдәй шпъалтә, ләпшутә, гъей!
 О-о-ой, уәдә,
 Цы, дам, кәнөн, куыд кәнөн.
 Гъәтт, мә ахст туг, дам,
 Мә ронбастәй мә хурхмә ысмалтә, ме 'мгәрттә, гъей!

О-о-ой, тох, кәсгоны кәртү, дам,
 Гъей, кәд кәрчытә әмәе бабызтә, хорз адәм, гъей!
 О-о-ой, тох,
 Дойныйә, дам, куы мәлүн,
 Гъей уәдә, мә уәрдоны та — кәрдзынта әмәе харбызтә.
 Кодзырты Гаппойы фырт Дзәрәхмәт, гъей!

ТЪЭРОЙТЫ БИЦОЛЫ ЗАРӘГ

Ацы рæсугъд зарæг Цæгат Ирыстоны никуы фехъуистон. Хуссар Ирыстоны хæхбæсты йæ арæх зарыдысты. Фæлæ, чи уыди Тъэройты Бицол, уый тыххæй никуы ницы фехъуистон.

Гъей, Бицол, уæззау тох, дам, дыл ныккодта,
Гъей-мардзæ, Тъэройты хорз лæшшу, гъей.
Гъей-мардзæ, тæгæр бæлласæй, дам, мын
Кæд æмæ къалиу ахауди, гъей.
Гъей-мардзæ, Тъэройты хорз Бицол, дам, мын
Афтæ куы бадзуры, гъей,
Гъей-мардзæ, гъей цы дам кæнон ме 'мгæрттæ,
Мæ хæсты заманы, гъей,
Гъей уæдæ, мæ дыууæ цонгæй
Кæд æмæ галиу ахауди, гъей.

Гъей, Бицол, сæ хосгæрсты, дам, мын
Кæд цæвæг æмæ дзæбуджы дæрæнтæ, гъей.
Гъей-мардзæ, Тъэройты хорз лæшшу
Афтæ куы бадзуры, гъей:
Гъей уæдæ, мæ хæсты заманы, дам,
Тархъæды баззади мæ туджы пырхæнтæ, гъей.
Гъей-мардзæ, фæззыгон къæвда, дам, мын
Кæд æмæ æртæхтæй рауары, гъей.
Гъей уæдæ, цы кæнон æмæ, дам,
Куыд кæнон, ме 'мгæрттæ, гъей.
Гъей-мардзæ, Тъэройты хорз Бицол, дам,
Кæд æмæ иу къухæй дæр
Йе знæгтæй æртæйы рамары, гъей.

ТОТИТЫ НИКъАЛАЙЫ ЗАРӘГ

Таурæгъы куыд баззад, афтæмæй Никъала пад-
дзахы æфсады йæ службæ куы ахицæн кодта, уæд
æрцарди Джызæлы æмæ райдыдта сæудæджеры
куыст. Уыди, дам, сæрæн, зыдта адæмимæ цæрын,
уарзтой йæ.

Иу заман Калакәй җербацәйцыд. Әвзәргән-
джытәй йә размә бабадтысты Уәллаг Ларсәй Цы-
мийы астәу, әмә сын хъаматәй хәст бацайдагъ.
Әртәйи дзы амардта, фәлә йәхәдәг дәр фәмард.

Гъей, тох әмә,
Ныр, дам, Арвыкомы фәндаг
Кәд әмә Хъаратәй бардзысты, гъей!
Ой, тох уәдә,
Дәхи, дам, хъахъхъәнай,
Тотиты хорз ләппу, гъей!
Ой, тох загътой,
Дә сусәг знәгтә, дам, дә
Кәд әмә хъаматәй мардзысты, гъей!
Ой, тох әмә,
Ныр, дам, Тотиты Никъала
Афтә күы бадзуры:
Гъей, гъей, уаих, дам, әрбауат,
Мә фәндаггон әмбәлтә,
Ой, тох уәдә,
Кәд мә уәрдәтты, зәгъы,
Кәрдәнтә әмә зәлдәгтә, ме 'мгәрттә, гъей!
Ой, тох уәдә,
Мәнән та мә цәфтән нәй
Бәттәнтә әмә комрәзтә, гъей!
Ой, ой, рухсаг.
Кәд, дам, сә Таранджеlezән сагтә 'мә сәгуыттәй
Дзаг фынгтә самадта, гъей!
Дзәнәтты бадай.
Гъей, гъей, кәд, дам, уызы мәңгәрдтәй
Әртәйи амардта, гъей!

НАРОН ЗӘРОНД ЛӘДЖЫ (ДЗАНАЙТЫ САУЛӘДЖЫ) ЗАРАЕГ

Ацы зарәг әмә йә таурәгъ дәр фехъуыстон
Хъесаты Федырәй. Җәвиттон, Дзанайты Сауләджы
иунәг фырты усракуырдыл мәй рацыдаид, афтә йә
паддзахы әфсадмә акодтой. Ләппуйән йе 'мбал

(йæ ном ын Федыр дær нал зыдта), Алагиры зылды хицауды кусæг, Дзанайтæм фæцагъуыд æмгары, хæргæнæджы охыл. Найгæнæнты, тækкæ куыстайфон та фæзынди. Чындз мидæмæ бацыди фынг ацæттæ кæнынмæ. Уазæг — йæ фæстæ. Чысыл фæстæдæр уайсадæг чындзы цъæхахст райхъуисти. Саулæгæн йæ къухы дыууæсион сагой, сæ кæрæттыл сæгуыты цыргъ сыкъатæ кæмæн уыди, ахæм. Хæдзары фæмидæг. Чындзы дарæс æмæ йæ сæрыйхъуынты уавæр æвдисæн уыдисты уазæджы цъаммар митæн. Зæронд лæджы цыргъ сагой йæ куыст бакодта, уазæг фæмард. Саулæджы Сыбырмæ ахастой æмæ хæдзарыл нал сæмбæлд.

Хуынкъ, дам, рæхойгæ, зæронд лæг,
Хуынкъ рæхойгæ, хорз нарон.
Гъей, дзæнæты бадай, Дзанайты Саулæг, гъей.
Сæгуыты сæрыл, дам, кæд лæгмарæн сыкъатæ.
Гъей, Дзанайты Саулæг, дзæнæты фæбадай, гъей.
Гъей, Сыбыры фæндаг, дам, кæд хъæпæнтæ æмæ
обæуттæй,

Хорз Саулæг, гъей уæдæ,
Хъæпæнтæ æмæ обæуттæй, уæдæ, гъей.
Хуынкъ рæхойгæ, зæронд лæг, гъей.
Хуынкъ, рæхойгæ, хорз Саулæг,
Дæ æдзæсгом тыхгæнæг уазæджы, гъей.
Уæд, дам, Къасарайы дон
Кæд бæлæстæ æмæ кæлдымтæ ласта, гъей.
Хуынкъ, рæхойгæ, хорз Саулæг,
Гъей, дæ сагойы сиукъ, дам,
Тыхгæнæгæн йæ тæнтæ скарста, гъей,
Хуынкъ рæхойгæ, зæронд лæг,
Хуынкъ рæхойгæ, дзæнæты бадай,
Дзанайты хорз Саулæг, гъей.

Зарæггæнджыты ныхæстæй
сæ ныффыста **Къозонты Шамил.**
Цыбыр разныхæсты автор дær уый у.

ФЫДЫБЕСТЕЙІ СТЫР ХӘСТ: 65 АЗЫ

Адәмон хәст.
Стырай, чысылай, нәлгоймагай, сыйгоймагай...

Сидзяргæс.

Кæс, мæ къона, æмæ дæ мацы фeroх уæд!

Арәдзә-мәдзә кодта...

Партизантә. Знаг кәүәд...

Мыйиаг хәсты быдыры искуы...

Хәсты хүймон галтә...

Рындзыл размәбаддышытæ.

Фәндагамонәг нәхионтæн.

Мæнæ цæйас сси, мæнæ!..

Уалдзæг. Фидæны ныфс...

ÆНÆ ХÆСТ ЦАРД, АУ, ÆХХÆСТ ЦАРД НÆУ?..

*X*æстæрхъуыдыгæнæджы фæдыл дзы цас æлгъыстытæ æфтыд æрцыд, уый зын зæгъæн у, фæлæ уæддæр, цымæ, Зæххы къорийыл иу ахæм бон скодта, æмæ дзы кæмдæр адæм алы цытджын æфсаенттæй кæрæдзи кæд нæ цæгъдынц?

Афтæмæй та нæ дуне нырма рæзгæ дуне у, æнхъизгæ — хæдзаргæнæгæн дзы йæ сæр сисыны амал нæма ис, йæ хид йæ ныхæй асæрфыны фадат. Фæлæ та кæс, æмæ, цы бæстыхæйттæ æрзылдта, цы хъæбулты бахъомыл кодта фыдæбæттæ æмæ зæрдæрыстыимæ, уыдон та йын хæсты амæддаг бавæййынц.

Æмæ та уæд Хуыцау сагъæссагæй, хæрзаг, фæзæгъы:

— Дæлæ ме сфæлдыстады тухитæн сæ сæйрагдæр йæхи тугæн дæр туджы кад куыд нæ кæны, цардæн — царды аргъ, фæсмон циу, уый нæ зонгæйæ, йæ фыдæх-джын зонд срæсүджы номыл æрбадын нæ уадзы... Мæ налат фæу, зæххон дзигло, кæд ма дæу уыцы фыд уагимæ адæйма-джы номмæ бирæтæ хъæуы, уæд!

Чи зоны, æмæ зонынджын адæймаг уымæн федылы вæййы, æмæ йын адæй-магау адæймагæй адæмы 'хсæн æбуалгъы зын свæййы цæрин-хæрын. Æндæр ма сæм уæдæ адæммæ кæс: искуыдæр ма иу лæдджы йæ иу удæй дæхицæн, æнæхъæн

дзылләтән, әнәхъән сәдәгай адәмыхатт адәмән фәтк скән! Ноджы ахәм фәтк, ахәм фәтәг, әмәй йыл, дә хуыздәрты тугәй амәст күы уа, уәд дәр къәм абадын ма уадз! Ноджы дын де 'нхъәлцау фәсивәды хәсты быдырты рәдзәгъдә амад мәрдтәй байтауәд йә галиузонд, фәлә кәрдаг дзырды азарәй, әмәй йын ды уәddәр табу кән! Әмәе, комкоммә йәхи азымәй уацары цы милюантә бахауд, стыр хъизәмары хай чи басис, уыдоныл иугуырәй дәр гадзрахатәйцәуджыты фидиссаг такк кәй сәвәрдта, уый та?

О, уый разамындәй фәүәлахиз стәм — нә ахсджиәгты мәрдтү цәнды бын фәкодтам немыцы, сәе иу хәстон ләдҗы марды сәрмә махәй та аст — дәс.

Стәй ма әрмәст уый дәр нә, уый, фәлә...

Хрущев Сергейы фырт Никитә, дам, афтә загъя, зәгъгә, Дзугаты (Джугашвили) Бесойы (Виссарионы) фырт Иосиф (Сталин) күы нә уыдаид, уәд Фыбыбастәйы Стыр хәст дәр йә цәхәр не скалдтаид. Науәд та афтә тыхджынай не схәңцидаид йә арт, уыйбәрц цәринәгты әдзардгәнәг нә басгуыхтаид.

Фәлә махән, зноны советон адәмән (цәй зноны, цәй — нә мәләтү онг!), Хрущев иу хъуыддаджы дәр кады ләг нәу, авторитет. Гъемә уәд та нә номдзыд балхонтәм байхъусәм — фыңғаг дзырды бар Уәлахизы Маршәл Жуков Георгийән:

...Финляндиямә хәст Гитлерән сбәлвырд кодта, Сырх Әфсад цас ләмәгъ у, уый. Фәлә ма уыциу рәстәг сбәрәг ис, Сталин циу әмә чи у, уый дәр. Әппәт уыдәттә уыдисты 1937 — 1938 азты фәстиуджытә, әвирхъау бәлләхы фәстиуджытә.

Уыцы цауты размә әфсәддон кадрә күид цәттәгонд цыдисты — зәгъәм, 1936 азы, әмәе уый фәстә азты — дзырдән, 1939 азы, уыдан кәрәдзиимә абаргәйә, афтә зәгъән ис, әмә әфсәдтә хәстон хуызы бирә әвзәрдәр цәттәгонд кәй цыдисты. Полчытыәй райдай әмәе уыданәй уәләмә әфсәддон хәйттә әнә разамонджытәй кәй бazzадысты, уый иу хабар у, фәлә ма иумәйаг уавәр дәр бинтон сәдзәллаг. Дисциплинә әбуалгы хуызы хәлд цыд, әфсәддонтә-иу барвәндонәй сәхи әбәрәг кәдәмдәрты айстой, дезертиргәтә нәм фәзынди. Бирә командиртә фәрохст, фәуыргъуыайу сты, фидар әгъдау ма күид раздахой, күид әй сәвәрой, уый нал зыдтой.

...Уавәр тәссагәй тәссагдәр күы кодта хәст райдайынәй, уәд Хъаҳъәннынады адәмөн комиссариат тыхтәй-фыдтәй

Сталины сразы кодта, дыууæ къуырийы дәргъы йын фәләгъстәтә кәнгәйæ, цәмәй, сә службә фәстәдәрмә æргъәвд кәмән æрцыд, уйдонæй æфсады рәнхъытәм фәсидәм миуаны æмбисмә æмә ныгуыләндыгәй æфсәддон зылтән сә хъомыс фәфылдәр кәнәм цыппар æфсадәй. Äрмәст нын, уыцы хъуыддагимә иумә скәнүн цы æмбәлд, уымән та бар нә радта, ома арәнты цур ләүүәг æфсәдты, хәстхъом куыд уой, афтә бацеттә кәнүнән. Гитлер, дам, куы батыхса, куы фәцоппайаг уа...

Хъуыддаг æрдәгконды ныуудзынәй та ма æвзәрдәр цы уа!

Уәдә нә промышленность дәр хәстон хәсләвәрдтәм æргомыздәхт афойнадыл не 'рцыд. Уәззау уавәр сәвзәрд хәңән æрмәгимә дәр — ног сармадзантә нәм фәзынд, сәхи нәмгүйтә та сын фаг нәй, афтәмәй иу танчы ныхмә та цәттәйә дарын æмбәлү әнәхъян мин сәрмагонд нәмиджы.

Зәгъян куыд нәй, афтә фәстәзад уыдыстәм топпыхостә кәнүнәй дәр. Немыш та сәхи алы хуызы дәр иттәг хорз бацеттә кодтой — æфсад хәстәввонг рәвдз, штабтә хәләттагæмгүист кәнүнц, уәдә фистәг æфсад, артиллери, танктә æмә авиацийән дәр сә архайд цәдисонәй, кәрәдзи æмбаргәйæ, æмдзæфгæнгәйæ. Иннае ахәм сә хәстон — промышленнен гәнәнтә æмә авналәнтә дәр махәй бирә уәрәхдәр: æртә хатты фылдәр сәм дурәвзалы, дыууæ æмә æрдәг хатты фылдәр та цәнгәт æмә æндон. О, махмә зынгæ фылдәр уыд нефть, фәлә нәм ног хәдтәхджытән фаг нә кодта бензин — зәгъям, МИГ-тән...

Иу дзырдәй, рохгәнинаң нәу, хәст мах промышленнен хуызы, Германимә абаргәйæ, тынг æдзәллагәй, фәстәзадәй кәй æрәййæфта, уый. Фәстәдәр нын æвәджиауы ахъаз фәцис фәсарәнты æххуыс, уәлдайдәр Америчы. Дзырдән, сә «Студебеккертæ» нә уыдысты, зәгъгæ, уәд нә артиллери йә бынатәй фенкъуысынхъом нә уыдаид.

Æмә, алы хъуыддәгтә нә бюрократи куыд къуылымпы кодта, уый та?!

Кәд нын исты әнәнхъәләджы рауд, уәд мәнә уый: немыцы æвирхъяу домбай цәвән тыхтә; сә ныбырстыта кәуылты сарәстий, уымыты алы ран дәр махәй кәм æхсәз, кәм та ма суанг аст хатты тыхджындар кәй разындысты, уыйбәрц æфсәдтә иу бынматмә сәмбырд кәнүн сын кәй бантыст, стәй сә размәбырсæг æфсәдтә афтә хъомысджынәй кәй равдыстой сәхи.

Гъемæ нын æппæт уыдæтты фæрцы фækодтой хæсты райдианты ахæм уæззау цæф.

Хæст куы бацайдагъ, уæд æз Генералон штабы хицау уыдтæн. Тынг æнахъинон уавæрты куыстам. Æппынæдзух дæр мах не-мыщæй фæсте задыстæм, æрæджы кодтам, бынтон æрæджиау ма-иу рахастам, сæ тæккæ цæфыл цы уынаффæтæ хæссинағ уыдысты, уыдон.

Æппынфæстагмæ мын Сталин мæ размæ фарста цæхгæр æрæвæрдта:

— Мах цæмæ гæсгæ æрæджы кæнæм иудадзыг?

Æмæ йын уæд æз дæр комкоммæ дзуапп радтоң, зæгъын, мах куыд кусæм, цы 'гъдауыл, уым хъуыддагæн æндæр хуызы уæвæн дæр нæй. Æз-иу хъуамæ доклад скæнин адæмон комиссар Тимошенкойæн, фæлæ уымæн дæр бæрæг æмæ цæхгæрдзырд уынаффæ рахæссыны бар лæвæрд нæй. Уымæн æмæ махæн нæ хæс у æппæтдæр дæумæ бахæцçæ кæнын. Æрбацу Кремльмæ æмæ уым æнхъæлмæ кæс æмæ кæс, кæд фембæлдзыстæм демæ, уымæ. Боны иу сахатыл, кæнæ дыууæйыл ды бауынаффæ кæнис. Мах раздæхæм, уыцы уынаффæтæ бабиноныг кæнæм æмæ сæ бардзырдты хуызы хæцæг æфсадмæ арвитæм. Уæдмæ хæсты быдыры уавæр аивы. Мах, зæгъæм, фæндыд хъæу Ивановкæ, кæнæ та æндæр искаæцы пункт бахъахъхъæнын, æфсаæтæ бакæнын уыцырдæм. Фæлæ йæ уæдмæ немыц бацасынц. Кæнæ та иннæрдæм: мах сഫæнд кæнæм æфсаæтæ бæрæг рæттæй ракæнын, фæлæ та кæс, æмæ немыц сæ иувæрсты бабырсынц æмæ сын сæ бацæуæнтæ — рацæуæнтæ æрахгæннынц. Мах бынтон дзæгъæлы 8–9 сахаты фесафæм. Уыцы рæстæджы дæргъы не-мыщæг танктæ æрбафсæрынц 40–50 километры, æмæ та мах дæр, ног хабæрттæ райстæйæ, ног уынаффæтæ рахæссæм æмæ та дзыхъхъынногæй ныффæстиат вæййæм...

Хæсты размæйы азтыл дзургæйæ та хъуамæ реалон хуызы нæ зæрдyl фидарæй дарæм, уæд Сталины ныхмæ сдзурын исты фарстаты фæдyl цы амыдта, уый. Рох нæ никæмæй уыдысты 1937–1938 азтæ; æмæ æрмæстдæр хъæрæй зæгъ истæй тыххæй, Сталин раст нæу, рæдигæ кæны, зæгъгæ, æмæ... Уый тыххæй дæрдтыл нæ хъæуы дзурын! Сфæрæзтай исты сдзурын, æмæ, агъуистæй æддæмæ дæр нæма рахызтаис, афтæ дæ ахæр-хæр кодтаиккoy Бериямæ кофе цымынмæ...

Фæлæ дын уæд уæвгæ дæр мæнæйуий Сталины зонд æмæ

хъаруыл гуырысхо кодта — аегэрөн тынг ыл ауюендыдтән...

1942 азы майы мәйи Керчы бынмә маҳ бынтыбыны дәрәнгонд куы ’рцыдыстәм, уәд Сталин карзәй нә бафхәрдта азымджынты, әмә уый та уымән, әмә йә ’мбәрста, комкоммә дзы йәхәдәг бәрнөн кой уыд әмә йәхәдәг бәлвырдај азимаг кәй у, уый. Фыццаджыдәр, не ’фсад размә абырста Сталины цәхгәр домәнмә гәсгә, стәй уыйбәрц әфсәдтә дәр ахәм къуындәт ран уый цәхгәр домәнмә гәсгә сәмбырд кодтой. Ставкә әмә Генералон штаб та әмхуызонәй әндәр уынаффәтү фарс уыдысты.

Ноджы ма, зыгъуыммәзонд уынаффә бакәнгәйә, йә уәләмхасән Сталин Керчы әрдәтсакъадахмә Ставкәйи номәй арвыста катастрофәйән ахъазгәндҗыты — Мехлис әмә Кулики.

Иуахәмы йын әз афтә зәгъын, дә хәдивдҗытә әмә ма әз дәр семә афтә тынг ныффәлладыстәм, афтә схъуырмә стәм, әмә нә уәнг уәнгыл нал хәңци. Бадис кодта, уый та, дам, цәмән. Уый та, зәгъын, уымән, әмә ды әхсәвигәтты куы фәкусыс, уәд демә маҳ дәр фәкусәм. Стәй йә цалынмә базонәм, ды фынәй кәнүнмә кәй аңытә, уый, уәдмә маҳ дәр нә аңауәм әмә нә бахуыссәм. Райсомәй та, ды ма фынәй куы фәкәнис, уәд маҳән та нә тәккә хъазуатон күисты рәстәт раләууы, әмә нын әнә кусгә нал вәййи. Ды сыйтыс боны дыууә сахатыл әмә кусын райдайыс, маҳ та, уәдмә әгас бонырдај бакусгәйә, цәттә вәййәм дә сидтмә дәумә фәзынынмә. Афтә бонәй бонмә, мәйә мәймә. Әмә фырфәлладай адәм сә къәхтүл нал ләууынц.

Диссаг әм фәкаст уыцы уагәвәрд дәр. Уымәй фәстәмә мә никуал бацагуырда фәсәмбисәхсәв...

Ныр та Советон Цәдисы Маршәл Конев Иваны ныхәстәм әрдәрәм нә хъус:

...Мәскуыйы бынмә хәстыты райдиан Ныгуыләны фронт дзырдта Сталинмә, цәмәй әфсәдты Можайскырдәм акәнәм әмә уым әрфидар уәм — хъуыддаг бәлвырда уыд, уавәр йәхәдәг афтә амыдта, фәлә уый не сразы. Әмә немыц размә куы афсәрстой, әмә нә хабар хорз куы нал уыд, катастрофон уавәр куы сәвзәрд, уәд Сталины уд ауд. Тәккә уыцы рәстәт бадзырдта телефонәй Ныгуыләны фронтмә әмә удаистәй, истерикон хъәләсү уагәй йәхи тыххәй әртыккаг цәстомы

дзырдта: «Аэмбал Сталин уәйгәнәг нәу, аэмбал Сталин гадз-рахатәйцәуәг нәу, аэмбал Сталин раст ләг у, йә рәдыйд та уый мидәг ис, амә әгәр кәй баууәндүйд кавалеристтыл, аэмбал Сталин, йә бон циу, уымәй әппәтдәр скәндзән, цәмәй уавәр фәхуыздәр уа, уый охыл».

Хәсты къәсәрыл, әфсад әрбатымбылтә кәнын амә әңгәт тәссаг хъуыддәгтыл хъуыды кәныны бәстү, нә араенты фалейә нәм цы стыр бәлләх әрбаңауинаг уыд, ууыл дәр нә амә, әфсадтә әххәстәй хәстдзәттә скәныныл дәр нә, фәлә уый бәстү хъуыды кодтой уыдәттыл, амә ма нәм чи разындзән гадзрахатәйцәуәг, чи ма разындзән гурысыхойаг, кәй ма фәишпәрд хъәуы цардәй, цалынмә немың нәма әрбаләбурдатой, уәдмә... Гъе, уыдәттыл уыдисты Сталинән уыцы заман йә сағъастә.

...Дызәрдыггаг нәу уый дәр, амә әртын әвдәм-әртын астәм азтә күнә уыдаиккой, стәй әрмәст әфсады нә, фәлә партийы, бәстәйи әнәхъәнәй, уәд мах цыппор фыңцәгәм азмә, цы уыдистәм, уымәй — абарән дәр ын нәй, афтә тых-джында уыдаиккам.

Фыңцаджында, уыдаиккам, о, тыхджында, уымән амә нәм уыдаид цалдәр сәдә мины разагдәр, коммунизмыл иузәрдион, адәймаджы — әппүн ницәй тыххәй кәй бабын кодтам уыцы азты, уыдон...

Амә, әппүнфәстаг, әхсәндзарды атмосферәйи тыххәй. Цыппор фыңцәгәм азы хәст ма әндәр атмосферәимә нә цәстүтил ауайәд, ома әртын әвдәм-әртын астәм азтә нә уыдисты, нә уыдисты уыцы удаист, уыцы әнәүүәнк уавәр, уыцы шпиономани, зәгъгә, уәд күйд уыдаид, уый. Әппәт уыдәттә күү нә уыдаиккой, уәд, — бәлвырд у, — нә бәстә, цы әдзәттә разынд, афтә әдзәттәйә нә ницы хузызы әрәййәфтаид хәст. Уымән дзы уәвән нә уыдаид. Әрмәстдәр әвирхъяу терроры уавәрты уыд хәсты размәйи әнәсәрфат уынаффәтән бынат.

Советон Цәдисы Маршәл Рокоссовский Константин:

...Сталин мә раздәр рафәндарастгәнинаг уыд, стәй мә әнәнхъәләджы фәурәдта амә мын афтә:

— Чысыл-ма банхъәлмә кәс, ныртәккә иу ныхас рауайдзән, амә дәүән дәр уый, чи зоны, цымыдисаг уа.

Амә, Поскребышевмә дзургәйә, загъта, цәмәй фәсида

Козловмæ. Козлов әрбацыд әмæ, кæд хæрз чысыл рæстæг йеддæмæ нæма рауад Керчы катастрофæйи фæстæ, әппæтдæр зæрдыл кæд æтæр хорз дæр ма лæууыдысты, уæддæр ыл Стalin тынг хиуылхæңгæй сæмбæлд, мур дæр ницæмæй равдыста нæдæр йæ маст, нæдæр исты фыдах. Йæ къух ын райста әмæ загъта:

— Хъусын дæм. Цæмæй дæм фæдзурон, уый мæ куырдтай. Цы фарстатæ дæм ис мæнмæ?

Козловы Керчы фронтæн командағæнæджы бынатæй куы систой әмæ йын йæ цин куы фæныллæгдæр кодтой, уæд æрхатыд Стalinмæ, цæмæй йæм фæсида, уый тыххæй. Әмæ ныр дзурын райдыдта, мæн, дам, бынтон дзæгъæлы бафхæрдæуыд, мæнæн, дам, мæ бон цы уыд, уыдон иууылдæр кодтон уавæр фæнывылдæр кæнынæн, мæ тыхтыл нæ ауæрдгæй. Талфутлфæй, раст кæуынхъæлæсæй дзырдта.

Сталин әм уæзбынæй байхъуыста, нае йæ къуылымпы кодта. Дзæвгар әм фæхъуыста. Стæй йæ бафарста:

— Исты ма дæм баззад зæгъинаг?

— Нал...

— Уынис, дæ бон цы уыдис, уый скæнын дæ фæндыд, афтæмæй та, цы дыл әмбæлд, уый скæнын дæр дын нæ бантыст.

Әмæ уæд Козлов Мехлисы тыххæй дзурын райдыдта, цы, дам, мæ фæндыд, цы мын әмбæлд, уыдæттæ кæнын мæ нæ уагъта Мехлис, йæ фындин алы ран дæр цавта, æлхъывта мæ, сизмæлын мæ нæ уагъта, әмæ мын уымæ гæсгæ, растдæр куыд нымадтон, афтæ командақæнæн фадат нæ уыд Мехлисы аххоссæй.

Сталин ай уæзданæй баурæдта әмæ йæ фæрсы:

— Фæлæуу-ма, әмбæл Козлов! Зæгъ-ма йæ, чи уыд уым фронтæн командағæнæг — ды, әви Мехлис?

— Аэз.

— Уæдæ, зæгъис, ды команда кодтай фронтæн?

— О, фæлæ...

— Ды уыдтæ, куыд фронтæн командағæнæг, әппæт опера-

цитæн дæр дзуапдæттæг?

— О, фæлæ...

— Фæлæуу-ма. Мехлис та нæ уыд командағæнæг?

— Нæ уыд...

— Гъемæ уæдæ ды уыдтæ фронтæн командағæнæг, Мехлис та йын нæ уыд командағæнæг? Гъемæ уæдæ алы командаётæ дæр ды хъуамæ лæвæрдтаис, Мехлис нæ фæлæ, о?

— О, фæлæ...

— Фæлæуу-ма. Фронтæн командағæнæг ды дæ?

— Із, фæлæ мæ уый нæ угъта командаækæнын.

— Імæ уæд цæуыннæ дзырдтай телефонæй æмæ уыцы хабар цæуыннæ фехъусын кодтай?

— Мæн фæндыид сдзурын, фæлæ мын нæ уыд гæнæн.

— Ома?

— Мехлис иудадзыг дæр мæ цуры уыд, æмæ мын нæ фæцис фадат хибарæй сдзурынмæ. Уæд мæ йæхи цур бахъуыдаид дзурын.

— Хорз, фæуæд. Імæ йæ цуры цæуылнæ дзырдтай?

Козлов хъусæй лæууыд.

— Кæд афтæ нымадтай, æмæ ды раст дæ, уый та нау, уæд йæ цуры цæуылнæ дзырдтай ардæм? Уæдæмæ, æмбал Козлов, ды, æвæцæгæн, Мехлисæй цас тарстæ, немыцæй уыйас нæ тарстæ. И?

— Ды, æмбал Сталин, Мехлисы нæ зоныс! — фæхъæр ласта Козлов.

— Уымæй гæды зæгъыс, æмбал Козлов. Чи, чи, фæлæ æз æгæр хорз дæр ма зонын Мехлисы. Ныр та мæн фæнды дæу афтæ бафæрсын: цæмæн хъаст кæныс? Ды кодтай команда фронтæн, ды лæвæрдтай дзуапп фронты архайдæн, æмæ дæ уый тыххæй æрдомдæуыд дзуапп, уый тыххæй дæ аиуварс кодтой. Із æй афтæ нымайын, æмæ дын тынг раст бакодтой, æмбал Козлов.

Советон Цæдисы Флоты адмирал Исаков Иван:

...Уым, Керчы бынмæ, Мехлис æдзухдæр йæхи размæ æппærста, разæй-иу уыд. Финнитимæ хæсты дæр йæ тæккæ цæхæры уыд, батальоны рæнхъыты цыд ныббырсты. Фæлæ йæ уыдæттæ, фыцаджыдæр, æназым нæ кæнынц, нæдæр йæ къуымых архайды финнитимæ хæсты, нæдæр Керчы катастрофæйы — æппæтæй тынгдæр аххосджын дзы уый у. Із куыд хъуыды кæнын, афтæмæй уый хъæбатыр нæ уыд, фæлæ схъиуд, фанатикон. О, финнитимæ хæстæн хатдзæгтæ куы кодтой, уæд æз дæр Сталинмæ уыдтæн — Мехлис, Тимошенко, Ворошилов дæр дзы уыдисты. Мехлис-иу куы йæ комментаритимæ фæразæй,

куы-иу дзырдәппарәнтә кодта. Імә уәд Сталин әнәнхъәләджы загъта:

— Мехлис та уәвгә дәр фанатик у, әфсадмә йә хәстәг уадзын нә хъәуы.

Мә зәрдыл ма ләууы, Мехлис уышы ныхәстә мур дәр кәй ницәмә әрдартта, йәхи раздәрау, цымы ницы әрцид, уыйай кәй дардта аәмә дарддәр дәр фыщагау дзырдәппарән кәй кодта, уый...

...Әз әй цас бахууыды кодтон, афтәмәй Сталин йәхи хуызән нал уыд — зәрдәнкүүист фәцис хәсты ахәм райдайәнәй. Категорион хуызы йә нае уырныңта, хәст уәд райдайдзән, уый. Афтә тынг кәй аивта, уый баст уыд, цы стыр бәрн аәм хауд, уымамә — Сталин сахуыр, йә ныхмә иу хъышп-сыпп скәнәг кәй нал уыд, ууыл аәмә дын уалынджы мәнәй йәхи сәвата суанг хәсты фыщаг бонты, йәхицәй дәр ма тыхдҗындәр чи уыд, ахәм тыхтыл. Ахәм тых ын әрәвәрдәуыд йә ныхмә, аәмә уышы сахат йә бон кәмән ницы уыд. Әгәр әбуалгы әфхәрд баййәфта, әппындәр аәм йәхи хуызәнәй ницуал баззад, аәмә, хъуыддаг аәз цас зонын, уымамә гәсгәе йә прострацийы уавәры бахауынмә бирә нал хъуыд...

...Уәд әхсәвәр кодтам бинаг хатәнтәй иуы: къуындәггомау дәргъәццион зал, алырдыгәй дәр дзы чингуыты скъаппитетә әвәрд. Ардәм, уынаффә кәм кодтам, уырдыгәй цәуын хъуыд дәргъәй-дәргъымә ныххизән тыргътыл цалдәр цәхгәр фәзиләнимә. Імә уышы тыргъты аәмә алы фәзиләны фәстә дәр ләууысты хъарагъултә — хъарагъултә дәр нае, фәлә де журнә афицертә чекисттәй. Хъуыды ма йә кәннын, фәсәмбырд уышы залмә ныңцыдыстәм мах, аәмә, фындык уәлхъус дәр наема сбадтыстәм, афтәмәй дын Сталин әнәнхъәләджы куы зәгъид: «Бафиппайдат аәй, цаләй дзы ләууынц уым, уый? Фәцәйцәуыс тыргъты аәмә алыхатт дәр хъуыды кәнныс, уәдә сә кәцы уыдзән, зәгъигә. Кәд аәмә мәнәй ай, уәд мә чыылдымырдыгәй әхсәдзән; куы базилон тигъәй, уәд та мын иннә мә тәккә ныхыл ныххуырсдзән йә хотых. Гъе, афтә сә цурты фәцәйцәуыс тыргъы аәмә хъуыды кәнныс...»

Әз дәр аәм иннәтәу әнцад хъуыстон. Тынг мә фәсагъәс-саг кодта уышы цау. Ныр, бирә азтә куы рацыд, уәд мын цыдәртә фергом, ома уышы цау мын бәрәг цыдәртә бамбараин кодта Сталины цард аәмә уагәй. Әппәт нае, кәй зәгъын аәй хъәуы, фәлә әрмәст цыдәртә...

Советон Цәдисы Маршәл Василевский Александр:

...Сталин хәстон совет әрәмбырд кодта әмәз загъта, Финлянди нын йәз зәххытәй барвәндәй нәз дәтты, әмәз нәз үемә схәцын бахъәудзән, зәгъгә. Генералон штабы хицау Шапошниковмә фәсидтысты хәсты пъланыл әрдзурыны охыл. Кәй зәгъын әй хъәуы, Финляндиямә хәстән рагацу цәттә уыд йәз оперативон пълан, әмәз Шапошников советы уәнгты үымә базонгә кодта. Әппәт дәр дзы хыгъд үыйсты: финнты әфсады хъомыс, цы ног фидәрттәгонд районтә сарәзтой, үйдоны цәттәдзинад хәстмә. Әмә, җәмәй нәз операци фесгүыха, уый тыххәй амынд цыд, цы стыр тыхтә әмәз нәз фәрәзтә бахъәудзән, уый.

Генералон штаб цытә снысан кодта йәз пъланы, әппәт уыдәттә куы ранымадта Шапошников, уәд әй Stalin худәджы бын фәкодта, уый, дам, уәз Җавәрдәр Финляндийы ныхмә цытә бахъуыд, зәгъгә...

...Финнитимә хәст махән рауд стыр худинаджы хабар, не 'фсад Җәстыфтыд әрцид айдагъ фәсарәнты нә, фәлә ма нәхимә дәр. Тынг бирә адәм дзы фәцагъды Хуыцауы дзәгъәлы...

...Немыщимә хәсты тәккә райдайәны Stalin ныххәлиу кодта Генералон штаб — фронтмә арвыстой Ватутин, Соколовский, Шарохин, Маландины...

Әртын әвдәм — әртын әстәм азты фәстиуджытә куыд сахадытой не 'фсадыл, уый тыххәй та... Әрдзурынц, зәгъгә, әртын әвдәм аз, дам, куынә үыдаид, уәд цыппор фыццәгәм азы не 'фсад афтә дәрәнгонд нәз цыдаид. Әз әй карзәрәй зәгъдзынән. Чи зоны, әмәз әртын әвдәм аз куынә үыдаид, уәд цыппор фыццәгәм азы хәст әппындәр нәз үыдаид. Гитлер нәм йәз ныфс кәй бахаста немәз хәст райдайынма, үымән стыр ахъаз фәцис уый, әмәз мах нәхәдәг уәдмә бынтыбыны цагъд ныккодтам нәз хәстон кадрты. Дардыл әй цы дзурәм! Әз мәхәдәг әртын фарәстәм азы үыдтән сәрмагонд къамисы уәнг — уәд Ленинграды әфсәддон зылд Хозинәй Мерецковмә ләвәрдтам. Әмә дзы къорд дивизийән сә сәргъы үыйсты капитантә — үымәй уәлдәр әфсәддон цин кәмә уыд, үйдоны иугуырәй дәр әрцахстой.

...Уыцы Пакты фәрцы нәз Гитлер Җәхдҗын сайд акодта, зәронд сырдонцъиуы зыгуымы муртәй асайәгау...

Генералон штабы хицау Тимошенко цал әмә цал хатты скодта докладтә Сталинән, немыцат әфсәдтә нә арәнтәм хәстәг стыгуыр сты хәстәввонгәй, махән дәр не 'фсәдты Җәттәдзинадыл хъазуатәй архайын хъәуы, зәгъгә, фәлә-иу әй уый кәддәриддәр категорион хуызы ницы скәнын бауагъта. Гитлеры зәрдәхудт райсынаәй тарст...

...Цы йын нә дзырдтам, цы хуызы йын не 'мбарын кодтам нә рәестдинад, фәлә Сталин уәddәр ныщәхгәрмә әмә нә домдта цыфәндыйә дәр уыцы плацдарм немыцәй байсын. Иунәг Хуыцау йә зонаәг, бынтон әнәпайдайә дзы цас адәм ныщәгъдын кодтам уыцы дзәгъәл ныбырыстыты, уымән.

...Сталин хәстон ләг нә уыд, фәлә зондәй та гениалон зонды хицау уыд. Арахстис хъуыддаг тынг арф бамбарынмә, әмә-иу нын йә уынаффәтә ахъаз дәр фесты хәстон хынцинаг бахынцынән...

Хрущевы тыххәй та, куыд фронты Хәстон советы уәнг, афтә... Хрущев уыд әвзыгъд, хъәбатыр ләг, иудадзыг дәр әфсәдтимә, штабты әмә командәгәнән пункты бадын нә уарзта, тырныдта адәмы әхсанмә — уына сәе, семә ныхас кәна. Әмә, цы у, уый зәгъын хъәуы — адәм дәр әй уарзтой.

*Әрмәг ист у Симонов Константины чиныгәй —
«Размышления о И. В. Сталине».*

Гусалты Барисы разныхас әмә тәлмаң

ПУБЛИЦИСТИКӘ

ТЕММОЕВ Саметдин

ХОХАГ АДӘМТЫ ПАДДЗАХАД: ФАДӘЕТТАӘ, ГӘНӘНТТАӘ...

Уәрәсейы Федерацийы Конституци амоны: «Уәрәсейы Федераци — Уәрәсе у демократон федеративон барадон паддзахад республикон формәйы разамындимә». Фәлә царды әңгәздзинад күнд сбәльвирд кодта, афтәмәй хъуыддаг ныры онг бынтон афтә нәма у. Мәнә экономикәйи институты федерализмы социалон-экономикон проблемәты Центры разамонәт профессор Валентей С. күнд зәгъы: «Уәрәсейы цы әхсәнадон ахастдзинәтә рәзынц, уыдан нырма нәдәр демократон сты, нәдәр федеративон».

Әмә цәмәй уыцы хатдзәт скодтаид, уымән фагыл нымайы ахәм уавәр:

әппәтнацион хъуыддәгтыл уәләхоч кәнынц регионалон, науәд та суанг хицән адәмыхәттыты бынәттон интерестә, тырнындзинәтә;

хаттай әхсәнадон иумәйаг хъәздыгдзинәтә, уәлдайдәр та әрдзон исбон — ресурстә, уәрст цәуынц этникон-регионалон ахастдзинәтәм гәсгә;

федеративон паддзахады иуәй-иу субъекттә сәхимә әмгәрон нә уадзынц сә сыхәтты товартә, искәй капиталтә, кусәг тых әмә алыхуызон информации;

федерацийы хицән уәнгтә, уәлдайдәр та махмә, Щегат Кавказы, сә бынәттон хицаудзинады разамынд әвзарынц этникон принциптыл әңцайгәйә, науәд та хион — хәстәгдзинады әууәлтәм гәсгә, чи әмә сә күнд кәимә баст у, ахәм бәрджытә хынцгәйә.

Адәм бастадысты, сә хъуырмә систы царды әнәрай хабәрттәй, се 'вадат уавәрәй, әхсәндзарды социалон хәрәмттәй: иутә, дам, әвәлмонәй «сә дзул мыды тулынц, адджын цай цымынц», иннәтә та мәстәй хәлгәйә сә хус къәбәр нынныхъуырын дәр нә фәразынц, сә къухтәм

әмхасәнтә кәнынц, уәddәр не 'ххәссынц сә хәрзхуымәтәг хъуыдәгтыл дәр. Әмә уыйадыл федеративон паддахад әнәхъәнәй фидардәр нә, фәлә зынгә ләмәгъдәр кәны, йә сәр уәндөндәрәй хәрдмә исын райдайы сепаратизм, центрәй лидзәг тыхтә хъазуатондәрәй скусынц.

Әмә арәхәй-арәхдәр телеуынәнәй хъуысын райдайынц әмә газеттә фәфыссынц ахәм схъәл ныхәстә: саразәм нәхи хәдбар Дардкәсәйнаг Республика, науәд Красноярски, Уралы, Волгәйи, Җәгат Кавказы бирәнацион суверенон паддахадтә! Әрмәст, цымә, уыдон, ахәм хъуыдытә — сидтытә, цас цәрәәцаг сты, цас адәм — бынәттон цәрджытәй — рахәциңц сә фарс? Ацы фарстән бәлвыйрд дзуапп раттын мәнмә ахсәджиаг кәсү. Әмә ма ىыбырәй афәлгәсәм амынд проблемәйи историйыл, җәвиттоны хуызы нәхи Җәгат Кавказ райсгәйә.

Ам цәры 18 милюанмә әвваҳс адәм, сты 100 адәмыхатты бәрц, уыдонән се 'мбис сәхи нымайынц аборигентыл, ома сә рагфыдәлтәй ардәм ам чи цәры, ахәмтә. Фәстаг 10–15 азы нә райгуырән хәхбәстә тынг стыр бәлләхтә бавзәрста, стәй дардәр дәр әвзары алы зындинәтә: уый дын әмә Җәцәнә хәстытә, мәхъхъәл әмә иры ахсән түргалән быщәу, Дагестаны, Кәсәджы, Мәхъхъәлы фыдохтауәг цаутә, мингай хәдзархәлд бинонтә, мәрдтә, Җәфтә, лигъдәттә..

Әппәт уыцы хабәрттәй ыә бындуру әнкъуысын кәнынц нә иумәйаг федеративон паддахадән, ыә политикон әмә социалон ңарды Җәдҗындиңтә ыын уигъынц.

Абонаны ныфссәттән уавәртәй, ләг ыә сомбонәй зәрдәрухс кәй нал у, ыә цоты фидәны мәт әй кәй әвдәрзы бон дәр әмә ахсәв дәр, ыә бон та хуыздәрмә исты аивын кәй нәу, уымәй сәхи интересты сәраппонд фәпайда кодтой алы ахсәнадон әмә мәңгуырнынады иугәндәтә, реакцион тыхтә. Сәхицәй адәмон змәлдүтү разамынц ацаразынц, нациты иузәрдиондәр патриоттә схонынц сәхи әмә сә цытдҗындиң, ахсәджиагдәр хәс раҳонынц адәмы амондҗын ңардыл тох. Уый охыл та, дам, нә саразын хъәуу полиэтникон, ома бирәнацион хәдбар паддахад, «Стыр Черкесистон», «Тюркаг адәмты Җәдис», «Стыр Дагестан», «Җәгат Кавказы пысылмон паддахад — имамат» әмә а. д.

Үәвгә та әдүлдүтә не сты уыцы фәлвых фәтәгтә, сә хъуыдытә

әмәе фәндәттән ахадгә бындуру сәвәрынц: хохаг адәмтә, дам, ныр мингай азты дәргызы ңәрүнц фәрсәй-фәрстәм, сәе бирәе әгъдәуттә фемхуызон әмәе фенгәсән сты, сәе фылдәры сын иу дин — пысылмон — кәрәдзиуыл бәтты, уәдәе сәе менталитет — дунеәмбарынад дәр ницы уыйбәрц хъауджыдәр кәны кәрәдзийә, ләджы кад сәм әмхуызон бәрzonд әвәрд у, әмхуызон нымад сәм у сылгоймаг, әмхуызон табу кәнынц сәе байзәддәгты фидәнән, әмхуызон аргуыц кәнынц хистәрән... Гъемәе, дам, нын әппәт үыдәттә ахъаз үыдзысты иу паддахады әмбар-әмсәрәй ңәрүнән, фидыдәй.

Үымәе гәсгәе ахәм ныхәстә, ахәм фәндәттә әмәе хъуыдтыә-идеятәм бәрнондаәр әргомыздәхт хъуамәе уа федера-лон Центр, наукон ңәстәнгасәй сәм кәсын әмбәлы әнае ңиу-вәдис әмәе хъәрахстәй. Хъуыддагән йәе ратәдзәнтә зонгәйә, сепаратизмы фәндаг нә кәдәм асайдзән, уый әмбаргәйә хъуамәе ңәуя политикон әмәе идеологон хуызы аргъонд ахәм әхсәнадон змәлдүтән, куыд Кавказы хохаг адәмты Ассамблея, Кавказы адәмты Конфедераци, репрессигонд адәмты Конфедераци, әнәминәварадон адәмты Организаци, Кавказы Әмхәларады Хәдзар, Хъубан-Терчы хъазахъәгты ңәдис әмәе ма ноджыдәр әндәртән.

Фәләе ныр та ма хәрзىбырәй әрдзурәм, фарстайы истори зәрдыйлдаргәйә, ис Җәгат Кавказы хицән полиэтникон паддахад саразән, әви йын нәдәр фадәттә ис, нәдәр ын ницы хуызы ис гәнән, зәгъгә, ууыл.

Чырыстийы Райгуырды размәйы VI әнусаәй Чырыстийы Райгуырды фәстә XV әнусы оңт Җәгат Кавказы адәмтә үыдзысты ңагъардарәг паддахадты ңәрджытә — Боспоры хәдхәәг паддахад, Синдикә, Хазарты каганат, стәй та систы феодалон ахастдзинәдты равзәрдән әвдисән — Аланыстон.

Әхсәнадон хәдзарады рәэст әмәе күистадон тыхты прогрес-симә иугай-дыгай зынын райдыттой мононацион паддахадтә: Кәсәг, Черкесистон, Дагестаны ханад... Уыдонән се 'ппәтәй хъомысдҗындаәр үыдис Кәсәдҗы паддахад — фыщагдәр уый бацәдисон Уәрәсеймә. О, фәләе ацы хәдбар паддахадтән сәе дут ңыбыр рауад, уымән әмәе сәм, иуәй, сәе тыхдҗын сыхәгтә ләбурдтой-бырстой, иннәмәй та сәхи мидбәстәты дәр нәе фидыттой, хъәздыг адәмәй алчидаәр йәхі уәлдәр әвәрдта, нәе сәм үид политикон әмәе идеологон иудзинад дәр.

1774 азы хәсты Уәрәсе фәуәлахиз Туркыл. Сарәстой Күчүк-Кайнарджиий фидыды бадзырд. Уәрәсе иттәг разәнгардәй райдыдта политикә, дипломати, хәстон әмә администраторион мадзәлтты фәрцы Цәгат Кавказы колониалон системәйи хиңцаудзинад фидар кәнин. Уый фәахъаз хәэххон адәмтү иумәйаг тыхгәнәджы ныхмә сәмвос кәнинән, фемәдис сты. Национ сәрибары сәрвәлтау тох — 1785—1791 азты сих Мансуры разамындәй наә фесгуыхт. Дзәвгар фылдәр ахаста имам Шамилы хәст. Ноджы ма сын Мәхәмәт-Аминимә бантыст, къорд адәмыхатты кәм байу сты, ахәм теократон имаматтә саразын. Ёрмәст та уыдан дәр боныфәстагмә састы бынаты баззадысты. Уыйадыл Уәрәсе Цәгат Кавказы адәмтү йә дәлбар скодта. Хиңән паддзахадтә сә руайя, уәд та ма формалон хузызы — исты автономитә-йедтә, ууыл дзурән дәр наә уыд.

Уалынды Уәрәсей 1917 азы фәд-фәдыл дыууә революцийы аәрцид — февралы әмә октябрь. Колониалон әлдарады системә бындуронәй базгъәләнтә, Терк, Хъубан әмә Дагестаны фәзындысты Рәстәгмәйи Хиңцауды комитеттә. 1917 азы 5 мартъиы хохаг интеллигеницийы хъәппәрисәй сарәэтәуыд иугонд хохәгты Цәдис Дзәуджыхъәуы. Уый йә сәирагдәр нысаныл нымадта, цивилизаци әмә пысылмон дины бындуруттыл әңцайгәйә, Цәгат Кавказы адәмтү федеративон республикәйи аräенты мидәг сиу кәнин. Уый, XIX әнусы пысылмон паддзахад саразыны фәлтәрәентимә абаргәйә, бирә размәциддәр хъуыддаг уыд. Фәлә та ныр дәр сә бастдинады, сә байуы ахсджиагдәр мадзал уыд ислам.

Адон сә фәндтә-уынаффәтәй хъуыддагмә нәма рапхызтысты, афтәмәй та Дзәуджыхъәуы уыцы аз әмә уыцы мәй аräэт аәрцид «Хъазахъы әфсәддон хиңцауд», йә сәргъы Карапулов М., Паддзахадон Думәйи депутат. Бирә әнхъәлмә кәсүн наә бахъуыд иннә паддзахадон аräэтадтәм дәр — 21 октябрь фәзында хъазахъы, хохаг әмә быдираг сәрибар адәмтү федеративон паддзахад — йә разамонәг кадет Харламов В. Уыцы аз 1 декабры та сарәэтәуыд Терк-Дагестаны республикә, йә сәргъы кънийаз Капланов А. Әмә се 'ппәты ныхмә дәр бардҗынәй әмә хъәддыхәй ләууыдисты Советтә — адон сә фәдыл адәмьи дзәвгардәр хай асайдтой, дзәнәтон фидәнәй сын зәрдәвәргәйә. Әмә чысыл фәстәдәр әнционәй фәуәлахиз сты,

советон хицаудзинад әвдай азы әмгъуыдмә әрфидар Цәгат Кавказы дәр.

О, фәлә нәем уәddәр хицән бирәнацион паддзахад саралыны бәллиц боны фәткәй ист нә цыд. Әмә 1920 азы 17 ноябрь, күйдәр Мидхәст банцад, афтә Дзәуджыхъәуы күсын райдыта Терчы адәмты съезд. Үым уынаффә рахастой Хәэхон Автономон Социалистон Республикае саразыны тыххәй. Әмә уыцы уынаффә суанг Әппәтуәрәсейаг Центрон Әххәстгәнәт Комитет дәр 1921 азы 20 январы растыл банимадта.

Хохаг адәмтән сә историйы дәргъы фыщаг хатт фадат фәецис сә иумәйаг паддзахад саразынаен, кәрәдзийән сәрәй сәрмә аргъгәнгәйә; кәрәдзийы фарсмә алы хузыры дәр әрбаләууынән. Әңдәг сын большевиктә тынг цырдзастәй хъаххъәдтөй сә алы фезмәлд дәр: чысыл исты сә зәрдәмә нә фәңцид, зәгъгә, уәд хохәттә сә гуырәй райгә уыдаиккой...

Нәй, цәрәещаг та нә разынд Хәэхон Республикае дәр: мәйи фәстә Кәсәг цәхтәр ныллаууыдысты, схәдбар нә кәнүт, зәгъгә. Әмдзәхдон никәимә кәнәм, зәгъгә...

Феодалон, дины, буржуазон-демократон әмә социалистон әхсәнадты уавәрты дәр махмә бирәнацион федеративон паддзахад саразыны фәлтәрәнта иууылдәр фәсыйк сты, аеппиндәр сә ницы рауад. Әмә та мәнә ногай дугфаелдахән, хъыс-мәтзилән рәстәдҗытә раләууыдысты — XX әнусы 90-әм азтә. Хәдызгъәләнтә бацис Советон Цәдисы импери. Әмә автономон республикатә дәр сәхи әххәстбарджын паддзахадтә — суверенон республикатә рахуыдтой. Суверенитеты парадмә хъалзәнгәй рацыдысты Адыгты Республикае, Дагестаны Республикае, Мәххәләлы Республикае, Цәгат Ирыстон-Аланы Республикае, Цәцән — Ичкерийы Республикае, Кәсәг-Балхъары Республикае, Хъәрәс-Черкесты Республикае... Әмә дын Уәрәсейы Федерациимә әемсәр бардзырдатә ма саразой!

Фәлә әңдәг суверенон суюй, әңдәг хәдбар әмә иу хицән бирәнацион паддзахад саразой Цәгат Кавказы адәмтә, уымән абор дәр фадәттә дәр нәй, стәй гәнәнтә дәр. Бирә цыдәртә әмә чидәртә уаиккой — цәхгәрәй! — уый ныхмә. Уый дын әмә бынәттон хицауад: барвәндәй дын сәхи сә къәләтдҗынта, сә цәрвтәкъахән бынәттәй әнәхай кәнүнц! Уәдә хуыматәг адәм дәр сәхәдәг цәттә не сты әмдзәрин

царды уавәртәм — әгәр дзаг сты сә къубәлтәе кәрәдзийы мәстүтәй. Кәм сәхи аххосәй, кәм кәйдәр ардыңдәй...

Уәдәм ахәм хомвых паддахады әмтъеры цардәй уайтагъдәр пайда кәнынмә фәуиккөй алы фыдгәнджытә, алы тонагәнджытә, әрмәстдәр йәхи гуылы бын чи 'ндары, уыдан. Стәй ма нә цәстүтыл ауайәд, ңас нәм фәзынид ног хицауда, сойджын бынәттәм тындзджыты әхсән цы хъаугъатә — хәстүтә рауайд, уыдәттә... Адәмәй алчидәр иумәйаг хъәңдул йәхирдәм ивазид, кәрәдзийы дзыхтәм кәсиккөй, чи ңайас комдаг кәны, уый нымайгәйә... Уәддәр та абон Уәрәсейи стыр цар әппәтыл дәр әххәсү, әмбәрзы не 'ппәты дәр — уадз, әмә ныл дзы тәдзгә дәр кәна.

Фәләх хәххон адәмты бирәнацион паддахад саразыны бәллиц цәрдзән фәлтәрәй фәлтәрмә, тәхудиаг уыдзән йә саразын. Әмә уый рохгәнинаг нәу федералон Центрән дәр: хъумә фәбәлвырдәр уа йә национ политикә, уәрәхдәр кәной федеративон ахастдинәйтә, нывыләй нывылдәрмә цәуой царды әрвыйлоны уавәртә, әмхуызон бәрzonд хъумә уой цы Мәскуйы, цы хохаг чысыл хъәуы.

Армәстдәр уәд ниши уыдзән әмбәстаг адәмтәй «әддәдзаст».

УИДІЕТТЕ

ДЖЫККАЙТЫ Шамил

БУРСАМДЗЕЛИ ӘМӘ БОНВӘРНОН

(Мифологиян этюд)

Бурсамдзели у хох, Кавказы уәлдәр бәрзәндтәй иу. Сәрыстырәй бәрzonд фәңзыд хәхты астәү әмә дәрдтыл фәлгәсү арвы тыгъдәй. Номдзыд хох ис Хуссар Ирыстоны зәххыл, ләууы Кавказы сәйраг рагъән йә иу къабазыл. Хуссармә кәсү Чеселтгоммә, җәгатмә — Дзомагъмә, скәсәнмә — Урсдуармә, ныгуыләнмә — Зикъарамә.

Хохы сәр у аәртәтигъон айнағ къәдзәх, йә цүуппыл ис авд цыргъы, авд къуыбызы. Йә сау къәдзәхтыл мит нае хәңзы, аәрбады аәрмәст йә ныхы уырынгты. Фәлә йә сәрыл, әвәеццәгән, ис хъәпәнбадәнтә: зымәг куы фәдымы, уәд йә цүуппәй фәхәссы митфәлдзәгъдән, фәзыны, тәхгә барәгән йә басылыхъ куыд фәйлауы, афтә. Йә Җәгатвахс ис егъяу къуырф, уым ныддәвдәг әнусон цъити, йә ных карсты хуызән, йә бәзин — иу фәндәй метры, цъәх дары, афтә хъәбәр у, әмә дзы фәрәтәй дәр нае къәртт раппарән. Бурсамдзелийә Зикъарайы астәү ис стыр цъиттә, уыдонәй Сомихгоммә әхсәрдзәнтәй кәльинц цъитидәттә, дардмә зынынц әхсүры суадәттәу. Уыдон Тотырдонәй ныр әфсән хәтәлы згъорынц Җхинвалмә.

Бурсамдзели къәдзәх-уәйыгай ләууы Дзомагъы сәрмә. Йә быны скәсәнү 'рдыгәй аәрныгъуылд Дзәгъәлком, җәгаты 'рдыгәй айтынг Сомихгом. Комы фәйнәфарс — Саджджын-къуырф әмә Къәззатыхъәу — Плиты цәрәнуәттә, рагъыл — Уәллагхъәу, Дзугаты уәзәг. Бынәй, әфцәгрәбын, Фәзы Дзомагъ, комы сәйраг хъәу, Джыккайты фәрныгуат. Бәстә әмткәй хонынц Дзомагъгом, фәлә йәхи мидағ ис фәрссаг кәмттә, уыдонәй иу — Губаты ком, цардысты дзы Губатә, иннә комы — Магъ, уый дәр Джыккайты хъәу.

Цәмән ис Дзомагъы зәххыл Сомихгом? Нәй бәлвыйр дзуапп ацы фарстән. Хистәртә дзырдтой: кәддәр уыди хъарм замантә, уәд Бурсамдзелийи хохраебынты, рәсугъд уәлвәэсты зади

сәнәфсир. Уыңы рәстәджы ам әрдышты сомих. Фәлә рәстәг ивта, зымәг уазал кәнүн байдыда, әмә сомих сәхи айстой ардыгәй. Комы хуссарварс, Къәберты цур, гәмәх әрнәгыл уыди дыууә стыр тәгәры (әз сә әрәййәфтон). Дзурынц, уыдан, дам, уыдышты әнгүз бәләстә; иу хатт Бурсамдзели (кәнә Уастырджи) әрбацәйцыд сә бынты, әнгүз ауыдта зәххы, әрхызт әм бәхәй, фәлә әнгүз разынә әрдәг әмә афтид; уәд руҳс бардуаг ехсәй әр҆авта бәләсты, әмә тәгәртә фестадышты.

Бурсамдзели у сыгъдәг әмә уаз хох. Табу йын кәнынц әгас Цъалагом әмә Урстуалтә. Үәлдай нымад әмә табуйаг у Дзомагъомән, уый ам у сәйраг кувәндөн, йә бардуаг у Уастырджийы әмсәр, стыр әмә кадджын дуаг. Комбәстә сә цины фынгыл дыккаг гаджидау уадзынц Рагъыдзуар әмә Бурсамдзелийы номыл. Кәддәр Санаты Сем зылди Ирыстоны къымтыл, бәрәг кодта кәмтты фадәттә, иртәста хъәуты әрдү уаг, сә фарн, сә хъысмәт. Дзомагъоммә куы бакаст, уәд загъта: «Ардыгәй цәуы хусысмаг. Ам алы къуыппыл ис зәдбадән. Ам рәстәй чи цәра, уымә кәсдзән фарны хур, уымән йә фәдыйфәдән сәфынәй тас нау». Бәгуыдәр, бирае кувәндәттә ис комы, фәлә сә кадджындаертә сты Рагъыдзуар, Бурсамдзели әмә Атынағ. Рагон Ромы хъәздгүйтә сә бирә әхца әфснайдтой кувәндоны «хуыщәутты әвдҗидәй». Афтә Бурсамдзелийы бын уыди сыйзъәринтә ныуадзән: нае сәм ныхылдтой хуыснәг әмә абырағ дәр.

Куыд дзурынц, афтәмәй ацы хохы сәрмә схизән ницы хуызы ис. Йә сәрмә нае уадзы зәххон цәүөт. Мә фыдәй хъуистон ахәм хабәрттә. Иу сауджын сәфәнд кодта хохы сәр бастарын. Афәдзай-афәдзмәй үәхи сыгъдәг фәдардта, стәй араст уаз хохмә. Цъитий хъәбысмә схәецә, уым саугуырм баци, әмә үә фәдисонтә әрхастой сә уәлнүхтә. Дыккаг хатт ахәм фәлварән скодта Сырхауты Дзамболаты фырт (йә ном мә ферох ис). Нә бантыст уымән дәр әнәсәрфат балц, хәссинағ фәци айнәджы тигъәй, хохы иу рындзәй. Ләппу мәләтдзагрычын фәци, уәләмә нал сыйстад, сәннәттә цагъта, Бурсамдзели мә къәрттүтә кәны, зәгъгә.

Дзурынц, зәгъгә, амонды заманы хохы сәр уыди галуан. Уырдыгәй фәрныг хъәутыл хуысти уасәджы уасын. Галуан-мә хәхтә ныхтүл әлутоныл цыди уәрдонвәндаг. Әлутон канд нәртон нуәзтә ном нау. Адәм бәркадджын әмә әфсәдән хойраг хонынц әлутон. Әмбисондән хәссынц Захъайы әлутон,— уый у аләмәттә зәхх. Кәддәр ам ләзгъәры цәфәй бazzад

мәләтдзаг цәу. Къурийы бонмә әнә хизгәйә цәу ныннарсты фырнаәрдәй, йә фист акалта, сләууыңд иә къахыл. Захъяйы рагъяй Магъы әфцәгыл (Къутыхыл) Дзомагъы хәхты ныхтыл цәуы иу таг, цыма кәддәр фәндаг уыд, афтә. Уыцы тәлмыл кәрдәт зайд үәлдай хуыздәр, дардмә бәрәг дары цъәх-цъәхидәй. Уыцы тәлм хоныңц Әлутон. Уый, дам, цыди суанг Бурсамдзелимә, фәлә, хәхтә куыд ләбырдысты, афтә ныс-къуытә ис, зыны ма ранәй-ран.

Адәмы уырнынадмә гәсгә, хохы сәр галуан кәй уыд, галуанмә фәндаг кәй цыд, уымән ис таурәгъон әвдисәнтә. Иу сюжеты номдзыд Хетәг цыди Калакәй Нармә, йе 'хсәв әрбахаста ардәм әмә уазәгуаты уыди Бурсамдзелийы галуаны.

Бурсамдзелийы тыххай цы бирә таурәгътә уыд, уыдонәй фист әрцид дыууә. Таурәгъ «Гуырдзыхан әмә Бонвәрнон» радзырда Гаглойты Григол, «Бурсамдзели» — Джыккайты Дауит («Ирон таурәгътә», 1989, 30–34 ф.). Дыууә сюжеты ис хицәндзиәндәтә, фәлә сә мидисән ис иу мотив, ис ын иу апп. Сюжеты детальтә кәрәдзи әххәст кәнүңц әмә сә рәзы бәлвырд таурәгъон ныв.

Фыщаг варианты нывәфтыд цәуы таурәгъон сызгъәрин дуг: «Уәды рәстәджы мит нае уарыдис, әмә хъулонәй, рәсүгъдәй ләууыдис бәстә. Фосы дзугтән әмә рәгъәуттән уәд холлаг нае хъуыдис,— иууылдәр уыдисты уәгъды-скъәрәны. Бәстәтә уыдисты нард әмә әғәндәг», зәхх — бәркадхәссәг, халсар — адҗын әмә әлутон.

Таурәгъ әвдисы әмә кад кәнен Гуырдзыханән, хоны йә «ирән саз мад-паддзах, курдиатджын, хуыщаууарzon». Әмбарынад мад-паддзах нысан кәнен богиня. Уый цардис Хурбадәнен хохыл — Бурсамдзелийыл. Уыдис ын зәдбадән хәдзар: «йә сәр — сәүүон стъалийә, йә бын — әргъәу-астәрд, йә фәрстә — айдәнты әвгтәй». Ардәм цыдис «цәлхвәндаг әмә йәм уәрдөн тылди». Гуырдзыхан стыр бардуаг у. Уәрдәттыл әм чи цыд, уый бәрәг нәу, фәлә йәм «алыбон тахтысты зәдтә әмә дауджытә әмә тәхгә пакъуындзәтә әмә йемә тәрхәттә әмә уынаффәтә кодтой».

Иуахәмы мад-паддзах әд фәсдзәуинтә — балцы ацыд Стамбулы сахармә. Йә къәбицы әфсинмә ныууагъта хәдзары дәгъәлтә, «үәлдай фәдзәхст ын бакодта аст дәгъәлы иу босыл бастай». Уыдонәй байгомгәнән уыдис, кәрәдзийи мидәг әвәрд чи уыд, уыцы аст чырыны. Хәйрәг, Адам әмә Евайы дзәнәтты фәткъуымә куыд цыбәл кодта, афтә әрра

кодта къәбицгәс Къудзайы дәр: «Къудза, уыңы дуар (аестәм лагъз) күңе бакәнай, уәд ды абаддзынә Гуырдзыханы къәләтджыныл паддзахәй». Цымыдис сылгоймаг смондаг ис мад-паддзахы бынатмә әмә бакодта лагъзы дуар. Уым ахст уыди Бонвәрнөн, ныр фәпәрраст кодта, арвыл абадт, әмә «ставд пиräңгомәй мит уарын райдыта».

Къәбицы аәфсин халы фәдзәхст (запрет, табу) әмә әруадзы фыдбылыз, сәфы йәхәдәг, сәфы әрдзы уаг кәнә царды уаг. Ацы мотив фольклоры у универсалон, аргъяутты вәййи сюжетрәзән фәрәз.

Дыккаг таурағыы ис цымыдисаг хицәндзинәйтә. Ам Гуырдзыханы кой най. Ацы сюжеты уәлхох галуаны хиңау у Бурсамдзели йәхәдәг. Таурағыгәнәг бәлвырд кәнъы: «Бурсамдзели ләг уыди әмә царди хохы сәр». Йә бинойнаг та уыди Тамар-паддзах. Дауиты таурағыы зыны иу фольклорон фәтк: зәды зәххон ләдҗы уавәрмә әруадзын. Уый традицион фәтк у. Аристотель фыиста: «Адәм хуыщәутты әддаг бакаст сәхи нывыл күңд кәрдүнц, раст афтә хуыщәуттән сә цард дәр әвдисынц сәхи царды хуызы» (Политика, 1 чиныг, I, 7). Дыккаг таурағыон фәтк у Тамар-паддзахы ирон цард әмә ирон сгуыхт ләгтимә бәттын. Историон таурағыы Тамар у Ос-Бәгъатыры ус. Дзомагыы Рагъыдзуары кувәндөн хонынц Тамар-паддзахы араэzt.

Таурағы хәссы бәлвырд информации. Бардуаг (ләг) кәм царди, «уыңы хох дәр хуыңтой Бурсамдзели. Йә цүупп дынджыр фәз уыди... Уыңы растандажы мит нае уарыд: Бонвәрнөн ахст уыди Бурсамдзелийән әмә йә чырыны нынвәрдта». Ацы сюжеты ахст стъяллыы ауагъата Тамар, йә мой балцы күң уыд Имереты йә бәхәрәгъая сгарынмә, уәд. Иугәр стъяллы аирвәэт, уәд нынуарыд әвирхъяу мит. Уәд Бурсамдзели «Хуыщауән сбустә кодта әмә йәхи зәххы бын фестын кодта, зәгъгә, мәзәхх цъитиуат фәцис».

Ацы варианты ма ис иу әмбисонды мотив: Тамары исқәйонтә-иу «хуыссәнтә хуры тынтыл күңе аппәрстой, уәд-иу зәхмә нае хаудтой». Фәлә усыл әрцид дыккаг рәдид: чидәр әм «әваст цыд бакодта» (бахъуызыд), бабын йә сыгъдәгдзинад, әмә хуры тынта нал урәдтой хуыссәнты. Ам мифон мотив ивд әрцид цардыуагон мотивәй. Эпизод у поэтикон, әххәст у драматизмы әүүәлтәй, фәлә намысон-моралон конфликтты аууон баззад рагон миф. Тамарән ма бантыст иу фыдракәнд: дәттә раивылын кодта, әмә «бәсты сой аласта дон».

Цы хатдзæгтæ ӕвзæры ацы мифон таурæгтæй?

Фыщаг. Стъалы Бонвæрнон ирон мифологий у миты бардуаг. Комкоммæ йæ афтæ хоны таурæгтæнæг (1-аг вариант). Уыцы статус бæрæг у йæхи ӕппæт ӕууæлтæй дæр. Ахстæй йæ тых йæ бар куы нæ уыд, уæд мит нæ уарыд, уæд уыди сызгъæрин дуг, бæзнат зæххыл зад æлутон хор, хæхты дæлвæсты зæу-зæу кодтой сæндæттæ ӕмæ дыргъдæттæ, райдзаст сæрвæтты сæрдæй-зымæгæй хызысты фосы дзугтæ, адæмы цард мыды къусау уыди дзаджæджын ӕмæ адджын.

Бонвæрнон миты бардуаг кæй у, уымæн ма ис иу баельвирд ӕвдисæн. Нæ хистæртæ дзырдтой: «Фæззыгон арвил Бонвæрнон уæлæуæз куы хæта, уæд уыдзæн митджын зымæг, кæд бæрzonд нæ цæуа, уæд та ахæсдзæн саузым». Йæ тыхы куы вæйиы, уæд фæтæхы бæрзæндты, ӕнттыы йæ хъуыддаг, ӕмæ хæхбæстæ кæны зæйуат ӕмæ цытиуат.

Дыккаг. Бурсамдзели у хурон бардуаг (солнечное божество). Зæды ахæм бæрzonд статусæн ис бирæ ӕвдисæнтæ.

1. Хох Бурсамдзелийæн йæ фыщагон ном уыдис Хурбадæны хох. Афтæ йæ хуыдтой, хурон бардуаджы кувæндон кæй у, уйи тыххæй. Суанг гуырдзиаг таурæгты дæр хуры фыщаг тынта «сызгъæрин доны тулынц Брутсабдзела-хох» («Идæз ус ӕмæ къупец»).

2. Хохы сæрæй хъуысти уасæджы уасын. Уий хуымæтæг ӕвдисæн нæу. Мифон традициты уасæг у æрвон зынджы символ, хур ӕмæ сæуæхсиы фидиуæг. Хурау уасæг дæр бары рæстæг — æртæ кæркуасæны. Зæгъæм, уасæджы францаг ном chante-clair (шантеклер) нысан кæны «зараг хурыскаст» («Мифы народов мира», т. 2).

Ам æрхæссинаг у ноджы иу хабар. Уаз хохы фæйнæфарс хæхтæ сты къахыртæ. Уыдон Дзомагъæн уыдисты рæстæг-барæн, æрдзон къæлиндар: хур цы къахырæй ахизы, уымæй бæрæг кодтой къуыритæ, мæйтæ ӕмæ афæдзы афонтæ.

3. Бурсамдзелийы ус йæ хуыссæнтæ ауыгъта хуры тынтыл, ӕмæ дзаумæттæ зæхмæ нæ хаудисты. — Рæсугъд поэтикон ныв равзæрд ӕнусон мифæй. Ӕмбисонды тынта сты, хурон бардуагæй цы фарн ӕмæ цы тых цæуы, уыдоны атрибуттæ.

4. Бурсамдзели йæ галуаны аст чырыны мидæг æхгæдæй дары Бонвæрноны. Ацы мифон мотивы ирдæй зыны Хур ӕмæ хъызысты ӕнусон тох. Бурсамдзели хæссы хуры рухс ӕмæ царддæттæг хъарм, Бонвæрнон хæссы мит, их ӕмæ сæ фæстиуджытæ.

5. Бурсамдели уәлахиз күңи уыд, уәд хур тавта бәстә, хәҳты зад сәндәттә әмә әлутон хор, фос сәрдәй-зымәгәй хызтысты әғәндәг сәрвәтты,— уыди сыйгъәрин дуг. Бурсамдели хәҳты ныхтыл цы фәндагыл цыд, уый адәммә каст әлутон әмә фарны фәндаг — хурвәндаг.

Фәлә уацарәй аирвәэт Бонвәрнөн. Ныууарыд залты мит әмә әнусты цъити. Кәмтә фестадысты зәйуат, хәҳтә — цъитиуат. Фәци сыйгъәрин дуг. Басаст хурон бардуаг Бурсамдели, ацыд зәххы бынмә, йемә ахаста хәҳты фарн, «бәстүсү сой аласта дон». Адәмы царды раләууыд удхары дуг, фәлә уый хъаймәт нәма уыд.

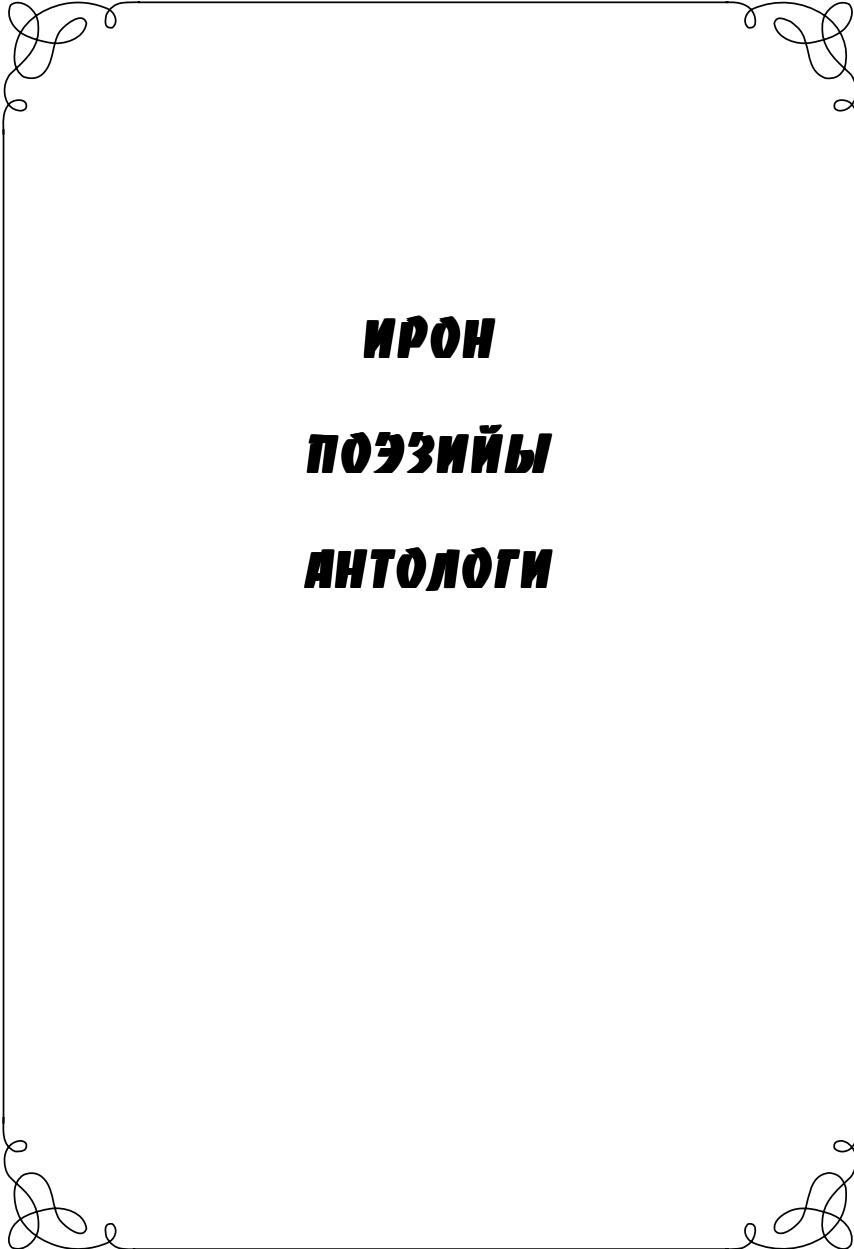
Әртүккаг. Дыууә таурәгъы дәр, миты бардуаг кәй аирвәэт, уым аххосджын сты сылгоймәгтә. Әдәгмидағ цы чырын у, уый нын нә зәрдым әрләууын кәнни Пандорәйи асыкк. Фың-цаг варианты хох, галуан әмә чырыны хищау у сылгоймаг — Гуырдзыхан. Мад-әхсини фәсайы сылгоймаг — бурхил рувас, къәбицгәс. Уый азарәй әрцыд бәстүсәфт, бабын сты әхсин дәр әмә әфсин дәр. Дыккаг варианты бардуагыл сайдәй раңауы йә ус.

Хицән таурәгъты, Хетәг йә уацайраг цы 'ртә дзырдыл ба-ивта, уыданәй иу амыдта: «Сылгоймаджы нәлгоймагәй хистәр макуы схон». Хетәг уазәгуаты уыди Бурсамделийи хәдзары. Ус ын хәринаң кәнни. Уазәг уыны: усы къахыл хәфс сцәйбыры, әхсин әй аивәй иуварс асхойы. Хетәг фәрсы: «Бахатыр кән, фәлә уыңы хәфс цы у?» — «Әнамонд у, мә хуылфәй раңыд, әмә ынн цы кәнон». — «Әмә бәрәг нәу, сылгоймаг у әви нәлгоймаг у, уый?» — «Нәлгоймаг бәргә у, фәлә уәддәр — хәфс әмә хәфс». — «Ә уаих фәуай, уәдә уый дәүәй хистәр күңи у, уәд әй күңд ысхожыс къахәй!» Уыңы ныхасмә хәфс пиллон скалдта, йә хәфсы цъар аппәрста әмә фестад сыйгъәринкоцора ләппу.

Мифолог А. Тахо-Годи фыссы: «В мифе о Пандоре — очевидная дискредитация женского начала как губительного и лживого в эпоху утверждения патриархата» («Мифология». Изд. «БРЭ», 1998, 425 ф.) Ирон мифты дәр зыны уыңы ахаст әмә нын әвдиси, нә таурәгътә күңд рагон сты, уый.

2005 азы 2 ноябрь

**ИРОН
ПОЭЗИЙЫ
АНТОЛОГИ**

ДЗУЦЦАТЫ ХАДЗЫ-МУРАТ (1935–2000)

Хуссарирыстойнаг хъæу Хъорнис... Ам райгуырди Дзузцаты Араенбеджы фырт Хадзы-Мурат. Ба-касти астæуккаг скъолайы (1952 азы) æмæ Мæскуылы Горкийи номыл литературуон институты (1957 азы). Уйй фæстæ куыста Хуссар Ирыстоны чиниг-уадзæны редакторæй, зонад-иртасæн институты, Гуырдзыистоны Фысджыты цæдисы Хуссар Ирыстоны хайады бæрнон секретарæй, газет «Хурзæрин»-ы редакторæй. 1995–2000 азты царди Дзæуджыхъæуы, куыста журнал «Мах дуджы» редакцийи поэзийи æмæ драматургийи хайады хицауаæй.

Хадзы-Мураты æмдзæвгæты фыщаг æмбырдгонд рацыди 1956 азы. Уæдæй фæстæмæ раугагъта дæс поэтикон чиниджы бæрд. Сæ сæйрагдæртæ стык: «Романтикæ» (Цхинвал, 1959), «Ветер времени» (Мæскуы, 1960), «Къæвдайы кафт» (Цхинвал, 1962), «Пляска дождя» (Мæскуы, 1964), «Фæдисы æрттыгæ» (Цхинвал, 1967), «Равзаргæтæ» (Цхинвал, 1970), «Азты æфсæрм» (Цхинвал, 1979), «Азæй-азмæ» (Цхинвал, 1982), «Биографи» (Цхинвал), «Дыууæ дуджы астæу» (Дзæуджыхъæу, 2000).

Хадзы-Мурат канд поэт næ уыди, фæлæ литературæиртасæг æмæ критик дæр. Бирæ бакуыста ирон фысджыты XIX–XX æнусы сфæлдыстады хицæн фарстатæ биноныгæй равзарыныл.

Мæ ныхас фæуынмæ хъавын, 2000 азы поэты амарды фæдыл цы рæнхъытæ ныффиистон, уыдонæй: «...Стыр зын уавæры ис ныртæккæ Ирыстон. Не 'взаг заууатмæ кæй æрçыди (фыщаджы-фыщаг нæхи аххосæй), уйй фыдæй ирон адæмы ног фæлтæртæ

фәиппәрд сты сә фыдыбәстәйә, нал сә әндавынц
сә фыдаелты фарн әмә әгъдәуттә, зыд әмә сыл
кәрәф бафтың, әддагон знәгтә сә кәй цәгъдынц,
уый сын фаг нау, фәлә ма кәрәдзимә дәр топпы
кәсәнәй кәсүнц, әхтайы, мулчы тыххәй кәрәдзи
уәй кәннынц на фыдгултән, суанг әфсымәр
әфсымәрыл дәр нал ауәрды.

Утәппәт әвирхъау нывтә уынгәйә йәзәрдәйи
уидәгтә мәтәй әмә мастиә уәззау сыгъд кодтой
Хадзы-Муратән. Уыцы гыщыл ләг цы уыд, уымәй
уыди рис, уыди удхаргәнәг. Әдде бакәсгәйә —
уәздан, хиуылхәңгә әмә мадзура. Мидәгәй та,
риуы әмә сәримагъзы, цытә цыд, уый бамбардзән,
йәхәдәг афтә чи риссы, әрмәст ахәм адәймаг.
«Поэзия — душа подвига», — фыста Михаил Приш-
вин. Альфонс Ламартин та афтә загъта: «Поэттә
әмә геройтә иу мыттагәй сты». Әвәццәгән, стыр
ныхас на уыдзени, Хадзы-Мурат ахәм стуыхт ләг
уыди, зәгъгә, куы зәгъон, уәд. Фәлә, стуыхт
уәвгәйә, хәрзиуджытәм, титултәм, стыр наемтәм
никуы бәллыд. Уый фыщаджы-фыщаг хъуыды код-
та йәхи номыл на, фәлә Ирыстоны ном уәлиаумә
сисиныйл».

БУЦИТА

Ногәй зилын на хъәууынгты.

Хәдзәртты размә куыйтә
сә сәртә фәхъил кәннынц,
сисиңц мыл раийын.

Кәд сә хицәуттә ракәсынц:
— А-а, уый ды куы да! —
әмә куыйты ныссус кәннынц,
уәд сә ирвәзт вәййын.

Кәннод згъорынц мә фәдым,
фәсүрүнц мын мә хъуыдитә,
цима хыл кәннынц:

— Чи дæ әмæ дæ ам цы хъæуы?
Ехх, куыйтæ, куыйтæ,
мæ дзæбæх әдylытæ,
сымахæй раздæр
аæ цардæн ацы хъæуы.
Дæлæ нæ хæдзар нырма дæр,
йæ агъуыст — тæрсхъуарийæ,
уый мæ кодта фæндарааст:
— Ацу фыйай!
Скъоламæ атагъд кæн!
Уый мæ ахстон у,
әмæ дзы лæппынхъуын уарийæ
стыр дунейы тыгъадмæ
атахтæн.
Гъе, әмæ
ацы хъæубæстæ
сымахæй әвзæрдæр куыд зонон,
куыд ын уарzon къаддæр
йæ дуртæ,
йæ бæлæстæ,
йæ къудзитæ...
Ехх, куыйтæ, куыйтæ,
уæздандаær дзыхæй уæ цы схонон,
ма-иу мыл рајиут, әдylытæ,
буцитæ,
буцитæ.

1959

* * *

Уары.

Арымысыдтæн саби-фыйайæутты җегъдау.
Раластон мæ дзаумæттæ,
дурсы бын сæ бакодтон.
Амæ слæууыдтæн хъæдгæрон,
бæгъæмвад, бæгънæгæй.

Мæ къæхтæ зæххы
уидæгтæ уадзынц,
Цъирынц зæххы сой,
зæххы уымæлад.

Хатын,
цыма
рæзын.
Диссаг!
Рæзын.

Мæ цæнгтæ
цæуынц хæрдмæ,
сыфтæр æфтауынц,
Къалиутæ ссауы
мæ зæрдæйæ,
мæ фæсонтæй.

Рæзын.
Дунемæ кæсын
джихгæнгæ,
пингæнгæ.

Дунейы цæссыгтæ
мæ сыфтæртыл лæдæрсынц.

1965

СЫЛГОЙМÆГТÆ

Аэз чысылæй дæр
уæ разы уыдтæн къæмдæстыг.
Комкоммæ уæм бакæсон, —
мæ ныфс нæ хастон.
Цыма хастат уæ мидæг
уæларвон уæццæ зынг,
Цыма хастат уæ мидæг
хуыцæутты ахстон.
Мыйиаг мыл куы фæхудат, —
никуы ныzzарыдтæн,

Мыййаг әевзәр куы уон, —
никуы скафыдтән.

Чи зоны,
ме 'миас тых әемә 'хсар уыдтән, —
Искәй ныңцәвымнә
никуы ныхъхъавыдтән.

Мәе зәрдә паргом уа, —
уә цүры йәем наә уәндыйдтән,
Нәе уәндыйдтән никәд
хъәбыстәм, пъатәм.

Аз әнхъәлдтон
әмәе аууәндыйдтән,

Цыма
стут
хиңән,
әнахуыр адәм.

Авәңцәгән уымән,
әмәе уә фәрпү
дуңе кәй базыдтон,
Сымахәй кәй райгуырдтән,
уе 'хыр кәй бададтон.

Афтә уыдтән
әмәе афтәмәй бazzадтән, —
Уый тыххәй азымы
никәй наә бадардтон.

Сида мәм уә цәстәнгас,
монцы куывдмә хонәгаяу,
Ави мәе йәе кәләнәй,
иблисау,

кәна
дәрән, —

Аз,
матриархатаг,
уәздан хәххон ләгаяу,
Уә разы әнустәм
къәмдәзестыг
дән.

ГАЛЫ СЫКЪАТАË

Зæхкусæг райста галы сыкъа,
йедзаг —
расыг тæнгъæдæй...
Галты фæстæ цæуы,
цæуы незаманæй.
Хур æм скæсы
галы сыкъатæй,
цыма хæхтæй,
хур æм скæсы —
амонд æмæ замана.
Гутоны хъæдыл хæцы,
уæрдоныл бады хосласгæ,
хуыссы йæ дзоныгъы
рынчынæй кæнæ мардæй.
Сыкъаты 'хæнты кæсы,
цыма йе знагмæ топшдаргæ,
цыма кæсы йæ фидæнмæ —
тызмæг,
æмбаргæ.
Сыкъатæ,
саджил антеннæйау,
хъусынц дунейы дзæгъ-дзæгъмæ,
сыкъатæ 'нкъусынц сагъæстau —
тасы сты æви æдасы?
Хур нынныгуылы
галы сыкъатæй,
цыма хæхтæй.
...Зæхкусæг —
цины дæр, хъыджы дæр —
галы сыкъайæ нуазы.

ХОХАГ ЭТЮД

Хъәуәй

аәрхаста аәмуырдыг

дурджын къул, сыгъдуырыд,

Цымы йыл нывгәнәг аәруагъта

къәдз-мәдзытә хахх —

Иу къахвәндаг

хъәуәй дәләмә

суадоны цурмә әрбырыд,

Суадоны ныббырыд, —

куыд аәхтон у, ахх!

Аәмә схәрд кодтой устытә,

уләфы сыл уәлдәфы сатаә,

Сәе цәнгтә, сәе зәнгтә —

хұрсыгъдәй сау,

Схәссынц, схәссынц сәе уәхсчытыл

сындәгтай, қадәг

Йедзаг ведратә —

аәрттиваг

әмә уәэззау.

Цыргъ дуртә дә къәхты ныхсәнт,

комхәелиуәй дәм

кәсәнт хауәнтә, —

Фәлмасыл аәхсар,

аәхсарыл фәлмас әфтау.

Сәе фәрсты

дуркъулыл

незаманаәй цәуынц сәе аууәттә,

Цәуынц,

фыццагон,

хъәеддаг ләджы нывтау.

Рагъәй ракәссынц дәләмә.

Сәе цәстүтү хъазынц рухс тынта,

Дәләйы бazzайы сәе зын,

цыма уыд раджы, қәддәр.

Арвылбон дэр
ацы хәрд
къорд хатты басәттәг
устытә
Слаеууынц,
хохаг хуыщәуттау,
хохы сәрмә,
хохәй уәлдәр.

1973

ЦЪИТИТЫ УАРЗТ

Цъититә — урс аәрситә
схызтысты
хәхты дыдәгътәм,
Се 'мбәлттә айстой сәхи
дәгатмә —
их-әрситы рәгъяумә.
Адон та хуыссынц,
кәесынц дәләмә —
кәмттә әмә рәгътәм,
Кәесынц уалдзәджы
райгә,
рәвдаугә
рәдаумә.

Зәхх
хуры сырх хъарм
әмә уәлдәфы цъәх әхцион
ныхъхъуры,
Уәләмә ивәзынц,
цәуынц уәләмә
кәрдәджы аәрпыйтә,
Цъәх ахорән
зәххәй
бәләсты цъупшытәм
сбыры,

Се 'хсән —
дидинәфтауджытә —
хызәмбәрзт чындытытә.
Фәхстә худынц
дәттү аервирд,
әрттивгә худтмә,
Алфәмблай байдзаг
пъиуты пъәх уастәй.
Цъититә — урс аерсытә
кәссиңц
уалдзәджы рәсугъдмә
Әмә тайынц,
тайынц сәхимиң
йә уарзтәй.

1974

МИТЫ АЕФСАЕРМ

Әрдәгәхсәв әруарыдтән,
әрдәгәхсәв әрцидтән сахармә,
Райсом
мә урсәй
бәстә әмә адәмь зәрдә
срухс.
Сабитә мыл,
цыма сыгъдәг гәххәттыл,
цыдысты сә ахуырмә,
Үйдтән,
сабийы зәрдәйяу,
әгайнәг,
әнагайд,
урс.
Цыдысты мыл адәм,
цыдысты мыл цәрәгойтә,

Цыма зәххыл

фыңцаг фәзынаәг
уәвәгойтә,

Цыма кодтой

фыңцаг къаҳдзәфтә,
уагътой мыл
фыңцаг фәдтә,

Фыстой мыл

сәе фыңцаг дамгъәтә,
сәе фыңцаг уынаффәтә.

Цард мыл фыста йәхи —

бархийә,
әхсызгонәй,

Фәлә раестәг цыди —

чъизи мыл схәпцид,
сбадти мыл сәг,

Асфальт

схъуләттә кәнене йәхи
ме змәст, фыдхуыз донәй.

Къәхтә

мәе иувәрсты хизынц,
нәе ләууынц хәстәг,

Мәе иувәрсты хизынц,

әвәңцәгән мыл
нәе баввәрсынц,

Мәе чъиллон

гәххәтты бызгъуыртә
фыссынән нал бәэззынц...

Нәе,

цәуын хъәуы, —
куыд ләууон афтәмәй? —

Худинаң у

арвәй,
бәләстәй,
адәмәй.

* * *

Уой, Хазби,
дыгууæ доны астæу
дæ мæлæт цæудзæнис,

Дæ мад дыл
йæ дзыккутæ тонгæ
хъарæг кæндзæнис.

Уой, дæ фыны йæ
куыд базыдтай
уæ сау хъуджы
устæй?..

Уой, дыгууæ доны астæу
æви дыгууæ дуджы астæу —
Иу дзы куы фæмæлы,
иннаæ куы фæгуыры, уæд
Цæхгæр куы слæууы:
кæнæ сæрибар,
кæнæ мæлæт!

Уой, мæ Ир,
дыгууæ дуджы астæу
дæ мæлæт цæудзæнис,

Нæ хур дыл
йæ дзыккутæ тонгæ
хъарæг кæндзæнис.

Уой, хурæй, дам, равзæрдystæм,
йæ хъæбултæ уыдystæм,

Уой, хур ныл нал кæсдзæн,
нал æй уындзыстæм.

Уой, Хазби,
æви раст næ дæн,
æви афтæ næу?

Уой, хүымæтæджы,
хүымæтæджы næ
фæрсын дæу.

Æви дыгууæ дуджы астæу
ныллаууæм
уэнгвидар, ныфсидар:

Уой, мæ Ир, мæлæт нæ, —
сæрибар,
сæрибар!

1990

* * *

Мæ фыны уæ
уынын цæугæйæ,
Алкæддæр —
худгæйæ уа æви кæугæйæ,
Цинæй уа
æви мастæй мæлгæйæ, —
Уынын уæ,
уынын уæ цæугæйæ.
Мæ судзаг мæрдтæ,
пыдыстут хуысгæйæ,
Уæ сай табæтты —
рисгæйæ, тыхсгæйæ, —
Æви рыстæн æз, —
сымах нæ рыстыстут?
Æви тыхстæн æз, —
сымах нæ тыхстыстут?
Æз куы ацæуон —
мæ сай табæтты хуысгæйæ,
Алкæддæр
худгæйæ уа æви кæугæйæ,
Цинæй уа
æви мастæй мæлгæйæ.
Уæддæр уæ
уындзынæн цæугæйæ.

1990

ХУРМАЗИЛАГ

Хæдзары размæ,
пæхæрадоны,
хурмæзилæг æрзад —

Зәххы сатәг әхсирәй хаст,
арвы әртәхәй әхсад, —
Иудадзыг
йе 'ргом здәхта
хуры тәвдсырхмә...
Ныр-ма йәм бакәс —
разылд, раздәхт тыргъмә. —
Кәмә? —
Сахарәй чи 'рбаңыд айразмә,
Уыцы сылгоймагмә,
уыцы саулагъзмә.

1990

ЦЪЫРЦЪЫРӘГТЫ УАСТ

Әхст куы фенцайы,
куы фәсабыр вәййы бәстә,
Уәд әнәнхъәлцау
әхсәвы тарәй
райхъуысы хъәләстә —
Диссаг:
уасынц цъырцъырәгтә
кәддәрау, кәддәрау —
Нәй сын равзарән —
сты зәрдәнкъард әви зәрдәрай.
Уасынц,
цыма әхстимә
кәнынц ерыс, быңау,
Әхст дунейән
арфәйаг, цардvidaуц нау,
Абон уа, сом уа
банцайдзән —
падәггай кәнә әваст,
Фәлә нае банцайдзән
никәд
цъырцъырәгты уаст.

Ави ирон адәм
цагъд куы фәуюй
әмәе куы нал уой,
Уәд бандайдзән?
Кәннод та сүйдзән
әнустәм марой?!

1991

ХЪӘДДАГ КУЙИТӘ

Ахсәвыгон хъәддәй
әрпәуынц хъәддаг куыйтә,
Хъәугәрон бацахсынц
къуышытә, адгуытә,
Хъәддаг куыйтә раздәр-иу
аввахс нае ңидысты,
Фәлә ныр хъәуәй
бирәтә фәлыгъдысты,
Сә хәдзәрттәй нал кәлә рухс,
нал хъуысы хъәләба,
Амәе ныр нахи фәуромәм:
— Сысс! Фәләуу-ма! —

Амәе хъусәм, хъусәм,
тасәй нал кәнәм фынай,
Хъәддаг куыйтә цы кәнынц,
үымән бамбарән най:

Дзургә әви рәйгә?
Худгә әви кәугә?
Заргә әви симгә?
Рейгә әви ниугә?
Хъазгә әви хъәрзгә?
Ави фәэмгә, фәэмгә?
Кәй? Кәй фәэмынц?

Мах чи кәны цәгъдә, сургә —
дывыдон,

Иудадзыг наем чи ләбуры,
чи бырсы, уыдон.

1991

ДЗЫЩЦАЙЫ МÆЛÆТ

Амард мæ мад,—
зæрондæй,
фæлæ уæддæр æгæр раджы,
Мæлдзæн —
зыдтон æй,
фæлæ афтæ тагъд — кæм зыдтон.
Æнæхъуаджы
нæ фæдæн æрвдзæфау,
æмæ æнæхъуаджы
Нæ нынкъуист мæ цард —
мæ дзæнæт, мæ зындон!
Уымæн — зындонмæ нæ, —
йæ уд кæмæн уыд зæриндар,
Уымæн — дзæнæтмæ,
фынгтæ, фынтæ
æмæ дзырдты хæрзтæм.
Æз, цыма суæгъд дæн, ссæрибар,
фæлæ, уæуу, уыцы сæрибар! —
Цалынмæ царди, —
фæндаг мын нæ уыд
мæрдты бæстæм.
Хатт-иу низтæй
снараæт мæ рыст уд,
мæлæт-иу æвнæлдта мæ риумæ,
Фæлæ йæ тардтон дард,
мæхипæй-иу скодтон
цардæн кувæндон.
Хатт-иу мæхæдæг дæр
адæргæй
рахъавыдтæн мæхимæ —
Нæмыгæй, бæндæнæй,
фæлæ-иу мæхи ныуурæдтон.
Тарстæн, мæ фæстæ:
«Кæмæн мæ ныуугътай дæ фæстæ?»

Чи ма мæ бавæрдзæн?!» —
еу-додой, хъарæг куы кодтаид,
Уæд йæ дудгæ тæригъæдæй
фехæлдаиккой мæ фæрстæ,
Мæ зæрдæ мын сау катай
сау сынтау хордтаид.
Тарстæн, мæ фæстæ —
цы ма уа æгаддæр! —
сыгъдуырыд, зæрдæтыхст,
Аххуысгур цæуггæйæ,
куы ничи йын загътаид «'гасцуай»...
Тарстæн, мыйяг, ыл куы 'рçыдаид
фыдусы фыдалгъыст:
«Дæ хъæбулты бانыгæн,
сæ быныл сын баззай!..»
Тарстæн, мæ фæстæ
куы нал уыдтаид —
дардмæ уа, хæстæгмæ,
Цахæм æрвыстаид сæурайсомтæ
кæнæ изæртæ, —
Мыйяг æм
мæ зæрдæ куы 'хайдтаид, —
знагæн-иу æхсайæд фæстæмæ,
Аниу кæцæйфæнды дæр
æнахсайгæ
кæд вæййы зæрдæ!
Амард мæ мад.
Дымгæ йын æнкъуыста
йæ табæтæмбæрзæн — зæлдаг,
Хур æй фæззыгон
хъарм, фæлмæн хуызтæй фæлындзыдта.
Амард — æмæ мын мæрдты бæстæм
байгом кодта фæндаг,
Фæлæ ма
кæмæ бадзурдзынæн:
«Оуу, мæлын, дзыпца?!

1991

ЭПИТАФИ

Искәй хұмының қырғағасырғы иронән

Цардтә
Кәйдәр бәстүл хәңгәй,
Мардтә
Ана цәстүл хәңгәй.

1992

* * *

Дзурын къәбысмә:
— Рауай мә хъәбысмә!
Фәлә мәм нае цәуы әввахс,
Цымы не 'мбары
адәймаджы ныхас.
Ныххәбәңц зәххыл әмә кәуы:
— Мән дзыңдайы хъәбыс хъәуы!

1992

ХЪИЗӘМАР

Ай, цы у?
Цы 'взарын?
Цавәр әнахъинон рыстытә? —
Кән хәлбурцъ,
къәдзтә,
тәестытә...
Кәнә рабад —
ниу әемырәй цармә —
Цымы де скәнәг Хуыңдаумә.
Дә цәстгом —
зылынта, гәлиртәй.
Дә цәсттытә —
дзагъыр, мәрдирдәй.
Уагәр цы ракодтон,
кәм ракодтон уыйбәрц тәригъәдтә,
Амә кәнен
хуылфәскъуытта, риухәлдтә,

Фидон

аेखсәвәй-бонаёй

а фыдуд, а фыдбон.

Ави адәмы тәригъәдтә

аэз хъуамә бафидон?!

Нә мә уыны ничи —

мә хәлар, мә хәстәг,

мә хъябул, ме 'хсин...

Ныр мәм

хәпәнгарз куы уайд, —

мәхи фехсин.

...Амә цыдәр афон —

афынаёй дән,

цыма фервәэztән,

Амә — диссаг! —

мәрдты бәсты февзәрдтән.

Цахәмдәр әгәрон

тыгъд бәстә,

цыма скифты хәтәнтә,

Амә дзы — цатыртә,

әмә дзы — рәсуг цъаҳ, фәлмвәлурс,

Сабыр, әңцой —

афтә, афтә,

әмә йын нәй зәгъәнта,

— Цыма йәем кәпәйдәр

рәвдаугә фәйлауы

фәлмән рухс,

Иу ран дзы, дәлә,

базмәлыйд цыдәр —

уынын аёй әввахсмә.

Цыма адәймаг нәу, —

цыма дзы әндәрг и, —

Стәй әндәртә,

әмә рацәуынц

мәнә мә размә

Михал,

Хазби,

Алеш

жемә Гиуәрги¹.

Нәдәр дис, нәдәр цин, —
райс мын мә къух,
балхъив мә дә риумә, —

А-ба-бай!

Әрмәст дзырдтой,
цыма хицәнтәй нә, —
иумә:

— Тыххәй ма дә базыдтам, —
куыд тыхджын аивтай,
Ныззәронд дә, —
ницыуал дәем и
де 'взонджы аивтәй.

Мах та?

Куыд нә зыдтай, афтә...
Әртәйә — нәмыгәймард,
иу — низәймард...

Уым, уәләуыл,
хъуыди ма нә,
әнәмәңг хъуыди хъизәмар, —

Цалынмә нә бафидой
сә тәригъәйтә адәм,

Уәедмә дә хуызәтгә
хъуамә ма цәүиккәй ардәм,

Кәннод адәмән сә абон —
махән нә фидән —
нә райсдзән ахәм уаг,

Адәймагән чи уа
бәллиццаг, арфәйаг...

Афтә мын дзырдтой.
Нә мә айстой,
раздәхтой мә сә фидәнмә.

Хъизәмармә —
адәмә тәригъәйтә
фидынмә!

1994

¹ Нартыхты Михал, Дзаболаты Хазби, Гуычмәэсты Алеш
жемә Бестауты Гиуәрги.

КОЦОЙТЫ АРСЕН

Цы загъдәуа?!

А пард ай цәрын нә уагъта,
ныр та йә мәллын дәр нә уадзы.

Трамвай рацәуы,

уәд рельсмә йәхи әруадзы,
фәлә трамвай йе згъорд фәуадзы,

Бауromы,

әмәз зәронды сисынц рельсәй...

Кәнә та искәм фәхсбандоныл

Баззайы бадгәйә,

ныссәлы зымәджы уазаләй,
сәмбәләлы салдай әрбабоныл.

Баззайы бадгәйә,

цыма йын ис митәй буар,
митәй йын — боцъо, рихитә, әрфгуытә,

Цыма митлағыл

чидәр палто скодта,
әрсагъта йыл цилиндирхуд...

Цыма фыдфынта...

Әмәз йәм иубон

рараст Хуыцау —
куыннаэ тыхст йә тыхстәй,
куыннаэ йын уыд зын йә зынәй! —

Нал фәрәзта

дзәгъәл, әвәгәсәг зәрондән
йә тәригъәдмә кәсынәй,

Әмәз абадт йә нывәрзән,

чысыл, хәрзчысыл ма —
әмәз йын аскъуынта

йә райәнтә, йә мәстытә,

Әмәз йын фәлмән, уаз уырзтәй

сындағгай

әрәхгәдта йә цәстытә...

О, а пард ай цәрын нә уагъта,

мәллын дәр ай нә уагъта,

Фәлә а цардән
«Фесәф!»
әмә «Хәрзбон!» наә загъта.

1995

* * *

Сабанты Хаджумар —
хүымгәнәг, нывгәнәг —
куы зары,
Уәд зәххы тыгъыд цъарыл
әмә арвы къуырф цары
Цәуы йәе хъәләс —
уынгәгтыхст, әрхәндәг фыдохы фәедисәй,
Цәуы әмә зәрдәты хизы
хъәбатыр, әхсызгон фыдрисәй,
Әмә дзы сризы, ризы Ирыстон —
йәе зәхх, йәе арв — наә галуан, —
Мыйиаг кәд аәцәгәй
уыдыстәм цыдәр —
скиф әмә алан...
Мәнән мәе хъуырмәе
ссәуы мәе кәуындај
әлхынцъытә-бәстытәй
Әмә хъусын
донызил цәстытәй.

1997

* * *

Үй — хәрзвидауц —
йәе уарztәй, йәе маstәй,
йәе раestәй, йәе хæstәй
Цал хатты амард,
фәлә-иу наә амард
бынтон, әххæстәй,
Ничи-иу ай базытта,
әрмæст ай йæхæдæг зыдта,
Иунæгæй хордта йәе зын, —
кæмæн нау зын та,
Фәлә амæн йәе зын —

нэй йын əндæртимæ абарæн,
Уаз у йæ зын —
    æмæ зын бамбарæн цъаммарæн.
Амæ ныр мæнæ — амард,
    куыд амæлдæуы, афтæ —
        бынтон, əххæстæй,
Амард, мæгуырæй,
    йæ уарзтæй, йæ маstæй,
        йæ рæстæй, йæ хæстæй,
Ныр æй алчи дæр базыдта,
    æрмæст æй нæ базыдта йæхæдæг,
Амæ йæхиуыл нæ, —
    мæрддзыгойыл бафтыдта æрхæндæг.
Хиуæттæм, зонгæттæм —
    æрмæст йæ кой,
        нæй сæм əндæр кой,
Скодтой йыл ног дарæс,
    табæты йæ нывæрдтой,
Амæ йæ фæхæссынц ингæнмæ,
    дæнæт, дам, йæ бынат —
        сыгъдæг, сатæг...
Амæ — диссаг! —
    мæнæ йæхæдæг дæр
        йæхи марды фæстæ
            фæцæуы цадæг,
Йæхæдæг йæхиуыл
    сыджыт ныккалдта,
        цырт-хъил дзы
            ныссагъта,
Йæхæдæг йæхицæн
    «рухсаг» загъта,
        арапхъхъæй æртæхтæ æртагъта,
Амæ цæрдзæн —
    кус æмæ сгуых,
        тыхс æмæ быхс,
            рай æмæ дуд...
Амæ йæ искæд куы фенын, —
    барухс дзы вæййы мæ уд.

Цъары фәрстыл:

1. Гино, гино, гис!..
2. Райгуыраен къона.
3. Размæ, лæппутæ!
4. Ныбырстæй ныбырсты 'хсæн.

* * *

Өзехнический редактор
Корректор
Компьютерный набор
Компьютерная вёрстка
Дизайн

Виктория БОРАЕВА
Зайра КАРАЦЕВА
Марина КИРГУЕВА
Ирида КОДЗАТИ
Залина ГУРИЕВА

Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132

Журналы цы аermæг рацæуа, уымæй æндæр мыхырон оргæн куы пайды кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Max дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы къухфыстытæ цæуу, уыдан редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.

Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Союз писателей РСО-Алания

Подписано к печати 25.04.06. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура
шрифта Myzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 10,7. Учетно-изд. л. 9,86.
Тираж 2100 экз. Заказ № 2068.

Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru

Отпечатано в ОАО Республикаんском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.

Индекс 73247

